

FUNDAȚIA CULTURALĂ „ONISIFOR ȘI OCTAVIAN GHIBU”

INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE
„VASILE PÂRVAN” DIN BUCUREȘTI

MUZEUL NAȚIONAL DE ISTORIE
A MOLDOVEI DIN CHIȘINĂU

SIMPOZION DE NUMISMATICĂ

ORGANIZAT CU OCAZIA COMEMORĂRII
SFÂNTULUI ȘTEFAN CEL MARE,
DOMN AL MOLDOVEI (1504-2004)
CHIȘINĂU, 29 SEPTEMBRIE – 2 OCTOMBRIE 2004

COMUNICĂRI
STUDII ȘI NOTE

EDITURA ENCICLOPEDICĂ

SIMPOZION DE NUMISMATICĂ

ORGANIZAT CU OCAZIA COMEMORĂRII
SFÂNTULUI ȘTEFAN CEL MARE,
DOMN AL MOLDOVEI (1504-2004)
CHIȘINĂU, 29 SEPTEMBRIE – 2 OCTOMBRIE 2004

COMUNICĂRI
STUDII ȘI NOTE

EDITURA ENCICLOPEDICĂ

**SIMPOZION DE NUMISMATICĂ
CHIȘINĂU
2004**

SYMPOSIUM DE NUMISMATIQUE

**ORGANISÉ À L'OCCASION
DE LA COMMÉMORATION DU SAINT ȘTEFAN CEL MARE,
PRINCE DE MOLDAVIE (1504-2004)
CHIȘINĂU, 29 SEPTEMBRE – 2 OCTOBRE 2004**

**COMMUNICATIONS
ÉTUDES ET NOTES**

FUNDAȚIA CULTURALĂ „ONISIFOR ȘI OCTAVIAN GHIBU“

INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE
„VASILE PÂRVAN“ DIN BUCUREȘTI

MUZEUL NAȚIONAL DE ISTORIE A
MOLDOVEI DIN CHIȘINĂU

SIMPOZION DE NUMISMATICĂ

ORGANIZAT CU OCAZIA COMEMORĂRII
SFÂNTULUI ȘTEFAN CEL MARE,
DOMN AL MOLDOVEI (1504-2004)
CHIȘINĂU, 29 SEPTEMBRIE – 2 OCTOMBRIE 2004

COMUNICĂRI
STUDII ȘI NOTE

EDITURA ENCICLOPEDICĂ
BUCUREȘTI, 2007

COLEGIUL DE REDACȚIE

EUGEN NICOLAE, redactor responsabil
SILVIU ANDRIEȘ-TABAC, ANA BOLDUREANU,
THEODOR ISVORANU, EMANUEL PETAC și AUREL VÎLCU, membri

ADRESA REDACȚIEI

Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan“, str. Henri Coandă nr. 11, 010667
București, sector 1, oficiul poștal 22.

E-mail: eugenicolae@yahoo.com ; aurelvilcu@yahoo.com

Au colaborat la pregătirea manuscrisului pentru tipar: IULIANA BARNEA și MARIANA ȘLAPAC (desene), AUREL VÎLCU (fotografii) și ELENA ENESCU (culegere de text).

Pe coperta I. Stema lui Ștefan cel Mare. Inscripție de la Cetatea Albă, 1476 (după A.A. Kočubinski).

Pe coperta IV. Stema lui Ștefan cel Mare. Inscripție de la Cetatea de Scaun de la Suceava (după M.D. Matei și Em.I. Emandi).

Descrierea CIP a Camerei Naționale a Cărții

Simpozion de Numismatică = Symposium de Numismatique: organizat cu ocazia comemorării Sfântului Ștefan cel Mare domn al Moldovei (1504-2004), Chișinău, 28 septembrie-2 octombrie 2004: Comunic., studii și note / Fundația Culturală „Onisifor și Octavian Ghibu”, Inst. de Arheologie „Vasile Pârvan” din București, Muzeul Naț. de Istorie a Moldovei din Chișinău; col. red.: Eugen Nicolae (red. resp.), . . . – Ch.: Muzeul Naț. de Arheologie și Istorie a Moldovei; București; Ed. Enciclopedică, 2007 (Tipogr. „Monitorul Oficial”, București). – 276 p.
Bibliogr. la sfârșitul comunic. – Tit. paralel: lb. rom., fr. – ISBN 978-9975-9818-4-2
--I. Numismatică – Simpozion

737(082)
S 57

ISSN 1843-2662

Cuvânt înainte – Avant-propos	7
STELUȚA GRAMATICU, VIRGIL IONIȚĂ, Primele emisiuni monetare de bronz ale atelierului din Callatis – Les premières émissions monétaires de bronze de l’atelier de Callatis	9
S.A. FIDELSCI, N. MATEEVICI, Ștampile amforistice descoperite în așezarea de la Ciobruciu (campaniile 2004-2005) – Timbres amphoriques découverts dans le site de Ciobruciu (fouilles de 2004-2005)	29
MIHAI DIMA, DAN ILIE, Tezaurul de monede de tip Koson descoperit la Târsa, com. Boșorod, jud. Hunedoara. Lotul păstrat la Banca Națională a României – Le trésor de monnaies de type Koson découvert à Târsa, comm. de Boșorod, dép. de Hunedoara. Le lot conservé à la Banque Nationale de Roumanie	35
MIHAI DIMA, THEODOR ISVORANU, Tezaurul de monede romane republicane și imperiale descoperit la Diaconi (sec. I p.Chr.) – The hoard of Roman republican and imperial coins discovered at Diaconi (1 st century A.D.)	67
FLORIAN MATEI-POPESCU, Două fragmente de diplome militare romane descoperite pe teritoriul Republicii Moldova – Two fragments of Roman military diplomas found on the territory of Moldova Republic	95
STELUȚA GRAMATICU, Însemnări despre un depozit monetar funerar descoperit la Tomis – Notes sur un dépôt monétaire funéraire découvert à Tomi	109
EMANUEL PETAC, ISTVAN SANDOR, Monede histriene din perioada romană imperială din colecția Istvan Sandor (II) – Istros coins from Roman imperial period in the Istvan Sandor collection (II)	127

MIHAI TUDORICĂ, Un fragment din tezaurul monetar de la Fedeleșeni, comuna Strunga, județul Iași – Un fragment du trésor monétaire de Fedeleșeni, comm. de Strunga, dép. de Iassy	135
MIHAI TUDORICĂ, Notă asupra tezaurului de la Dărăști-Ilfov, jud. Ilfov – Note sur le trésor de Dărăști-Ilfov, dép. d'Ilfov	145
EMANUEL PETAC, MIRCEA NEGRU, Monede descoperite la Romula în campania anului 2006 – Coin finds from Romula, 2006 excavations	149
MIHAI DIMA, GABRIEL TALMAȚCHI, Depozitul de monede turnate de bronz de la începutul secolului al IV-lea p. Chr. descoperit în portul Constanța în 1975 – The hoard of bronze cast coins from the beginning of the 4 th century A.D. found in Constanța harbour in 1975	155
ECATERINA ABÂZOVA, SVETLANA REABTEVA, Un pandantiv din epoca Hoardei de Aur descoperit la Costești, raionul Ialoveni, Republica Moldova – Un pendentif de l'époque de la Horde d'Or découvert à Costești, dép. de Ialoveni, Rép. de Moldavie	161
MARIANA ȘLAPAC, Din nou despre inscripția din 1440 de la Cetatea Albă – Again about the inscription of 1440 from Cetatea Albă fortress	169
EUGEN NICOLAE, Monedele tătarești din tezaurul de la Săseni, raionul Călărași, Republica Moldova – Les monnaies tatares du trésor de Săseni, dép. de Călărași, Rép. de Moldavie	183
ANA NICULIȚĂ, Monedele europene din tezaurul de la Săseni, raionul Călărași, Republica Moldova – Les monnaies européennes du trésor de Săseni, dép. de Călărași, Rép. de Moldavie	211
AUREL VÎLCU, OLTEA DUDĂU, Tezaurul de monede otomane de la Ocnele Mari, jud. Vâlcea (secolul al XVIII-lea) – Le trésor de monnaies ottomanes de Ocnele Mari, dép. de Vâlcea (XVIII ^e siècle)	223
ELENA PLOȘNIȚĂ, Despre camera de marcă a metalelor prețioase din Basarabia – Sur la Chambre de marquage des métaux précieux de Bessarabie	235
VALERIAN L. CIOFU, Dimitrie Cantemir în medalii – Démètre Cantémir dans les médailles	241
SILVIU ANDRIEȘ-TABAC, Stemele Cetății Albe – Les armoiries de la ville de Cetatea Albă	251
Lista abrevierilor – Liste des abréviations	273

Oferim cititorilor o nouă culegere de comunicări, studii și note din seria care însoțește simpozioanele și colocviile organizate la Chișinău de Muzeul Național de Istorie a Moldovei (devenit în 2006 Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei), Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan“, Societatea Numismatică din Republica Moldova și Societatea de Genealogie, Heraldică și Arhivistică „Paul Gore“, cu sprijinul Fundației Culturale „Onisifor și Octavian Ghibu“. Majoritatea lucrărilor se referă la spațiul dintre Carpați și Nistru și la numismatică, dar unele lucrări tratează aspecte ce țin de domenii înrudite, cum ar fi epigrafia, arheologia și heraldica.

Cheltuielile de editare au fost asigurate de Fundația Culturală „Onisifor și Octavian Ghibu“, redacția de un colegiu constituit la Cabinetul Numismatic al Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan“, iar publicarea s-a făcut prin grija Editurii Enciclopedice din București, căreia îi adresăm din nou mulțumirile noastre. Amintim cu recunoștință contribuția fostului director al Muzeului Național de Istorie a Moldovei din Chișinău, Nicolae Răileanu, la organizarea simpozioanelor din anii 2000-2005, și îi mulțumim actualului director, Eugen Sava, pentru atenția acordată numismaticii și disciplinelor înrudite.

O parte a cercetărilor ale căror rezultate sunt publicate în volumul de față au fost puse în lucru în cadrul acordului de cooperare științifică dintre Academia Română și Academia de Științe a Republicii Moldova.

COLEGIUL DE REDACȚIE

PRIMELE EMISIUNI MONETARE DE BRONZ ALE ATELIERULUI DIN CALLATIS

*STELUȚA GRAMATICU
și VIRGIL IONIȚĂ*

Atelierul monetar al cetății Callatis își începe activitatea în a doua jumătate a sec. IV a.Chr., la circa 350/330, cu emisiuni de argint având tipuri proprii, cu capul lui Herakles acoperit cu pielea leului din Nemea pe avers și atributele cetății și ale eroului pe revers: spicul de grâu, măciuca și tolba cu săgeți¹. După un anumit interval de timp de la debutul acestor emisiuni, autoritățile callatiene au socotit ca fiind necesară baterea unor monede de bronz pentru schimburile comerciale cotidiene de pe piața cetății.

Emisiunile de bronz din această perioadă, având pe avers capul lui Herakles laureat spre dreapta și pe revers aceeași imagine a atributelor cetății și ale eroului de pe monedele de argint, sunt destul de puțin cunoscute în literatura de specialitate, cu excepția celor aparținând magistratului ΦΙΛΩ sau ΦΙΛ (Pick, 205-206). Având un număr important de monede de bronz la dispoziție, din colecția lui Virgil Ioniță (58) și a Muzeului Municipiului București (4), se observă că unele emisiuni poartă semnătura a încă trei magistrați monetari: ΓΟΡΓΟΥ, ΗΡΑ și ΔΙ. În colecția W. Stancomb, se află o monedă foarte uzată, bănuită de autor că ar aparține unui alt magistrat (H ?), dar starea slabă de conservare a piesei ne determină să privim cu rezervă această supoziție². Și C. Preda menționează inițiala numelui unui monetar necunoscut, Π, care nu a apărut pe nici una dintre piesele noastre sau în literatura de specialitate, rămânând ca ea să fie confirmată³.

Monedele fiecărui magistrat sunt de două tipuri diferite iconografic și metrologic, primul fiind în toate cazurile cel de tip Herakles descris mai sus. Cel de-al doilea tip este cunoscut prin piese cu greutate inferioare primului, care pot fi socotite subdiviziuni ale acestuia, și cu reprezentări variate: Demeter / măciucă sau spic de grâu (ΦΙΛ), Hermes / caduceu (ΓΟΡΓ), Atena / măciucă și spic de grâu (ΗΡΑ, ΔΙ). În catalogul ce urmează, au fost ordonate emisiunile de nominal diferit ale fiecărui magistrat, argumentând pe cât se poate această succesiune a lor.

Emisiunea de tip Herakles

1. A1 – R1

Av. Capul lui Herakles imberb, cu cunună de lauri, spre dreapta.

Rv. ΦΙΛΩ / ΚΑΛΛΑΤ între un spic de grâu, o măciucă și o tolbă de săgeți cu arc, toate dispuse spre stânga.

Pick, 205.

a. AE ⚮ 3,91 g; 15,2 x 18,1 mm; col. V. Ioniță. Pl. I, 1.

2. A2 – R1

Av. Ca mai sus, dar diferit stilistic.

Rv. Ca mai sus.

Pick, 205.

a. AE ⚮ 4,70 g; 17,2 mm, dar parțial vizibil, cu ΚΑΛΛΑ[T]; col. V. Ioniță. Pl. I, 2.

Alte piese:

SNG IX. *The British Museum*, Londra, 1993, nr. 205, ilustrează o monedă de acest tip (A2), dar a cărei descriere păstrează greșelile observate mai sus la Pick, 205 (ΦΙΛΩΝ / ΚΑΛΛΑΤΙ), având o descriere mai mult sau mai puțin completă: AE ⬆ 5,22 g; 17 mm, datată larg în intervalul anilor 300-100 a.Chr.

Alte piese neprecizate, cu aversurile A1 – A2:

Pick, 205 – menționează o monedă din fondul British Museum editată anterior de B.V. Head, *BMC. Catalogue of Greek Coins. The Tauric Chersonese, Sarmatia, Dacia, Moesia, Thrace, etc.*, Londra, 1877, p. 21, nr. 4: AE 17 mm. Descrierile celor doi autori diferă în ce privește legenda cetății, aceasta fiind redată corect numai de Head. Numele magistratului a fost citit eronat de ambii cercetători ca fiind ΦΙΛΩΝ, dar acesta nu apare pe nici una dintre piesele avute la dispoziție. În ceea ce privește aversul, lipsa ilustrației nu permite atribuirea precisă a piesei, care poate aparține și primei și celei de-a doua ștanțe de avers.

3. A2 – R2

Av. Ca mai sus.

Rv. ΦΙΛΩ / ΚΑΛΛΑ între un spic de grâu, o măciucă și o tolbă de săgeți cu arc, toate dispuse spre dreapta.

Pick,-.

a. AE 5,16 g; 18 mm; este o piesă antrenată în comerțul de antichități, ale cărei date tehnice au fost păstrate de noi. Pl. I, 3.

b. AE ⬆ 4,10 g; 14,5 x 16,7 mm. Pl. I, 4.

c. AE ⚮ 3,97 g; 17,6 mm; col. V. Ioniță. Pl. I, 5.

d. AE ⚮ 3,91 g; 16,7 mm; col. V. Ioniță. Pl. I, 6.

e. AE ⚮ 3,67 g; 15,6 x 18,1 mm; col. V. Ioniță. Pl. I, 7.

- f. AE K 3,54 g; 16,3 mm; col. V. Ioniță. Pl. I, 8.
- g. AE K 3,34 g; 16,5 mm; col. V. Ioniță. Pl. I, 9.
- h. AE K 3,30 g; 15,1 x 16,1 mm; col. V. Ioniță. Pl. I, 10.
- i. AE $\uparrow$ 3,06 g; 14,6 x 16,6 mm; col. V. Ioniță. Pl. I, 11.
- j. AE K 2,76 g; 16,5 mm; inv. col. Severeanu 1448. Pl. I, 12.
- k. AE fără date tehnice, antrenată în comerțul de antichități. Pl. I, 13.

Alte piese:

D. Șerbănescu, *Monede descoperite în dava geto-dacică de la Radovanu, Cultură și civilizație la Dunărea de Jos*, 3-4, 1987 (1989), p. 155, nr. 1 și pl. CI, 1, semnalează descoperirea întâmplătoare în așezarea dacică de la Radovanu, jud. Călărași, în anul 1954, a unei monede de bronz cu capul lui Herakles: AE 3,11 g; 15 mm.

E. Petac, *La collection M.C. Sutz (Bibliothèque de l'Académie Roumaine, Bucarest)*, I. Istros, Kallatis, Tomis, Wetteren, 2005, p. 14, nr. 51, menționează o monedă de acest tip, așa cum reiese din fotografie: AE $\uparrow$ 3,68 g; 17 mm.

4. A3 – R2

Av. Ca mai sus, dar diferit stilistic.

Rv. Ca mai sus.

Pick,-.

- a. AE K 4,71 g; 15,4 x 16,3 mm; col. V. Ioniță. Pl. I, 14.
- b. AE $\uparrow$ 4,13 g; 16,5 mm; col. V. Ioniță. Pl. I, 15.
- c. AE K 3,49 g; 16 x 16,8 mm; col. V. Ioniță. Pl. I, 16.
- d. AE $\uparrow$ 3,13 g; 14,2 x 15,1 mm; col. V. Ioniță. Pl. I, 17.

Alte piese:

L. Ruzicka, *Inedita aus Moesia Inferior*, NZ, 50, 1917, p. 87, nr. 205a și pl. 27, editează o piesă din colecția sa: AE 3,32 g; 16 mm.

SNG XI. *The William Stancomb Collection of Coins of the Black Sea Region*, Oxford, 2000, nr. 94: AE $\uparrow$ 2,66 g. În ceea ce privește moneda menționată la nr. 95, care a fost atribuită de autor unui magistrat necunoscut (H?), nu este exclus ca ea să aparțină tot monetarului $\Phi/\Lambda\omega$, dacă avem în vedere masivitatea chipului de pe avers și legenda KA $\wedge$ AA de pe revers: AE $\uparrow$ 2,19 g.

Alte piese neprecizate, cu aversurile A2 – A3:

B. Mitrea, *Découvertes monétaires en Roumanie*, Dacia, N.S., 22, 1978, p. 365, nr. 3, semnalează descoperirea izolată a unei piese autonome callatiene de bronz, înainte de anul 1909, la Drobeta Turnu Severin, jud. Mehedinți, care are trimiterea eronată la Pick, 202, dar care aparține acestor emisiuni⁴.

Mina Pauker, *Monete pontice inedite sau puțin cunoscute*, CNA, 13, 109, ian.-martie 1938, p. 23, menționează o monedă de bronz, pe aversul căreia capul lui Herakles ar fi redat spre stânga. Neilustrarea piesei, care are probabil o stare

de conservare foarte slabă, ne determină să ne îndoim de corectitudinea descrierii, mai ales că un asemenea avers nu este confirmat și de alte exemplare.

5. A3 – R3

Av. Ca mai sus.

Rv. ΦΙΑ / ΚΑΛ. O măciucă spre dreapta.

Pick, 206.

a. AE ↑ 3,69 g; 15,3 mm; col. V. Ioniță. Pl. I, 18.

b. AE ↑ 3,12 g; 14,2 – 16,3 mm; col. V. Ioniță. Pl. I, 19.

c. AE ↑ 3,09 g; 15,6 mm; col. V. Ioniță. Pl. I, 20.

Alte piese:

Pick, 206 – menționează o piesă editată anterior în Hunter Combe 236, XLIII, 18, care va fi preluată și de alți autori, printre care și Th.E. Mionnet, *Description des médailles antiques, grecques et romaines. Supplément*, 2, Paris, 1822, p. 54, nr. 4 : AE 17 mm.

G. MacDonald, *Catalogue of Greek Coins in the Hunterian Collection. University of Glasgow, I. Italy, Sicily, Macedon, Thrace and Thessaly*, Glasgow, 1899, p. 409, nr. 54, 1, descrie o monedă de acest tip, fără date tehnice.

N. Mušmov, *Antičnite moneti*, p. 23, nr. 212, înscrie tipul ca atare.

În catalogul casei de licitație Gorny & Mosch, nr. 122, 11 martie 2003, nr. 01139, este editată o astfel de piesă: AE 4,35 g.

Internet – Vcoins, nr. 0412-99-2LG: AE 3,63 g; 15 mm.

Emisiunea de tip Demeter

1. A1 – R1 (R1 Demeter = R3 Herakles).

Av. Capul lui Demeter, cu văl și cunună de spice de grâu, spre dreapta.

Rv. ΦΙΑ / ΚΑΛ. O măciucă spre dreapta.

Are aceeași ștanță de revers cu monedele de bronz tip Herakles (R3).

Pick, -.

a. AE ⚡ 3,48 g; 15 mm; col. V. Ioniță. Pl. I, 21.

2. A1 – R2

Av. Ca mai sus.

Rv. ΦΙΑ / ΚΑΛ. Un spic de grâu spre dreapta.

Pick, -.

a. AE ↑ 2,88 g; 14,4 mm; col. V. Ioniță. Pl. I, 22.

Alte piese:

L. Ruzicka, *Unedierte Münzen von Kallatis aus meiner Sammlung*, ZfN, 30, 1-2, 1913, p. 298, nr. 206a, descrie două piese din colecția sa: AE 2,62 g; 15 mm și AE 2,73 g; 13 mm, ilustrând una dintre ele în pl. VIII, 3.

G. Talmățchi, *Descoperiri premonetare și monetare în Dobrogea (sec. VI-I a.Chr.)*, Pontica, 35-36 (2002-2003), p. 375, nr. 164, semnalează descoperirea

Pl. I. Monede callatiene de bronz ale magistratului ΦΙΛΩ.

unei astfel de monede la Histria, jud. Constanța: AE ← 3,13 g; 15 mm, din colecția R. Diaconu.

Monedele magistratului ΦΙΛΩ de tip Herakles au fost emise cu trei ștanțe de avers și trei pentru revers, ordinea din catalog nefiind neapărat cea reală. Pare a fi o emisiune de volum mare bătută la un moment dat, cu exemplare descoperite într-o arie ce depășește teritoriul cetății, cum este cazul celor din așezarea getică de la Radovanu, jud. Călărași sau de la Drobeta-Turnu Severin, jud. Mehedinți⁵.

Piese de tip Herakles din catalogul nostru (20), cărora li se adaugă cele din literatura de specialitate (7), au dimensiuni ce variază între 14 și 18 mm. Media lor de greutate, direct influențată de starea slabă de conservare, ajunge la circa 3,66 g. Pentru datarea timpurie a acestor monede pledează nu numai reprezentarea de pe revers a atributelor cetății și a eroului, aceasta fiind comună cu cea de pe emisiunile de argint, ci și observația lui L. Ruzicka. Acesta arată că imaginea de pe avers, capul lui Herakles, este asemănătoare cu cea a lui Filip al II-lea de pe monedele macedonene mici, de bronz⁶. După părerea autorului, acestea ar fi constituit modelul emisiunilor de bronz callatiene.

Monedele de nominal inferior, de tip Demeter, sunt cunoscute în câteva exemplare. Aria lor de circulație pare să nu fi depășit zona dobrogeană, deoarece avem doar o piesă descoperită la Histria, jud. Constanța. Media de greutate a exemplarelor cunoscute, cu dimensiuni de 14-15 mm, se situează la circa 2,96 g.

Tabelul I. Repartiția greutăților monedelor magistratului ΦΙΛΩ / ΦΙΛ.

Tip Herakles			Tip Demeter
5,50 – 4,00 g	4 – 3 g	3 – 2 g	
5,22 g	3,97 g	2,76 g	3,48 g
5,16 g	3,91 g	2,66 g	3,13 g
4,71 g	3,91 g	2,19 g	2,88 g
4,70 g	3,69 g		2,73 g
4,35 g	3,68 g		2,62 g
4,13 g	3,67 g		
4,10 g	3,63 g		
	3,54 g		
	3,49 g		
	3,34 g		
	3,32 g		
	3,30 g		
	3,13 g		
	3,12 g		
	3,11 g		
	3,09 g		
	3,06 g		
7	17	3	5
Total = 27 piese	Media = 3,66 g		Media = 2,96 g

Chiar dacă diferențele de diametru sau de greutate între monedele celor două nominaluri nu sunt foarte evidente, din analiza greutăților reiese că piesele de tip Herakles ating limita superioară de 5,22 g, în vreme ce cele de tip Demeter se situează sub 3,48 g.

Magistratul ΓΟΡΓΟΥ

Emisiunea de tip Herakles

1. A1 – R1

Av. Capul lui Herakles imberb, cu cunună de lauri, spre dreapta.

Rv. ΚΑΛΛΑΤ / ΓΟΡΓΟΥ între un spic de grâu, o măciucă și o tolbă de săgeți cu un arc, toate dispuse spre dreapta.

Pick, -.

a. AE ↑ 4,29 g; 16 mm; cu revers șters și legenda [K]ΑΛΛΑ[T] / [ΓΟ]ΡΓΟΥ; col. V. Ioniță. Pl. II, 23.

b. AE ↑ 3,26 g; 16 mm; cu [K]ΑΛΛΑΤ / [Γ]ΟΡΓΟΥ; col. V. Ioniță. Pl. II, 24.

c. AE ↑ 2,42 g; 15 mm; col. V. Ioniță. Pl. II, 25.

d. AE ↓ 2,24 g; 14 x 15 mm; cu [Γ]ΟΡΓΟ[Y]; col. V. Ioniță. Pl. II, 26.

Emisiunea de tip Hermes

1. A1 – R1

Av. Capul lui Hermes purtând un petasos cu buton spre dreapta.

Rv. ΚΑΛΛ / ΓΟΡΓ. Un caduceu spre dreapta.

Pick, 253 var.

a. AE ↑ 2,27 g; 11,3 12,2 mm; cu flanul mai mic decât ștanța; col. V. Ioniță. Pl. II, 27.

b. AE ↑ 1,96 g; 12,6 mm; col. V. Ioniță. Pl. II, 28.

Alte piese:

Pick, 253 var. – descrie acest tip de monedă, dar cu numele unui alt magistrat.

L. Ruzicka, *Unedierte Münzen von Kallatis aus meiner Sammlung*, ZfN, 30, 1-2, 1913, p. 300, nr. 253b, editează o piesă din colecția sa: AE 1,77 g; 12 mm, pl. VIII, 7, pe care citește eronat ΚΑΛΛ[A].

Monedele magistratului ΓΟΡΓΟΣ au fost bătute cu o singură pereche de ștanțe, fiind cele mai rare dintre emisiunile autonome de acest tip. Interesant este faptul că doar numele acestui magistrat este redat în întregime în cazul genitiv. Media de greutate a pieselor de tip Herakles, cu dimensiuni de circa 15-16 mm, se situează la 3,05 g, fiind mult mai scăzută decât cea a emisiunilor monetarilor anteriori.

Și acest magistrat schimbă reprezentările de pe subdiviziuni, pe care le imprimă cu capul lui Hermes pe avers și caduceul acestuia pe revers, alături de

numele său prescurtat. Piese de nominal inferior, de circa 12 mm și cu o medie de greutate de 2,00 g, aparțin unei singure emisiuni, fiind de asemenea foarte rare.

Tabelul II. Repartiția greutăților monedelor magistratului ΓΟΡΓΟΥ / ΓΟΡΓ.

Tip Herakles	Tip Hermes
4,29 g	2,27 g
3,26 g	1,96 g
2,42 g	1,77 g
2,24 g	
4 piese Media = 3,05 g	3 piese Media = 2,00 g

Magistratul HPA

Emisiunea de tip Herakles

1. A1 – R1

Av. Capul lui Herakles imberb, cu cunună de lauri spre dreapta, purtând pe umăr o măciucă.

Rv. HPA / KΑΛΛΑΤΙΑ între un spic de grâu, o măciucă și o tolbă de săgeți cu un arc, toate dispuse spre dreapta.

Pick, -.

a. AE ↑ 5,71 g; 16,3 x 18,5 mm; col. V. Ioniță. Pl. II, 29.

b. AE ↑ 4,48 g; 16,2 x 17,8 mm; pe care se citește incomplet KΑΛΛΑΤ[IA]; col. V. Ioniță. Pl. II, 30.

c. AE ↑ 4,09 g; 16,2 x 17,2 mm; dar KΑΛΛΑΤI[A]; col. V. Ioniță. Pl. II, 31.

d. AE ↑ 3,12 g; 16,2 mm; pe care se citește incomplet KΑΛΛΑΤ[IA]; col. V. Ioniță. Pl. II, 32.

e. AE ↑ 2,81 g; 17 mm; col. V. Ioniță. Pl. II, 33.

Alte piese:

SNG XI. *The William Stancomb Collection of Coins of the Black Sea Region*, Oxford, 2000, nr. 93: AE ↑ 5,12 g.

G. Talmățchi, *Descoperiri premonetare și monetare în Dobrogea (sec. VI-I a.Chr.)*, Pontica, 35-36 (2002-2003), p. 379-380, nr. 204, descrie o monedă de la acest magistrat, descoperită în Dobrogea, din colecția V. Canarache: AE ↑ 3,25 g; 17 mm.

G. Talmățchi, *Monede callatiene din perioada autonomiei descoperite în Dobrogea*, CN, 9-11, 2003-2005, p. 9, editează două monede de acest tip dintr-o colecție particulară, care au fost descoperite la Albești, jud. Constanța:

1. AE → 3,70 g; 15 mm, ilustrată.

2. AE ← 2,80 g; 14 mm, neilustrată, deci aceasta ar putea aparține și ștanței de revers următoare.

Pl. II. Monede callatiene de bronz ale magistraților ΓΟΡΓΟΥ (23-28) și ΗΡΑ (29-47).

2. A1 – R2

Av. Ca mai sus.

Rv. HPA / KAAAAT. Ca mai sus.

Pick, -.

a. AE ↑ 4,21 g; 17,4 mm; col. V. Ioniță. Pl. II, 34.

b. AE ↑ 3,52 g; 16,1 x 17,3 mm; cu reversul slab conservat; col. V. Ioniță. Pl. II, 35.

c. AE ↑ 3,37 g; 15,6 x 16,3 mm; inv. col. Severeanu 1439. Pl. II, 36.

d. AE ↑ 3,24 g; 15,5 x 18,4 mm; cu imaginea de pe revers imprimată defectuos; col. V. Ioniță. Pl. II, 37.

e. AE ↑ 3,07 g; 16,1 x 17,1 mm; col. V. Ioniță. Pl. II, 38.

f. AE ↑ 2,61 g; 16,3 x 17,7 mm; col. V. Ioniță. Pl. II, 39.

g. AE ↑ 2,47 g; 15,7 x 16,8; cu flanul prea mic și imaginea de pe revers incompletă; col. V. Ioniță. Pl. II, 40.

Emisiunea de tip Atena

1. A1 - R1

Av. Capul Atenei cu coif cu panaș spre dreapta.

Rv. HPA / KAAAA între o măciucă și un spic, ambele dispuse spre dreapta.

Pick, -.

a. AE ↑ 2,97 g; 12,9 mm; col. V. Ioniță. Pl. II, 41.

b. AE ↑ 2,80 g; 12 x 12,9 mm; col. V. Ioniță. Pl. II, 42.

2. A2 – R1

Av. Ca mai sus, dar diferit stilistic.

Rv. Ca mai sus.

Pick, -.

a. AE ↗ 3,05 g; 13,3 mm; col. V. Ioniță. Pl. II, 43.

3. A3 – R2

Av. Ca mai sus, dar capul Atenei este mai mic și diferit stilistic.

Rv. Ca mai sus, dar diferit stilistic în ce privește forma spicului.

Pick, -.

a. AE ↗ 3,41 g; 14,8 mm; col. V. Ioniță. Pl. II, 44.

b. AE ↑ 1,58 g; 12,1 x 13,5 mm; col. V. Ioniță. Pl. II, 45.

Alte piese neprecizate, care pot fi bătute cu ștanțele de mai sus:

Pick, 241 – semnalează o piesă tip Atena de la acest magistrat, din comerț, care are atributele de pe revers dispuse spre dreapta: AE 3,00 g; 14 mm.

C. Moisil, CreștCol, 21, oct. - dec. 1912 (col. Sutz I), 1912, p. 246, nr. 25, descrie o piesă slab conservată: AE 12 mm.

4. A3 – R3

Av. Ca mai sus.

Rv. HPA / KAΛΛΑ între o măciucă așezată spre dreapta și un spic dispus spre stânga.

Pick, -.

a. AE ↑ 2,64 g; 13,3 mm; col. V. Ioniță. Pl. II, 46.

b. AE ↗ 2,62 g; 13,1 mm; col. V. Ioniță. Pl. II, 47.

Alte piese neprecizate, cu aversurile A1 – A3:

L. Ruzicka, *Unedierte Münzen von Kallatis aus meiner Sammlung*, ZfN, 30, 1-2, 1913, p. 296, semnalează descoperirea unui tezaur de monede autonome callatiene, în care este prezentă o monedă tip Atena de la acest magistrat, identificată datorită trimeriei la Pick, 241: AE 2,23 g.

Numele magistratului HPA a fost imprimat pe monede de bronz tip Herakles bătute cu o ștanță de avers și două pentru revers deosebite prin modul de scriere al legendei cetății. Media de greutate a 16 monede (dintre care 12 din catalogul nostru și patru din literatura de specialitate), cu dimensiuni de 14-18 mm, se situează la 3,59 g, fiind ușor mai ridicată decât cea a emisiunii monetarului ΓΟΡΓΟΥ.

Pentru monedele subdivizionare, atelierul schimbă reprezentările, preferând aplicarea capului Atenei pe avers și a două atribute ale cetății pe revers (măciuca și spicul de grâu) în loc de unul. Ele au fost emise cu trei ștanțe de avers diferite stilistic și trei pentru revers, fapt ce denotă o emisiune bogată. Media de greutate a celor nouă piese avute la dispoziție (cu dimensiuni de 12-14 mm), din care șapte monede din colecția V. Ioniță și alte două din literatura de specialitate, este 2,70 g.

Tabelul III. Repartiția greutăților monedelor magistratului HPA.

Tip Herakles			Tip Atena
6 – 4 g	4 – 3 g	3 – 2 g	
5,71 g	3,70 g	2,81 g	3,41 g
5,12 g	3,52 g	2,80 g	3,05 g
4,48 g	3,37 g	2,61 g	3,00 g
4,21 g	3,25 g	2,47 g	2,97 g
4,09 g	3,24 g		2,80 g
	3,12 g		2,64 g
	3,07 g		2,62 g
			2,23 g
			1,58 g
5	7	4	9
Total = 16 piese	Media = 3,59 g		Media = 2,70 g

Emisiunea de tip Herakles

1. A1 – R1

Av. Capul lui Herakles imberb, cu cunună de lauri spre dreapta.

Rv. ΔI / KA[Λ]ΛATI între un spic de grâu, o măciucă și o tolă de săgeți cu arc, toate dispuse spre dreapta.

Pick, -.

a. AE ← 4,57 g; 17,4 mm; cu prima literă lambda neimprimată; col. V. Ioniță. Pl. III, 48.

2. A1 – R2

Av. Ca mai sus.

Rv. Ca mai sus, dar diferit stilistic.

Pick, -.

a. AE ↓ 3,38 g; 17 mm; pe avers în centru jos este imprimată o contramarcă circulară de 5,2 mm, cu o stea cu opt raze; col. V. Ioniță. Pl. III, 49.

Alte piese:

L. Ruzicka, *Inedita aus Moesia Inferior*, NZ, 50, 1917, p. 87, nr. 206b, pl. 27, editează o monedă din colecția sa cu numele acestui magistrat: AE 4,85 g; 17 mm.

Internet – eBay, 2212502442: AE 5,01 g; 18 mm.

Internet – eBay, 3916952927: AE 4,84 g; 18 mm.

În colecția Muzeului Băncii Naționale se păstrează o astfel de monedă, conform informației oferite de colegul nostru, Mihai Dima.

3. A1 – R3

Av. Ca mai sus.

Rv. Ca mai sus, dar diferit stilistic.

Pick, -.

a. AE ↓ 4,94 g; 18,2 mm; inv. col. Severeanu 1474. Pl. III, 50.

b. AE ↓ 4,49 g; 17,2 x 18,3 mm; col. V. Ioniță. Pl. III, 51.

4. A2 – R3

Av. Ca mai sus, dar diferit stilistic.

Rv. Ca mai sus.

Pick, -.

a. AE ↗ 4,86 g; 15,6 x 16,5 mm; col. V. Ioniță. Pl. III, 52.

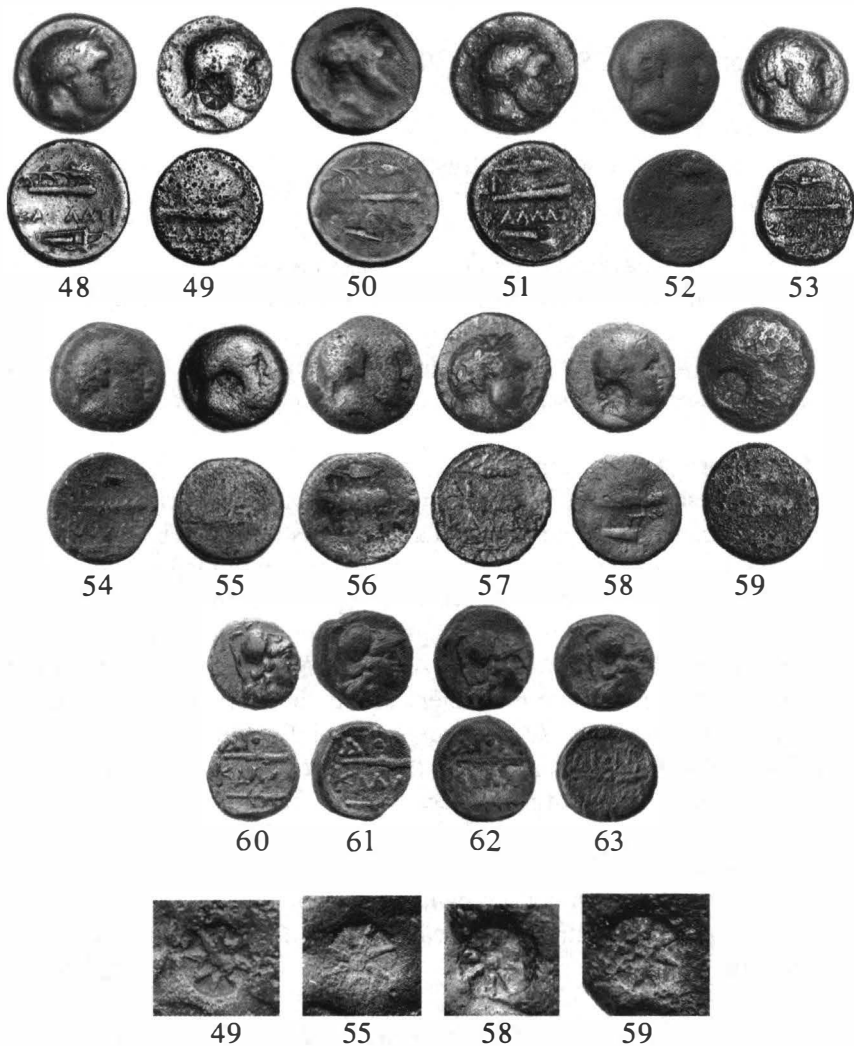
b. AE ← 4,43 g; 15,7 mm; col. V. Ioniță. Pl. III, 53.

c. AE ↙ 4,43 g; 15,6 x 16,8 mm; col. V. Ioniță. Pl. 54.

d. AE ↓ 4,41 g; 15 x 16 mm; pe avers, în centru jos este imprimată o contramarcă circulară de 5,4 mm, cu o stea cu opt raze; col. V. Ioniță. Pl. III, 55.

e. AE ↗ 4,25 g; 15,3 x 16,7 mm; inv. col. Severeanu, inv. 9178. Pl. III, 56.

f. AE fără date tehnice, antrenată în comerțul cu antichități. Pl. III, 57.

Pl.III. Monede callatiene de bronz cu inscripția ΔΙ (ΔΙΟ / ΔΙΟΝΥ);
contramărcile au fost redatate 3:1.

Alte piese:

Internet – Vcoins, 5352: AE 4,30 g; 16 mm.

5. A3 – R3

Av. Ca mai sus, dar diferit stilistic.

Rv. Ca mai sus.

Pick, -.

a. AE 16 mm; nu avem decât imaginea acestei piese, care a fost antrenată în comerțul de antichități. Reversul este imprimat incomplet, fără anumite litere. Pl. III, 58.

b. AE 4,38 g; 16,3 x 17,8 mm; în stânga jos este imprimată o contramarcă circulară de 5,8 mm, cu o stea cu opt raze. Reversul este foarte șters. Col. V. Ioniță. Pl. III, 59.

Emisiunea de tip Atena

Nu am descoperit încă monede subdivizionare cu inscripția ΔI, ci numai cu ΔIO / ΔIONY, care stilistic s-ar putea plasa în această perioadă. Această atribuire este susținută de forma mult mai mică a literei omicron din legenda de pe revers (asemănătoare cu modul de scriere al acestuia de pe piesele monetarului ΓΟΡΓΟΥ), precum și de similitudinea stilistică a imaginii Atenei de pe avers cu reprezentarea zeiței de pe emisiunile magistratului HPA (ștanța A I). Pe de altă parte, aspectul legendelor, cu litere imprimate insuficient este o caracteristică a emisiunilor de tip Herakles ale magistratului ΔI, precum și ale subdiviziunilor cu inscripția ΔIO / ΔIONY. De aceea, noi le situăm aici cu titlu de ipoteză, rămânând ca viitoarele cercetări și descoperiri să confirme sau nu această atribuire.

1. A1 – R1

Av. Capul Atenei cu coif cu panaș spre dreapta.

Rv. ΔIO / KAΛΛA între o măciucă și un spic de grâu, ambele dispuse spre dreapta.

Pick, -.

a. AE ↑ 3,75 g; 13,1 x 14,3 mm; legenda de pe revers este parțial vizibilă: KAΛΛ[A]; col. V. Ioniță. Pl. III, 60.

Alte piese:

Internet – ebay, nr. 2198331527: AE 13 mm; legenda de pe revers este parțial vizibilă: KAΛ[ΛA]. Noi am preluat-o în ilustrație pentru a evidenția imprimarea numelui prescurtat al magistratului. Pl. III, 61.

2. A1 – R2

Av. Ca mai sus.

Rv. ΔIONY / KAΛΛA. Ca mai sus.

Pick, -.

a. AE ↗ 2,93 g; 13,8 x 14,9 mm; col. V. Ioniță. Pl. III, 62.

b. AE ↑ 2,63 g; 13,8 x 14,3 mm; col. V. Ioniță. Pl. III, 63.

Tabelul IV. Repartiția greutateilor monedelor cu inscripția ΔΙ (ΔΙΟ / ΔΙΟΝΥ).

Tip Herakles	Tip Atena
5,01 g	3,75 g
4,94 g	2,93 g
4,86 g	2,63 g
4,85 g	
4,84 g	
4,57 g	
4,49 g	
4,43 g	
4,43 g	
4,41 g	
4,38 g	
4,30 g	
4,25 g	
3,38 g	
14 piese Media = 4,51 g	3 piese Media = 3,10 g

Monedele magistratului ΔΙ au fost bătute cu trei ștanțe de avers și trei pentru revers, care au fost dificil de identificat datorită stării slabe de conservare a pieselor. Cele de tip Herakles au dimensiuni variabile de 16-18 mm și o medie de greutate de 4,51 g, care este net superioară emisiunilor monetarilor anteriori. Varietatea ștanțelor indică fie o emisie masivă la un moment dat, fie o emisie pe o perioadă îndelungată a monedelor acestui magistrat. În catalogul nostru sunt prezente și trei piese de tip Herakles, ce aparțin celor trei ștanțe de avers, pe care este imprimată o contramarcă circulară, cu o stea cu opt raze, aceasta fiind aplicată cu același poanson. Piese subdivizionare cu inscripția ΔΙΟ / ΔΙΟΝΥ măsoară 14-15 mm și ating o medie de greutate destul de înaltă de 3,10 g.

Așa cum reiese din catalog, cele mai timpurii bronzuri callatiene cunoscute poartă numele a patru magistrați: ΦΙΛΩ, ΓΟΡΓΟΥ, ΗΡΑ și ΔΙ. Trebuie să menționăm că ordinea emisiunilor în catalog a fost determinată de criterii stilistice. Prezența imaginii Atenei pe reversul pieselor subdivizionare a permis ordonarea succesivă a emisiunilor lui ΗΡΑ și ΔΙ. Din punctul de vedere al greutateilor, emisiunile s-ar putea așeza altfel: ΓΟΡΓΟΥ cu cele mai ușoare piese, urmat de ΦΙΛΩ și ΗΡΑ cu monede relativ asemănătoare, ultimul fiind ΔΙ, cu cele mai grele emisiuni.

Deocamdată, se poate afirma că monedele magistratului ΔΙ pot fi considerate, în virtutea contramărcii aplicate, cele din urmă emisiuni de tip Herakles ale atelierului callatian. Contramarcă cu o stea cu opt raze a fost imprimată și pe monedele callatiene de bronz de tip Demeter / cunună de spice, cu același nume de magistrat. Astfel de piese, de tip Demeter, provenind din colecții au fost editate de C. Moisi⁷, L. Ruzicka⁸ și W. Stancomb⁹. Alte monede au fost descoperite la

Histria și Bărăganu, jud. Constanța¹⁰ sau la Poiana, jud. Galați¹¹. Succesiunea acestor emisiuni, pe care apare aceeași contramarcă, sugerează faptul că în vremea monetarului ΔI are loc o schimbare a reprezentărilor de pe monedele autonome callatiene, trecându-se de la tipul Herakles laureat la cel cu Demeter / cunună de spice. Totuși, chiar dacă magistratul ΔI de pe monedele de tip Herakles nu este același personaj cu cel de pe emisiunile de tip Demeter / cunună de spice, contramarca aplicată la un moment dat permite alăturarea în timp a celor două categorii monetare.

Căutând originea acestei contramărci, Teodor Gerasimov consideră că aceasta a fost aplicată de autoritățile din Tomis¹² și ea apare nu numai pe emisiunile callatiene, dar și pe monedele de bronz ale dinastiilor traci Chersobleptes (357-343 a.Chr.)¹³ și Adaeus (sec. III a.Chr.)¹⁴, pe piese de bronz de la Lysimach, emise între anii 306-281 a.Chr.¹⁵, pe emisiunile atelierelor din Abdera (circa 250 a.Chr.)¹⁶, Lysimachia (anii 281-277 a.Chr.)¹⁷ și Apollonia Pontica¹⁸. Studiarea recentă a contramărcilor a demonstrat că aceeași imagine a fost aplicată de mai multe ateliere, fiind separată de anumite diferențe stilistice¹⁹. În ce privește cele mai timpurii dintre aceste monede de bronz emise în sud, care au fost contramarcate de Tomis, nu este exclus să fi intrat în zona dobrogeană în urma intervenției trupelor lui Lysimach împotriva revoltei cetăților grecești în frunte cu Callatis (313 a.Chr.), dar cele mai multe dintre ele vor fi ajuns aici ca urmare a războiului dintre Byzantion și Callatis pentru stăpânirea emporionului tomitan.

Contramarca cu o stea cu opt raze a fost imprimată de autoritățile din Tomis, un mic emporion în acel moment, probabil pentru a permite circulația lor în această localitate în împrejurările războiului dintre Callatis și Byzantion din 256/255-253 a.Chr.²⁰, la o dată situată înainte de debutul propriilor emisiuni.

În strânsă legătură cu aceste emisiuni este depozitul de monede callatiene autonome descoperit la Mangalia în 1962²¹. Tezaurul este alcătuit din 48 de bronzuri, dintre care 36 de piese de tip Demeter / cunună de spice (35 cu inscripția ΔI și una cu ΔIO) și alte 12 monede de tip Dionysos / panteră. Acestea nu au fost contramarcate, fapt care nu face decât să confirme că aplicarea contramărcii cu stea cu opt raze a fost efectuată de către Tomis pe monedele ajunse în emporion prin circulație, cum este cazul celor descoperite la Histria, Bărăganu (jud. Constanța) și Poiana (jud. Galați). Acest depozit cu o structură omogenă, cu bronzuri bine păstrate, care probabil nu au depășit porțile cetății, a fost teaurizat la un interval destul de scurt de timp după ieșirea din monetărie²². Gh. Poenaru Bordea consideră că emisiunile monetare din tezaur au fost emise după anul 281 a.Chr. și au circulat până în momentul îngropării acestuia, care ar fi avut loc la circa 260 a.Chr., dată avansată atunci pentru războiul dintre Byzantion și Callatis. Astfel, aceste date ar constitui și limitele de emiteri și circulație ale monedelor de tip Demeter / cunună de spice. În ciuda faptului că autorul consideră emisiunile de tip Demeter ca fiind primele bătute de atelierul callatian, datarea largă a monedelor din depozit după anul 281 a.Chr., precum și presupunerea momentului îngropării acestuia după 260 a.Chr. nu contrazic datarea mai timpurie a monedelor de tip Herakles, contemporane mai mult sau mai puțin cu primele emisiuni de

argint. Succesiunea monedelor de tip Herakles și de tip Demeter / cunună, ambele cu numele monetarului sau monetarilor ΔΙ / ΔΙΟ este confirmată și de evoluția metrologică ascendentă a pieselor, cele din urmă, din depozitul de la Mangalia, oferind o medie superioară de circa 5,98 g, fiind urmate de emisiunile tip Dionysos / panteră cu 7,94 g.

Într-un studiu al emisiunilor de bronz de la Lysimachia, Jordanka Jurukova relevă că tipul monetar al Demetrei / cunună de spice este prezent în atelierele monetare din Tracia sud-estică (Lysimachia, Bisanthe, Perinthus) în perioada de după moartea lui Lysimach²³. Autoarea datează monedele de acest tip emise la Lysimachia spre 270/260 a.Chr. și consideră că răspândirea și preluarea acestor reprezentări ar fi avut loc după mijlocul sec. III a.Chr. în monetăriile din Perinthus, Byzantion, Istros și Callatis.

După părerea noastră, datarea monedelor de tip Demeter după mijlocul sec. III a.Chr. la Callatis este mult prea târzie. Așa cum a demonstrat și editorul tezaurului de la Mangalia din 1962, așa cum o demonstrează și succesiunea emisiunilor autonome de tip Herakles și Demeter, dar și aplicarea contramărcii tomitane, acestea din urmă s-ar fixa cel mai târziu în intervalul 270-255 a.Chr.

Pe de altă parte, prezența unei monede subdivizionare a magistratului HPA într-un depozit monetar aflat la Mangalia în jurul anului 1900 poate pune la îndoială o datare atât de timpurie. Leon Ruzicka a achiziționat din această descoperire opt monede de bronz alături de o greutate callatiană, pe care le-a și editat sumar în 1913, cu scurte trimiteri la catalogul lui Pick și mențiuni ale greutateilor²⁴. Lotul recuperat este alcătuit din: două monede de tip Apollon / trepied purtând numele magistratilor ΑΠΟΛΛΟ și ΠΟ (Pick 227 și 233); cinci piese de tip Atena / măciucă și spic, semnate de ΜΟΣΧΙ, ΗΡΑ, ΟΛΥΜ, ΕΥΦΡΟ, ΑΥ, ultimul redat în ligatură (Pick, 234, 240, 241, 242, 243); o emisiune de tip Atena / spic de la ΕΥΚΛΕ (Pick 247). Varietatea monetarilor din depozit evidențiază faptul că piesele subdivizionare (tip Atena) au rămas în circulație vreme îndelungată, asigurând efectuarea tranzacțiilor mărunte. Probabil, moneda de la HPA reprezintă cea mai veche emisiune din acest depozit. Greutatea ei de numai 2,23 g, în comparație cu media monedelor de tip Atena cu numele lui HPA (2,70 g), s-ar putea datora unei circulații îndelungate. Media de greutate a subdiviziunilor din acest lot se situează între limitele normale ale acestor emisiuni (2,22 g), în vreme ce bronzurile mari de tip Apollo / trepied cântăresc circa 8,69 g, depășind și mediile celor precedente de tip Demeter / cunună de spice sau Dionysos / panteră. Greutatea callatiană de 105 g, reprezentând un sfert de mină, este un indiciu metrologic important pentru emisiunile din acest depozit.

În funcție de argumentele aduse mai sus, de datarea emisiunilor de tip Demeter / cunună și a contramărcii tomitane, se poate afirma că debutul monedelor de bronz autonome la Callatis, reprezentate de piesele de tip Herakles și subdiviziunile lor, se situează la un moment dat în ultimul sfert al sec. IV a.Chr. și emiterea lor continuă până la moartea lui Lysimach din anul 281 a.Chr.

¹ Gh. Poenaru Bordea, *Emisiunile monetare ale atelierelor grecești de pe litoralul românesc al Mării Negre (sec. VI î.Chr. – III). Un stadiu al problemei în 130 de ani de la crearea sistemului monetar românesc modern*, București, 1997, p. 60-61; idem, *La diffusion des monnaies d'Istros, Callatis et Tomi du VIe au Ier siècle av. J-C. dans leurs territoires, zones d'influence et ailleurs și Répertoire des découvertes de monnaies d'Istros, Callatis et Tomi du VIe au Ier siècle av. J-C.* în *Presenza e funzioni della moneta nelle choraî delle colonie greche dall'Iberia al Mar Nero. Atti del XII Convegno organizzato dall'Università „Federico II” e dal Centro Internazionale di studi numismatici, Napoli, 16-17 giugno 2000*, Roma, 2004, p. 38.

² *SNG XI. The William Stancomb Collection of Coins of the Black Sea Region*, Oxford, 2000, nr. 95.

³ C. Preda, *Istoria monedei în Dacia preromană*, București, 1998, p. 75. Moneda callatiană de bronz, ilustrată în pl. III, 12, cu capul lui Herakles laureat pe avers și o măciucă și trei spice de grâu pe revers, cu legenda KAAΛATIA, care a fost atribuită emisiunilor autonome de tip Herakles, este de fapt o piesă pseudo-autonomă (Pick, 277 variantă).

⁴ Informația, cu această trimitere greșită a fost preluată și în Gh. Poenaru Bordea, *op.cit.*, p. 60, nr. 15.

⁵ G. Talmațchi, *Scurtă privire asupra ariei de difuzare a monedelor autonome emise de Callatis și Tomis*, Pontica, 35-36 (2002-2003), p. 395-408.

⁶ L. Ruzicka, *Inedita aus Moesia Inferior*, NZ, 50, 1917, p. 87, nr. 205a.

⁷ C. Moisil, *CreștCol*, 21, oct.-dec. 1912 (col. Sutz, I), p. 245, nr. 13-15, ultimele două fiind preluate și de M.C. Sutz, *Monete inedite din orașele noastre pontice (Tomis, Kallatis, Istros)*, AARMSI, 35, 1913, p. 362-363, nr. 4-5.

⁸ L. Ruzicka, *op.cit.*, p. 88, nr. 225a, pl. 27.

⁹ *SNG XI. The William Stancomb Collection of Coins of the Black Sea Region*, Oxford, 2000, nr. 89-91.

¹⁰ G. Talmațchi, *Descoperiri premonetare și monetare în Dobrogea (sec. VI-I a.Chr.)*, Pontica, 35-36 (2002-2003), p. 365, nr. 2 (Bărgănuș); idem, p. 374, nr. 163 (Histria).

¹¹ Gh. Poenaru Bordea, *op.cit.*, p. 62, nr. 44.

¹² Th. Gerasimov, *Antičnimoneti s kontramarki ot Dolna Misija i Trakija*, Izvestija Institut, 15, 1946, p. 55-56.

¹³ B. V. Head, *Historia Numorum. A Manual of Greek Numismatics*, Oxford, 1911, p. 284.

¹⁴ Datarea stăpânirii dinastului trac Adaeus nu este foarte sigur stabilită. În *SNG IX. The British Museum. Part. I. The Black Sea*, Londra, 1993, nr. 332, acesta este situat între anii 225-220 a.Chr.; ulterior, în *SNG XI. The William Stancomb Collection of Coins of the Black Sea Region*, Oxford, 2000, nr. 296-298, este datat mai timpuriu, între anii 260-230 a.Chr.

¹⁵ D. Draganov, *Monetite na makedonskite care, II. Ot Filip III Aridej do Persej*, Iambol, 2001, p. 66.

¹⁶ M.L. Strack, *Die Antiken Münzen Nord-Griechenlands. II. Thrakien*, Berlin, 1912, p. 112-113, nr. 235, pl. III, 33.

¹⁷ Jordanka Jurukova, *Bronzovoto monetosečene na Lizimahija*, Numizmatika i Sfragistika, 5, 1998, I, p. 20.

¹⁸ N. Mušmov, *Antičnite moneti*, Sofia, 1912, p. 174.

¹⁹ C.J. Howgego, *Greek Imperial Countermarks. Studies in the Provincial Coinage of the Roman Empire*, London, 1985.

²⁰ A. Avram, *Inscriptions grecques et latines de Scythie Mineure. III. Callatis et son territoire*, București, 1999, p. 26-31; Gh. Poenaru Bordea, *op.cit.*, p. 32-33.

²¹ Gh. Poenaru Bordea, *Un tezaur de monede callatiene din perioada autonomiei*, SCN, 4, 1968, p. 103-125; IGCH, 863.

²² Gh. Poenaru Bordea, *op.cit.*, p. 113-114.

²³ Jordanka Jurukova, *op.cit.*, p. 22-24.

²⁴ L. Ruzicka, *Unedierte Münzen von Kallatis aus meiner Sammlung*, ZfN, 30, 1913, 1-2, p. 295-296; S.P. Noe, *A Bibliography of Greek Coin Hoards*, NNM, 78, 1937, New York, 643*; IGCH, 864.

LES PREMIÈRES ÉMISSIONS MONÉTAIRES DE BRONZE DE L'ATELIER DE CALLATIS

RÉSUMÉ

Les auteurs présentent 58 de monnaies de bronze autonomes émises par Callatis, provenant de la collection de Virgil Ioniță et 4 du Musée de la Ville du Bucarest. Ils ont considéré que ces pièces sont les premières émissions de bronze de Callatis.

L'atelier monétaire de la cité de Callatis commence son activité dans la seconde moitié du IVe siècle av. J.-C., dans les années 350/330 environ, avec des émissions d'argent ayant des types propres, la tête d'Héraclès couverte de la peau du lion de Némée sur l'avvers et les attributs de la cité et du héros sur le revers: l'épi de blé, la massue et le carquois. Après un certain intervalle de temps depuis le début de ces émissions, les autorités callatiennes ont estimé nécessaire la frappe des monnaies de bronze pour les échanges commerciaux quotidiens sur le marché de la cité.

Les émissions de bronze de cette période, ayant sur l'avvers la tête d'Héraclès laurée vers la droite et sur le revers la même image des attributs de la cité et du héros que sur les pièces d'argent, sont assez peu connues dans la littérature, à l'exception de celles appartenant au magistrat ΦΙΛΩ ou ΦΙΛ (Pick, 205-206). On observe que certaines émissions portent la signature de trois autres magistrats monétaires : ΓΟΡΓΟΥ, ΗΡΑ et ΔΙ.

Les monnaies de chaque magistrat sont de deux types qui diffèrent par l'iconographie et le poids, le premier étant dans tous les cas celui avec la tête d'Héraclès décrit avant. Le deuxième type présente un poids inférieur au premier, en vertu duquel on peut les considérer des divisions, et des représentations variées: Déméter / massue ou épi de blé (ΦΙΛ), Hermès / caducée (ΓΟΡΓ), Athènes / massue et épi de blé (ΗΡΑ, ΔΙ). Sur les monnaies de magistrat ΔΙ, est appliquée une contremarque à huit rayons par les autorités de Tomi, un petit emporion à ce moment, probablement pour permettre leur circulation locale à une date située avant le début des émissions propres et dans les circonstances de la guerre entre Callatis et Byzantion des années 256-255 av. J.-C.

Pour le moment on peut affirmer que les monnaies du magistrat ΔΙ peuvent être considérées, en vertu de la contremarque appliquée, les dernières émissions de type Héraclès de l'atelier callatien. Pour ce magistrat, on n'a pas découvert encore des pièces divisionnaires à l'inscription ΔΙ, mais seulement avec ΔΙΟ / ΔΙΟΝΥ, qui

du point de vue du style pourraient se placer dans cette période. À l'appui de cette attribution on peut apporter des arguments tels la forme beaucoup plus petite de la lettre omicron de la légende de revers qui est semblable avec la manière d'écrire celle-ci sur les pièces du monétaire ΓΟΡΓΟΥ, ainsi que la ressemblance stylistique de l'image d'Athéna de l'avvers avec la représentation de la déesse sur les émissions du magistrat HPA (coin A1).

En fonction de la datation des émissions ultérieures de type Déméter / couronne de l'atelier callatien et de la contremarque tomitaine, on peut affirmer que le début des monnaies de bronze autonomes à Callatis, représenté par les pièces de type Héraclès et leurs divisions, se situe à un moment dans le dernier quart du IVe siècle av. J.-C. et leur émission continue jusqu'à la mort de Lysimaque en 281 av. J.-C.

EXPLICATION DES FIGURES

Tableau I. Répartition des poids des monnaies du magistrat ΦΙΛΩ / ΦΙΛ.

Tableau II. Répartition des poids des monnaies du magistrat ΓΟΡΓΟΥ / ΓΟΡΓ.

Tableau III. Répartition des poids des monnaies du magistrat HPA.

Tableau IV. Répartition des poids des monnaies à l'inscription ΔΙ (ΔΙΟ / ΔΙΟΝΥ).

Pl. I. Monnaies callatiennes de bronze du magistrat ΦΙΛΩ.

Pl. II. Monnaies callatiennes de bronze des magistrats ΓΟΡΓΟΥ (23-28) et HPA (29-47).

Pl. III. Monnaies callatiennes de bronze à l'inscription ΔΙ (ΔΙΟ / ΔΙΟΝΥ); les contremarques

ont été représentées 3:1.

ȘTAMPILE AMFORISTICE DESCOPERITE ÎN AȘEZAREA DE LA CIOBRUCIU (CAMPANIILE 2004-2005)

S.A. FIDELSCI
și N. MATEEVICI

In memoriam N. Conovici

Cercetările din anii 2004-2005 din așezarea barbară de la Ciobruciu (toponim cunoscut și sub forma Cioburciu), situată în stânga Nistrului Inferior, au oferit un bogat material databil, în special amfore și ștampile amforistice. Amintim că primele lucrări pe șantier au fost efectuate de T.A. Șerbakova, iar primele ștampile de la Ciobruciu au fost publicate în 1997¹, când au fost analizate doar exemplarele sinopeene, deși au fost recuperate și ștampile de Rhodos, Chersones și Paros. Din anul 2001, șantierul de la Ciobruciu este condus de S.A. Fidelschi. În prezent, lotul de ștampile de la Ciobruciu este cel mai numeros din spațiul bugo-carpatic, însumând circa 100 de piese.

În lucrarea de față ne-am axat în special pe cercetarea ștampilelor de pe recipientele amforistice, care oferă o datare mai exactă a complexelor din care au fost recuperate. În campania din 2004 au fost descoperite doar două piese, iar în anul următor 14 ștampile, provenind de la Rhodos, Sinope, Heraclea Pontică și Cnidos. Cele mai numeroase sunt de la Rhodos (nr. 1-9), datate între 200 și 180 a.Chr. și grupate după formă în circulare și rectangulare. Majoritatea lor sunt ștampile de magistrat, care la Rhodos se numea eponim. S-au putut reconstitui doar câteva nume de eponimi: ΘΕΣΤΟΡΟΣ (Θέστορος), ΞΕΝΟΦΑΝΕΥΣ (Ξενοφάνευς, al cărui nume se întâlnește pe ștampile de ambele forme), ΑΡΧΟΚΡΑΤΕΥΣ ('Αρχοκράτης) și ΑΡΙΣΤΩΝΙΔΑΣ ('Αριστωνίδας). Din legendele ștampilelor nr. 7 și 8 au putut fi reconstituite doar câteva litere (în ambele cazuri) – κ λ ε. Ștampila nr. 9 este fără îndoială produsă la Rhodos, dar legenda este ștearsă. Putem să o datăm tot în perioada 200-180 a.Chr., întrucât provine din același complex cu piesa nr. 6, care are datarea indicată mai sus. Ultima din șirul ștampilelor rhodiene, nr. 10, reprezintă o ștampilă de eponim, întrucât are pe primul rând prepoziția ἐπὶ, în rândul al doilea numele magistratului ΣΥΜΑΧΟΣ (Σύμαχος) la genitiv, iar pe cel de al treilea una dintre lunile calendarului rhodian. Ca și celelalte piese rhodiene, datează din perioada 200-180 a.Chr.

Al doilea grup de ștampile cuprinde patru fragmente amforistice ale orașului Sinope (nr. 11-14). Toate sunt ștampile de magistrat, care la Sinope se numea astynom, această titulatură a magistraturii figurând pe toate exemplarele. Doar

două dintre ele au putut fi reconstituite în întregime; aparțin astynomilor ΠΡΟΛΟΧΟΣ (Πρόλοχος, nr. 11) și ΑΝΤΙΠΑΤΡΟΣ (Ἀντίπατρος, nr. 12) și se încadrează în subgrupa Ve după N. Conovici² (circa 208-190 a.Chr.). Celelalte două (nr. 13 și 14), încă nedescifrate, pot fi incluse cu certitudine în grupa V după Conovici, care se datează între 257 și 190 a.Chr.

Un interes deosebit prezintă ștampila ce aparține Heracleei Pontice (nr. 15). În primul rând, este prima piesă heracleotă descoperită la Ciobruciu pe parcursul tuturor anilor de săpături. În al doilea rând, este și prima ștampilă englică a Heracleei, aplicată pe toartă și nu pe gât (ceea ce este caracteristic ștampilării heracleote), descoperită în spațiul nord-vest pontic. Fără îndoială, este vorba de o ștampilă de producător, care poate fi încadrată în grupa târzie (după cronologia lui Katz), care începe din ultimul deceniu al sec. IV și cuprinde prima treime a sec. III a.Chr. Această etapă semnifică sfârșitul ștampilării heracleote. Printre cei 30 de producători ai aceste grupe este atestat și ΑΨΟΓΟΣ (᾽Αψογος)³, al cărui nume este imprimat pe o toartă de la Ciobruciu; se văd doar primele trei litere, iar în loc de primul omicron, cum se întâlnește de obicei la ștampilele similare cunoscute, care sunt de regulă aplicate pe gât, aici este omega.

Ultima ștampilă este cnidiană (nr. 16), cea de a treia găsită pe parcursul investigațiilor de la Ciobruciu, la care se adaugă fragmente profilate amforistice provenind din Cnidos, care se încadrează în prima jumătate a sec. III a.Chr. Pe baza celor câteva litere păstrate, presupunem că poate fi un al doilea exemplar al ștampilei acestui polis, atestată deja la Ciobruciu, scrisă în trei rânduri. Primul rând poartă numele magistratului ΘΕΥΦΑΝ (Θευφάν) cu articolul τοῦ, care-l indică drept descendent al lui Τάχισ..., care este scris în rândul al doilea, iar al treilea rând poartă numele orașului.

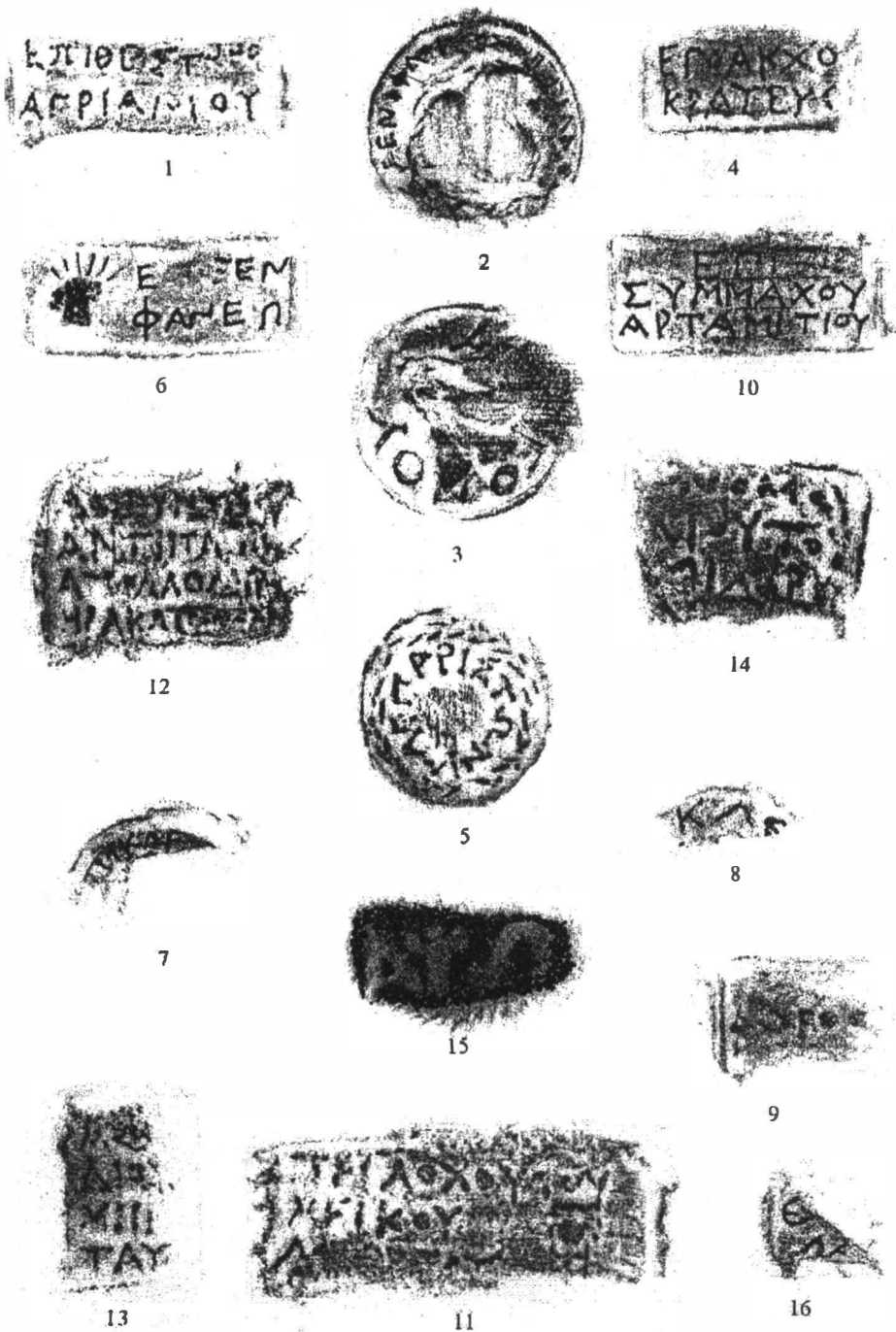
La Ciobruciu, pe parcursul întregii perioade de investigații, au mai fost depistate piese amforistice, inclusiv ștampile, datate la sfârșitul sec. IV și în prima jumătate a sec. III a.Chr. Printre ele pot fi menționate ștampile din Chersones, Rhodos și Paros. Comparativ cu perioada ce cuprinde a doua jumătate a sec. III și începutul sec. II a.Chr., care este reprezentată la Ciobruciu cel mai bine, perioada care include sfârșitul sec. IV și prima jumătate a sec. III a. Chr. este mai puțin ilustrată. Faptul că majoritatea ștampilelor de la Ciobruciu aparțin celei din urmă perioade a relațiilor greco-barbare din spațiul bugo-carpatic, adică a doua jumătate a sec. III-începutul sec. II⁴, confirmă afirmația vehiculată anterior, cum că așezarea barbară de la Ciobruciu a devenit unul dintre cele câteva puncte de contact, unde se efectuau tranzacțiile, mărfurile grecești fiind preluate de reprezentanții conducătorilor locali.

C A T A L O G

Rhodos

1. ἐπὶ Θέ[στορος]
'Αγρια[νί]ου

Ciobruciu-2005. Rectangulară, circa 200-180 a.Chr.

Pl. I. Ștampile de amforă de la Ciobruciu (campaniile 2004-2005).

2. ἐπὶ Ξενοφάνεως
[ἸΑγριανίου]
Ciobruciu-2005. Circulară, floare de rodie (roză), circa 200-180 a.Chr.
3. ou..
Ciobruciu-2005. Circulară, floare de rodie, circa 200-180 a.Chr.
4. ἐπὶ Ἀρχο
κράτεως
Ciobruciu-2005. Rectangulară, circa 200-180 a.Chr.
5. ἐπὶ Ἀριστονίδα
Ciobruciu-2005. Circulară, cunună încadrând legenda, circa 200-180 a.Chr.
6. ἐπὶ Ξεν
[ο]φάνεως
Ciobruciu-2005. Rectangulară, capul lui Helios cu raze, circa 200-180 a.Chr.
7. [ἐ]πὶ Κλε[ωνύμου] ? sau Κλε[ιτομάχου] ?
Ciobruciu-2005. Circulară, circa 200-180 a.Chr.
8. ...κλε..
Ciobruciu-2005. Circulară, circa 200-180 a.Chr.
9. Indescifrabil.
Ciobruciu-2005. Rectangulară, circa 200-180 a.Chr.
10. ἐπὶ Συμμάχου
Ἀρταμιτίου
Ciobruciu-2004. Rectangulară, circa 200-180 a.Chr.

Sinope

11. [ἀστυνομοῦντος]
Προλόχου τοῦ   trepiéd
Μείκου
Δ.....
Ciobruciu-2005. Grupa Ve (după N. Conovici), circa 208-190 a.Chr.
12. ἀστυνομ...
Ἀντιπάτ[ρου] τοῦ
Ἀπολλοδώ[ρου]
Ἡρακλείδου
Ciobruciu-2005. Grupa Ve (după N. Conovici), circa 208-190 a. Chr.

13. ἀστυνομ..

Διον[υσίου τοῦ]

Μ...

Ταυ...

Ciobruciu-2005. Grupa Ve (după N. Conovici), circa 208-190 a.Chr.

14. [ἀστυ]νομου

[Δελφ]ίου τοῦ

Αρτεμιδώρου

.....

Ciobruciu-2005. Grupa Ve (după N. Conovici), circa 208-190 a.Chr.

Heracleea Pontică

15. Ὑψω[γος]

Ciobruciu-2004. Englică, pe toartă, ultimul deceniu al sec. IV – prima treime a sec. III a.Chr.

Cnidos

16. Θ[ευφάν τοῦ]

[Τ]αχ[ισ]..

[Κνύδιον]

Ciobruciu-2005. Rectangulară, circa 280-250 a.Chr.

NOTE

¹ A.E. Kildaš, E.F. Taši, *Sinopskie amfornye klejma vtoroj poloviny III veka do n.e. s poselenija Ciobrucu*, în *Nikonij i Antičnyj mir Severnogo Pričernomor'ja*, Odessa, 1997, p. 241-244.

² N. Conovici, *Histria*, VIII, *Les timbres amphoriques. 2. Sinope*, București-Paris, 1998.

³ V.I. Katz, *A New Chronology for the Ceramic Stamps of Heracleia Pontike*, în *The Cauldron of Ariantas*, Aarhus, 2003, p. 261-278.

⁴ N. Mateevici, *Importul amforelor grecești în spațiul bugo-carpatic în sec. VI – începutul sec. II a.Chr.*, autoreferatul tezei de doctorat, Chișinău, 2004, p. 24.

TIMBRES AMPHORQUES DÉCOUVERTS DANS LE SITE DE CIOBRUCIU (FOUILLES DE 2004-2005)

RÉSUMÉ

On présente les timbres amphoriques découverts en 2004-2005 dans l'établissement barbare de Ciobruciu, sur le Dniestr Inférieur. Le site a fourni le plus grand lot de timbres amphoriques de l'espace situé entre le Boug et les

Carpates: environ 100 exemplaires, datés entre la fin du IVe siècle et le début du IIe siècle av. J.-C. En 2004-2005 on a découvert 16 pièces: 10 de Rhodes (200-180 av. J.-C., n°s 1-10), quatre de Sinope (208-190 av. J.-C., n°s 11-12; 257-190 av. J.-C., n°s 13-14), une de Héraclée du Pont (dernier décennie du IVe siècle – premier tiers du IIIe siècle av. J.-C., n° 15) et une de Cnide (280-250 av. J.-C., n° 16).

À Ciobruciu furent signalés aussi des timbres amphoriques de Chersonèse et de Paros, qui datent de la fin du IVe siècle et de la première moitié du IIIe siècle av. J.-C. En général, les exemplaires qui datent de la première moitié du IIIe siècle et du début du IIe siècle av. J.-C. sont les plus nombreux dans le matériel provenant des fouilles de Ciobruciu.

EXPLICATION DE LA FIGURE

Pl. I. Timbres amphoriques de Ciobruciu (fouilles de 2004-2005).

TEZAUURUL DE MONEDE DE TIP KOSON DESCOPERIT LA TÂRSA, COM. BOȘOROD, JUD. HUNEDOARA. LOTUL PĂSTRAT LA BANCA NAȚIONALĂ A ROMÂNIEI

*MIHAI DIMA
și DAN ILIE*

Menționate pentru prima dată în sec. al XVI-lea, de către Erasmus din Rotterdam, monedele de tip Koson reprezintă unul dintre capitolele cele mai controversate ale numismaticii românești, punând la grea încercare știința, dar și imaginația multor cercetători. Primul studiu important pe această temă a fost publicat de către Max Bahrfeldt în 1911¹, iar ultimul abia a văzut lumina tiparului², dar, cu toate acestea, enigma „kosonilor” este departe de a fi rezolvată.

Întrucât reprezentările care apar pe aversul și reversul acestor monede sunt inspirate de reversurile a doi denari romani republicani, emiși în anul 73 a.Chr., de către Q. Pomponius Rufus, respectiv în anul 54 a.Chr., de către M. Iunius Brutus³, iar aproape toate descoperirile cunoscute provin din Transilvania⁴, cei mai mulți numismați și istorici consideră că monedele de aur de tip Koson au fost emise în a doua jumătate a sec. I a.Chr., de către un rege dac ce purta acest nume. Există însă și opinia că ne aflăm în fața unor falsuri medievale⁵. Susținătorii acestei ipoteze invocă diferite documente, care menționează imitații după monede antice în sec. XVI-XVII⁶, lipsa dovezilor că dacii ar fi prelucrat aurul⁷, dar și faptul că piesele în discuție reprezintă un amestec bizar de tipuri romane, pe de o parte, și legendă greacă respectiv etalon ponderal grecesc, pe de altă parte.

Asupra atribuirii și datării monedelor de tip Koson vom reveni după ce vom prezenta piesele păstrate la Banca Națională a României, care constituie primul lot important de monede de acest tip publicat până în prezent, cu toate datele necesare și cu ilustrație completă.

Tezaurul de la Târșa a fost descoperit în anul 1996. Era alcătuit din peste 1000 de monede de aur⁸, care au fost împărțite imediat între descoperitori. Unul dintre aceștia a considerat oportun să vândă 208 exemplare Sucursalei BNR din Deva, iar dintre cele care i-au rămas, mai multe au fost dăruite rudelor. Prin urmare, la scurt timp, aceeași sucursală a BNR a mai achiziționat încă trei monede provenite din același lot, dar de la altă persoană. S-a ajuns astfel la un total de 211 exemplare, care au fost trimise de la Deva la București, iar în prezent se păstrează în colecția muzeului BNR⁹. Ulterior, 10 monede din același tezaur, confiscate de poliție, au fost depuse la BNR¹⁰.

Banca Națională a României nu este singura instituție din România care deține piese din tezaurul de la Târsa. Loturi importante de monede din aceeași descoperire se păstrează la Muzeul Național de Istorie a României (272 exemplare)¹¹ și la Muzeul Civilizației Dacice și Romane din Deva (circa 42 exemplare)¹². Din păcate, multe piese au fost scoase din țară¹³.

M. Bahrffeldt a împărțit kosonii în două grupe principale, în funcție de prezența sau absența unei monograme¹⁴. În tezaurul de la Târsa, cel puțin în loturile aflate la BNR și la MNIR, nu se găsesc decât piese cu monogramă, ceea ce reprezintă un prim indiciu în stabilirea cronologiei relative a acestor emisiuni.

Fiecare dintre autorii care au publicat studii preliminare privind tezaurul în discuție a separat piesele în două variante sau categorii, pornind de la datele tehnice¹⁵ sau de la aspectul monogramei¹⁶. Nici unul nu a sesizat sau nu a avut siguranța să consemneze că, de fapt, piesele din cele două grupe, variante, categorii etc. sunt, pur și simplu, bătute cu două ștanțe fixe diferite¹⁷.

Deoarece monedele de tip Koson imită două reversuri, specialiștii care s-au ocupat de-a lungul timpului de aceste emisiuni au avut păreri împărțite în ceea ce privește stabilirea relației dintre cele două fețe. Am constatat că matrițele cu care au fost imprimate fețele pe care apare vulturul sunt mai numeroase decât cele care înfățișează un consul încadrat de lictori¹⁸; ori știm că, de obicei, ștanțele mai numeroase sunt cele mobile, de revers, care se uzează mai repede. Ca urmare, prin ștanță fixă vom desemna matrița pe care apar cele trei personaje. Deși din punct de vedere tehnic lucrurile stau astfel, la descrierea pieselor, am prezentat drept avers partea care înfățișează vulturul, simbolul divinității.

Nu cunoaștem situația lotului de la MNIR, dar toate cele 221 de monede păstrate la BNR au fost bătute cu numai două ștanțe fixe. Nici între cei circa 150 de kosoni cu monogramă având proveniența necunoscută, pe care i-am recenzat din licitațiile recente, nu am găsit o altă ștanță fixă, ceea ce nu exclude însă posibilitatea ca altele să mai apară în viitor.

Considerăm foarte important faptul că între cele două ștanțe fixe nu există legătură. Deși prima dintre ele se asociază cu două ștanțe mobile, iar cea de-a doua, cu patru ștanțe mobile, nu avem nicio piesă care să ne dovedească faptul că ambele ștanțe fixe au lucrat concomitent sau că una dintre ele a intrat în operă atunci când cealaltă a fost epuizată. Mai mult, între monedele bătute cu cele două ștanțe fixe există numeroase diferențe, unele ușor de sesizat, cum ar fi detaliile stilistice sau diametrul, altele care apar numai prin cântărire sau prin analiză metalografică.

Ștanța fixă 1 (Rv. 1) este reprezentată de 145 de monede, adică 65,61 % din totalul de 221 de exemplare păstrate la BNR. Dintre acestea, 144 de piese (65,15 %) provin din prima ștanță mobilă (**Av. 1**) și numai una (0,45 %) din cealaltă (**Av. 2**)¹⁹. Din punct de vedere al datelor tehnice, monedele bătute cu ștanța fixă 1 sunt mai mici, mai groase, mai grele și au un titlu mai bun decât cele bătute cu ștanța fixă 2²⁰. Monograma pare mai elaborată, iar stilul de gravare a fost apreciat drept mai îngrijit²¹. În același timp, poziția avers / revers se păstrează la ora 12

Ștanța mobilă 1

Ștanța mobilă 2

Ștanța fixă 1

Ștanța mobilă 3

Ștanța mobilă 4

Ștanța mobilă 5

Ștanța mobilă 6

Ștanța fixă 2

Pl. I. Ștanțele folosite la baterea staterilor de tip Koson din tezaurul de la Târsa (lotul păstrat la Banca Națională a României).

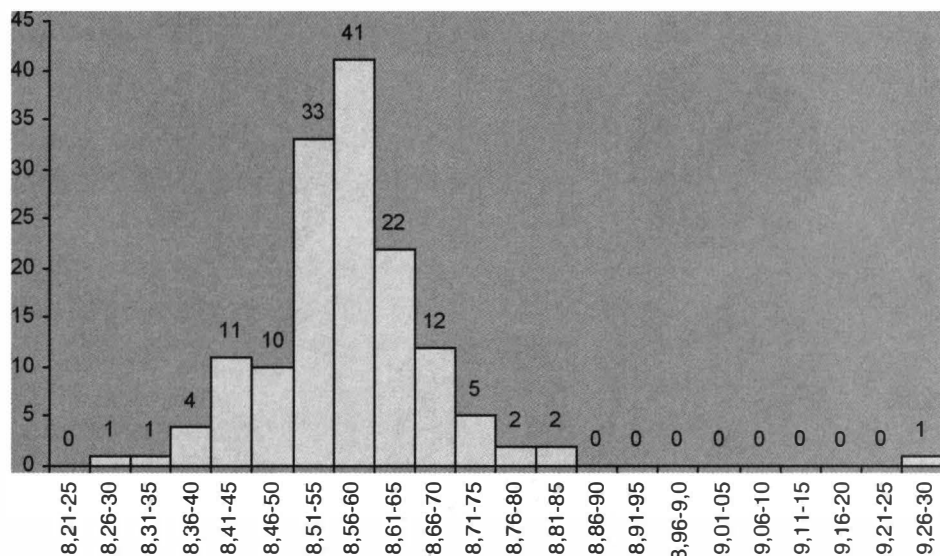

Fig. 1. Diagrama greutateilor monedelor bătute cu ștanța fixă 1.

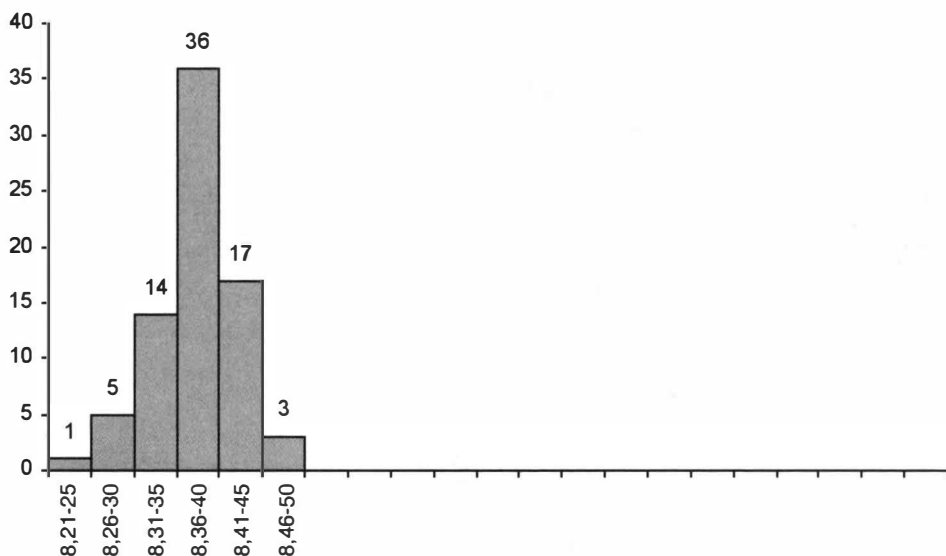

Fig. 2. Diagrama greutateilor monedelor bătute cu ștanța fixă 2.

pentru aproape toate monedele, dovadă a faptului că asupra ștanței mobile nu se acționa la întâmplare.

Diagrama greutateilor monedelor bătute cu perechea de ștanțe 1-1 (fig. 1) are vârful între 8,56-8,60 g (41 exemplare), cele mai multe piese cântărind 8,58 g (13 exemplare)²². Analizele metalografice au scos în evidență un titlu foarte ridicat, cuprins între 963 și 993 ‰, majoritatea monedelor având peste 970 ‰²³.

Ștanța fixă 2 (Rv. 2) este reprezentată în tezaurul de la Târsa, lotul BNR, de 76 de monede (34,38 %), bătute cu patru ștanțe mobile (numerotate 3-6), după cum urmează:

Ștanța 3 (Av. 3) – 29 exemplare (13,12 %)

Ștanța 4 (Av. 4) – 24 exemplare (10,85 %)

Ștanța 5 (Av. 5) – 6 exemplare (7,23 %)

Ștanța 6 (Av. 6) – 7 exemplare (3,16 %)

Toate monedele se caracterizează prin flan mai subțire și mai întins, având diametrul cuprins între 19 și 21,5 mm, și greutate scăzută simțitor (fig. 2), majoritatea încadrându-se între 8,36 și 8,40 g, și un titlu inferior (935-987 ‰, preponderent sub 970 ‰)²⁴. Cea mai mare parte a pieselor au axul 12, ca și în cazul monedelor bătute cu ștanța fixă 1. Doar câteva au axul 11 și s-a dovedit că aproape toate provin din ștanța mobilă 5. Se consideră că stilul acestui grup de ștanțe este mai sever, iar monograma reprezintă litera B cu o terminație scurtă la bază²⁵.

În opinia noastră, chiar dacă nu există legătură între cele două grupuri de ștanțe, nu se poate vorbi despre stiluri diferite de gravare, cum nu se poate vorbi despre două monograme diferite. În ambele cazuri avem de-a face cu literele B și A²⁶. Gravorul trebuie să fi fost același, doar momentul și poate locul execuției fiind diferit. Lipsa legăturilor între grupurile de ștanțe, precum și diferențele importante de natură tehnică ne fac să ne gândim că între acestea există o oarecare distanță în timp. Întrucât monedele bătute cu ștanța fixă 1 au atât greutatea, cât și titlul, superioare, le putem considera mai timpurii.

Revenind la problemele de atribuire și cronologie, suntem de părere că avem destule argumente care să scoată din discuție ipoteza conform căreia kosonii sunt falsuri medievale. Primul dintre acestea este chiar tezaurul de la Târsa. Până la apariția sa, se cunoșteau puțin peste 100 de monede de aur de tip Koson, aproape toate provenind din descoperiri sau colecții vechi. Dacă și așa erau destul de multe piese pentru a se putea vorbi de contrafaceri, tezaurul de la Târsa ne oferă informații despre mai bine de 1000 de monede, prea multe pentru ca să fi fost produse în scop comercial, iar despre falsuri patriotice nu poate fi vorba în sec. XV-XVI.

Numărul monedelor de aur ce se puteau bate cu o singură ștanță fixă a fost estimat la circa 30000²⁷, ceea ce, în cazul kosonilor cu monogramă, ar însemna aproximativ 60000 de exemplare. Chiar și la o productivitate mai redusă, de circa 10000 de piese / ștanță²⁸ și presupunând că matrițele nu au fost utilizate până la epuizare²⁹, numărul total de kosoni din cele două serii cu monogramă nu poate scădea sub 10000. Nu oricine dispunea de resursele necesare realizării unor asemenea emisiuni (între 80 și 480 kg aur fin). Documentele medievale menționează sub denumirea de „lysimah“ multipli de doi, până la 100 de ducați, care imită monedele regelui Thraciei, dar nu se cunosc decât câteva piese, cu greutate corespunzătoare pieselor de 10 ducați³⁰. Este posibil să existe și kosoni medievali, dar să nu fi fost descoperiți până acum.

Cum spuneam la început, un alt obstacol în calea atribuirii monedelor de tip Koson dacilor ar fi lipsa dovezilor că ei prelucrau aurul. La mijlocul sec. I

a.Chr., Burebista a cucerit cetățile grecești de pe litoralul vestic al Mării Negre, care bătuseră stateri pseudo-Lysimach chiar în prima parte a secolului, ceea ce înseamnă că după acea dată, dacii, chiar dacă nu ar fi exploatat aurul³¹, dispuneau de resursele de metal prețios necesare pentru a realiza emisiunile de kosoni. În faimoasele tezaure descoperite în sec. al XVI-lea, în albia râului Strei, respectiv la începutul sec. al XIX-lea, la Grădiștea Muncelului, monedele de tip Lysimach erau bine reprezentate³², iar analizele recente au relevat o anumită apropiere între structura metalografică a emisiunilor cu monogramă și cea a unor stateri de tip pseudo-Lysimach bătute de orașele grecești din Dobrogea³³.

La o analiză mai atentă, nici asocierea tipurilor romane cu etalon ponderal și legendă grecești nu mai pare deloc bizară. În a doua jumătate a sec. I a.Chr., pe teritoriul Daciei, denarii republicani au înlocuit în circulație monedele grecești și pe cele autohtone de tip macedonean. Imitațiile nu au întârziat să apară, fiind cunoscute atât piese bătute cu ștanțe gravate, cât și monede turnate în tipare realizate după emisiuni originale. În acest context, O. Iliescu a remarcat că denari emiși de către Q. Pomponius Rufus respectiv de M. Iunius Brutus se regăsesc în mai multe tezaure descoperite pe teritoriul Daciei, ceea ce reprezintă un indiciu că autoritățile responsabile pentru baterea kosonilor puteau avea la dispoziție exemplare din cele două tipuri monetare, chiar dacă se aflau la nord de Dunăre³⁴.

Pe de altă parte, este arhicunoscut faptul că Burebista și-a oferit serviciile militare lui Pompei prin intermediul unui grec, Acornion din Dionysopolis, dovadă că limba greacă se folosea la curtea marelui rege³⁵. De altfel, cucerirea cetăților de pe litoralul vest-pontic a furnizat un număr mare de prizonieri, care au contribuit la propagarea limbii și civilizației grecești în rândul dacilor. Este de presupus, de asemenea, că după cucerire, legăturile cu orașele respective nu se limitau la încasarea unui tribut (altă sursă de metal prețios) și la amplasarea unei garnizoane, ci puteau lua forma relațiilor comerciale³⁶, ceea ce implica și utilizarea standardelor ponderale grecești.

S-a presupus chiar că monedele de tip Koson au fost bătute după etalonul staterilor pseudo-Lysimach emiși de cetățile de pe litoralul dobrogean³⁷, ipoteză nu tocmai exactă, întrucât pentru kosoni, dar și pentru staterii menționați, s-au folosit etaloane diferite. Prima grupă de kosoni se apropie foarte mult, din punct de vedere ponderal, de monedele de aur ale lui Filip al II-lea sau Alexandru cel Mare, care aveau o greutate teoretică de 8,64 g³⁸ respectiv 8,67 g³⁹. Cea de-a doua grupă are vârful diagramei între 8,36 și 8,40 g, greutate mai apropiată de a staterilor postumi de tip Alexandru cel Mare și Lysimach timpurii bătute la Istros, Callatis și Tomis⁴⁰.

Staterii pseudo-Lysimach târzii, care au fost comparați până acum cu kosonii, cântăresc în realitate mai puțin. La Istros, un eșantion de 38 de exemplare cu sigla ΔI pe revers oferă o medie de 8,23 g (vârful între 8,21 și 8,25 g), cu cele mai multe piese cântărind 8,25 g (8 exemplare). La Callatis, monedele similare se încadrează, în proporții relativ egale, între 8,26 și 8,30 g respectiv 8,31 și 8,35 g, ca și la Tomis de altfel.

Schimbarea etalonului, chiar și la mijlocul unei emisiuni, nu este un lucru de neînțeles⁴¹. Totuși, în acest caz este mai mult decât atât, întrucât scăderea greutateii și a titlului a fost însoțită de o creștere în diametru a flanului, probabil cu scopul de a înșela vigilența celui care urma să primească monedele. De aceea, considerăm că etalonul kosonilor din grupa a doua și a celor fără monogramă nu a fost adoptat, pur și simplu, pentru ca piesele noi să fie echivalente cu alte emisiuni contemporane, ci este rezultatul reducerii cu circa 0,20 g a standardului stabilit la început, care se situează în jurul greutateii de 8,60 g.

Există însă kosoni, în special din prima grupă, a căror greutate se depărtează destul de mult de mediană (8,26-9,26 g). Aceștia nu sunt foarte numeroși, dar ne indică faptul că dintr-o cantitate de metal trebuia să se bată un anumit număr de piese, respectând, pe cât posibil, un anumit etalon. Probabil că într-o primă fază piesele urmau să fie distribuite sau chiar au fost distribuite, sub forma unor loturi mai mari, pentru care conta greutatea totală și nu cea individuală, a fiecărui exemplar. Această ipoteză este susținută și de faptul că singurele descoperiri sigure de monede de tip koson sunt tezaurele⁴².

Dacă în privința „originalității” monedelor de tip Koson nu avem dubii, stabilirea emitentului, localizarea atelierului și datarea acestora ridică încă multe probleme. Singurele monede dacice de aur cunoscute până acum trebuie să fi fost bătute din rațiuni militare⁴³ și de propagandă, de către un succesor al lui Burebista, care purta numele Koson, înscris pe reversul acestora⁴⁴. Întrucât principalele descoperiri provin din împrejurimile Sarmizegetusei, nu avem motive să credem că monedele în discuție au fost bătute în altă parte, iar în privința datării, ni se pare acceptabilă încadrarea lor cândva în a doua jumătate a sec. I a.Chr.⁴⁵

CATALOG

Av. Acvilă pe sceptru spre stânga, ținând o cunună în gheara dreaptă. Cerc perlat.

Rv. KOΣΩN; consul între doi lictori mergând spre stânga. În camp stânga monogramă. Cerc perlat.

Perechea de ștanțe Av.1-Rv.1

1. AV ↑ 9,26 g; 18,7x19 mm. Inv. 1405733/1	Inv. 1405733/3
2. AV ↑ 8,82 g; 18x18,7 mm. Inv. 1405733/2	6. AV ↑ 8,75 g; 18,3x19,5 mm. Inv. 1033698
3. AV ↑ 8,81 g; 18,1x19 mm. Inv. 1033797	7. AV ↑ 8,75 g; 18,5x18,9 mm. Inv. 1033704
4. AV 8,80 g; 18,4x19 mm. Inv. 1033639	8. AV ↑ 8,74 g; 18,7x19,4 mm. Inv. 1049527
5. AV ↑ 8,77 g; 18,3x19,4 mm.	9. AV ↑ 8,71 g; 17,2x18,6 mm. Inv. 1405733/4
	10. AV ↑ 8,71 g; 17,9x18,7 mm. Inv. 1033621

11. AV ↑ 8,70 g; 18x19,4 mm.
Inv. 1040472
12. AV ↑ 8,70 g; 18,2x19,3 mm.
Inv. 1040466
13. AV ↑ 8,70 g; 18x18,5 mm.
Inv. 1033622
14. AV ↑ 8,68g; 17,8x18,4 mm.
Inv. 1405733/5
15. AV ↑ 8,68 g; 18,6x19,3 mm.
Inv. 1405733/6
16. AV ↑ 8,67 g; 18,2x19,3 mm.
Inv. 1033679
17. AV ↑ 8,67 g; 17,8x18,4 mm.
Inv. 56271/1
18. AV ↑ 8,66 g; 18,2x18,8 mm.
Inv. 1033677
19. AV ↑ 8,66 g; 18,1x18,8 mm.
Inv. 1033683
20. AV ↑ 8,66 g; 17,8x18,6 mm.
Inv. 1033689
21. AV ↑ 8,66 g; 17,6x19 mm.
Inv. 1405733/7
22. AV ↑ 8,66 g; 19,1x19,4 mm.
Inv. 1405733/8
23. AV ↑ 8,65 g; 19x20 mm.
Inv. 1040470
24. AV ↑ 8,65 g; 17,5x18,5 mm.
Inv. 1049593
25. AV ↑ 8,65 g; 18,2x20,7 mm.
Inv. 1405733/9
26. AV ↑ 8,65 g; 17,9x19,1 mm.
Inv. 1405733/10
27. AV ↑ 8,65 g; 18,1x19,1 mm.
Inv. 1405733/11
28. AV ↑ 8,65 g; 18,1x18,5 mm.
Inv. 1405733/12
29. AV ↑ 8,64 g; 18,8x19,3 mm.
Inv. 1405733/13
30. AV ↑ 8,64 g; 18x18,8 mm.
Inv. 1405733/14
31. AV ↑ 8,63 g; 18x18,6 mm.
Inv. 1033631
32. AV ↑ 8,63 g; 18,4x18,8 mm.
Inv. 1405733/15
33. AV ↑ 8,63 g; 18,2x19,1 mm.
Inv. 1405733/16
34. AV ↑ 8,62 g; 18x18,9 mm.
Inv. 1040467
35. AV ↑ 8,62 g; 18,3x18,8 mm.
Inv. 1033710
36. AV ↑ 8,62 g; 18x18,6 mm.
Inv. 1405733/17
37. AV ↑ 8,62 g; 18,7x19,2 mm.
Inv. 1405733/18
38. AV ↑ 8,62 g; 18,4x19,4 mm.
Inv. 1405733/19
39. AV ↑ 8,61 g; 17,9x18,4 mm.
Inv. 1033624
40. AV ↑ 8,61 g; 18,8x19,5 mm.
Inv. 1033638
41. AV ↑ 8,61 g; 18,9x19,2 mm.
Inv. 1033642
42. AV ↑ 8,61 g; 18x18,3 mm.
Inv. 1405733/20
43. AV ↑ 8,61 g; 18,5x19,3 mm.
Inv. 1405733/21
44. AV ↑ 8,61 g; 17,8x18,6 mm.
Inv. 1405733/22
45. AV ↑ 8,60 g; 17,9x19,3 mm.
Inv. 1033672
46. AV ↑ 8,60 g; 19,4x19,9 mm.
Inv. 1033687
47. AV ↑ 8,60 g; 18,3x19,2 mm.
Inv. 1405733/23
48. AV ↑ 8,60 g; 18,9x19,5 mm.
Inv. 1405733/24
49. AV ↑ 8,60 g; 17,7x19,5 mm.
Inv. 1405733/25
50. AV ↑ 8,60 g; 17,6x18,1 mm.
Inv. 1405733/26
51. AV ↑ 8,60 g; 18,5x20 mm.
Inv. 1405733/27
52. AV ↑ 8,60 g; 18,4x19,1 mm.
Inv. 1405733/28
53. AV ↑ 8,59 g; 17,9x18,4 mm.
Inv. 1033627
54. AV ↑ 8,59 g; 17,7x18,5 mm.
Inv. 1033628

55. AV ↑ 8,59 g; 18,3x19,5 mm.
Inv. 1033640
56. AV ↑ 8,59 g; 18,6x19,1 mm.
Inv. 1033685
57. AV ↑ 8,59 g; 19,3x20,2 mm.
Inv. 1405733/29
58. AV ↑ 8,59 g; 18,3x19,2 mm.
Inv. 1405733/30
59. AV ↑ 8,59 g; 18,7x19,2 mm;
îndoită.
Inv. 1405733/31
60. AV ↑ 8,59 g; 18,1x18,9 mm.
Inv. 1405733/32
61. AV ↑ 8,59 g; 18,1x18,6 mm.
Inv. 1405733/33
62. AV ↑ 8,59 g; 17,9x18,6 mm.
Inv. 1405733/34
63. AV ↑ 8,59 g; 18x19 mm.
Inv. 1405733/35
64. AV ↑ 8,58 g; 18,2x18,7 mm.
Inv. 1040471
65. AV ↑ 8,58 g; 17,6x19,2 mm.
Inv. 1040473
66. AV ↑ 8,58 g; 18x18,4 mm.
Inv. 1033684
67. AV ↑ 8,58 g; 19,2x19,9 mm.
Inv. 1033691
68. AV ↑ 8,58 g; 18,3x19,5 mm.
Inv. 1405733/36
69. AV ↑ 8,58 g; 18,5x19,3 mm.
Inv. 1405733/37
70. AV ↑ 8,58 g; 17,9x18,4 mm.
Inv. 1405733/38
71. AV ↑ 8,58 g; 18,2x19 mm.
Inv. 1405733/39
72. AV ↑ 8,58 g; 17,9x18,5 mm.
Inv. 1405733/40
73. AV ↑ 8,58 g; 18,2x19 mm.
Inv. 1405733/41
74. AV ↑ 8,58 g; 18x18,3 mm.
Inv. 1405733/42
75. AV ↑ 8,58 g; 17,5x19 mm.
Inv. 1405733/43
76. AV ↑ 8,58 g; 18,4x19,1 mm.
Inv. 1405733/44
77. AV ↑ 8,57 g; 18,6x19 mm.
Inv. 1033709
78. AV ↑ 8,57 g; 17,9x18,7 mm.
Inv. 1405733/45
79. AV ↑ 8,56 g; 18x18,7 mm.
Inv. 1033699
80. AV ↑ 8,56 g; 18,4x19,3 mm.
Inv. 1405733/46
81. AV ↑ 8,56 g; 17,6x18,1 mm.
Inv. 1405733/47
82. AV ↑ 8,56 g; 18,3x19,3 mm.
Inv. 1405733/48
83. AV ↑ 8,56 g; 18,1x18,9 mm.
Inv. 1405733/49
84. AV ↑ 8,56 g; 18,5x19,3 mm.
Inv. 1405733/50
85. AV ↑ 8,56 g; 17,4x18,4 mm.
Inv. 1405733/51
86. AV ↑ 8,55 g; 18x18,8 mm.
Inv. 1033633
87. AV ↑ 8,55 g; 18x19,1 mm.
Inv. 1033676
88. AV ↑ 8,55 g; 18,6x19,3 mm.
Inv. 1405733/52
89. AV ↑ 8,55 g; 17,8x18,8 mm.
Inv. 1405733/53
90. AV ↑ 8,55 g; 17,7x18,6 mm.
Inv. 1405733/54
91. AV ↑ 8,55 g; 18,2x19 mm.
Inv. 1405733/55
92. AV ↑ 8,55 g; 18,5x19 mm.
Inv. 1405733/56
93. AV ↑ 8,54 g; 17,7x17,9 mm.
Inv. 1033626
94. AV ↑ 8,54 g; 19,1x19,5 mm.
Inv. 1033636
95. AV ↑ 8,54 g; 17x17,9 mm.
Inv. 1405733/57
96. AV ↑ 8,54 g; 19,2x19,8 mm.
Inv. 1405733/58
97. AV ↑ 8,54 g; 17,8x18,4 mm.
Inv. 1405733/59
98. AV ↑ 8,54 g; 17,8x18,7 mm.

- Inv. 1405733/60
99. AV ↑ 8,54 g; 18,5x19,3 mm.
Inv. 1405733/61
100. AV ↑ 8,54 g; 18,5x19,2 mm.
Inv. 1405733/62
101. AV ↑ 8,54 g; 18,1x18,4 mm.
Inv. 1405733/63
102. AV ↑ 8,54 g; 18,3x19 mm.
Inv. 1405733/64
103. AV ↑ 8,54 g; 18,4x19,1 mm.
Inv. 1405733/65
104. AV ↑ 8,53 g; 18,4x19 mm.
Inv. 1040468
105. AV ↑ 8,53 g; 18,3x18,9 mm.
Inv. 1033682
106. AV ↑ 8,53 g; 17,8x19,1 mm.
Inv. 1405733/66
107. AV ↑ 8,53 g; 17,8x18,3 mm.
Inv. 1405733/67
108. AV ↑ 8,52 g; 18,1x18,7 mm.
Inv. 1033674
109. AV ↑ 8,52 g; 19,1x19,9 mm.
Inv. 1033697
110. AV ↑ 8,52 g; 18x19,2 mm.
Inv. 1405733/68
111. AV ↑ 8,51 g; 17,6x18,7 mm.
Inv. 1033688
112. AV ↑ 8,51 g; 18,6x19,1 mm.
Inv. 1033700
113. AV ↑ 8,51 g; 18,6x19,3 mm.
Inv. 1033702
114. AV ↑ 8,51 g; 18,1x19,5 mm.
Inv. 1405733/69
115. AV ↑ 8,51 g; 19,5x20,1 mm;
îndoită.
Inv. 1405733/70
116. AV ↑ 8,51 g; 19x19,3 mm.
Inv. 1405733/71
117. AV ↑ 8,51 g; 19,3x20,4 mm.
Inv. 1405733/72
118. AV ↑ 8,50 g; 18,9x19,5 mm.
Inv. 1405733/73
119. AV ↑ 8,50 g; 18,3x18,6 mm.
Inv. 1405733/74
120. AV ↑ 8,49 g; 17,8x18,6 mm.
Inv. 1033867
121. AV ↑ 8,49 g; 18,3x19 mm.
Inv. 1033673
122. AV ↑ 8,49 g; 18,1x18,7 mm.
Inv. 1033678
123. AV ↑ 8,49 g; 18,3x19,2 mm.
Inv. 1405733/75
124. AV ↑ 8,47 g; 18,6x19,5 mm.
Inv. 1033701
125. AV ↑ 8,47 g; 17,8x18,2 mm.
Inv. 1405733/76
126. AV ↑ 8,47 g; 17,9x18,5 mm.
Inv. 1405733/77
127. AV ↑ 8,46 g; 18,4x19 mm.
Inv. 1405733/78
128. AV ↑ 8,45 g; 18,9x19,4 mm.
Inv. 1033690
129. AV ↑ 8,45 g; 18,3x18,9 mm.
Inv. 1405733/79
130. AV ↑ 8,45 g; 18,3x19,1 mm.
Inv. 1405733/80
131. AV ↑ 8,44 g; 18,4x18,9 mm.
Inv. 1405733/81
132. AV ↑ 8,44 g; 18,7x19 mm.
Inv. 1405733/82
133. AV ↑ 8,43 g; 18,3x19 mm.
Inv. 1033623
134. AV ↑ 8,43 g; 17,9x18,4 mm.
Inv. 1405733/83
135. AV ↑ 8,43 g; 18,3x19 mm.
Inv. 1405733/84
136. AV ↑ 8,43 g; 18,5x19,1 mm.
Inv. 1405733/85
137. AV ↑ 8,41 g; 18,3x19,7 mm.
Inv. 1405733/86
138. AV ↑ 8,41 g; 18,5x19 mm.
Inv. 56271/5
139. AV ↑ 8,40 g; 18,2x19 mm.
Inv. 1405733/87
140. AV ↑ 8,38 g; 17,6x18,2 mm.
Inv. 1405733/88
141. AV ↑ 8,37 g; 19,2x19,8 mm.
Inv. 1033675

142. AV ↑ 8,36 g; 17,7x18,6 mm.
Inv. 1033705
143. AV ↑ 8,33 g; 17,5x18,4 mm.
Inv. 1033694
144. AV ↑ 8,26 g; 18,5x19 mm.
Inv. 1033630

Perechea de ștanțe Av.2-Rv.1

145. AV ⚡ 8,54 g; 19,1x20,5 mm.
Inv. 1405733/89

Perechea de ștanțe Av.3-Rv.2

146. AV ↑ 8,46 g; 19,7x20,9 mm.
Inv. 1033680
147. AV ↑ 8,46 g; 19,3x20,6 mm.
Inv. 1033696
148. AV ↑ 8,45 g; 19,5x20,3 mm.
Inv. 1033718
149. AV ↑ 8,45 g; 19,9x21,3 mm.
Inv. 56271/3
150. AV ↑ 8,44 g; 20x20,5 mm.
Inv. 1033755
151. AV ↑ 8,44 g; 19,3x20,9 mm.
Inv. 1033759
152. AV ↑ 8,43 g; 19,3x20,2 mm.
Inv. 1033721
153. AV ↑ 8,42 g; 19,3x20,1 mm.
Inv. 1033713
154. AV ↑ 8,41 g; 20x20,6 mm.
Inv. 1033720
155. AV ↑ 8,41 g; 19,6x20,3 mm.
Inv. 1033711
156. AV ↑ 8,40 g; 19,7x20,3 mm.
Inv. 1033717
157. AV ↑ 8,39 g; 19,5x20,1 mm.
Inv. 1033712
158. AV ↑ 8,39 g; 19,6x20,2 mm.
Inv. 1033714
159. AV ↑ 8,38 g; 20,4x21,7 mm.
Inv. 1033716
160. AV ↑ 8,38 g; 19,8x20,4 mm.
Inv. 1033724
161. AV ↑ 8,38 g; 19,6x20,4 mm.

- Inv. 56271/2
162. AV ↑ 8,38 g; 19,5x20,2 mm.
Inv. 56271/6
163. AV ↑ 8,38 g; 19,4x19,9 mm.
Inv. 1033756
164. AV ↑ 8,38 g; 20x20,8 mm.
Inv. 1033715
165. AV ↑ 8,37 g; 19,2x20,1 mm.
Inv. 1033758
166. AV ↑ 8,37 g; 19,8x20,6 mm.
Inv. 1040474
167. AV ↑ 8,37 g; 20,1x21 mm.
Inv. 1033757
168. AV ↑ 8,36 g; 19,8x20,5 mm.
Inv. 1033719
169. AV ↑ 8,36 g; 20x20,9 mm.
Inv. 1033764
170. AV ↑ 8,34 g; 19,5x20,9 mm.
Inv. 1033723
171. AV ↑ 8,34 g; 19,8x20,5 mm.
Inv. 56271/8
172. AV ↑ 8,32 g; 20x21,1 mm.
Inv. 1033703
173. AV ↑ 8,30 g; 19,6x20,3 mm.
Inv. 1033722
174. AV ↑ 8,23 g; 19,1x19,7 mm.
Inv. 1033708

Perechea de ștanțe Av.4-Rv.2

175. AV ↑ 8,50 g; 20,5x21,7 mm.
Inv. 1033798
176. AV ↑ 8,44 g; 20,2x20,8 mm.
Inv. 1049577
177. AV ⚡ 8,44 g; 20,1x20,6 mm.
Inv. 1033760
178. AV ↑ 8,44 g; 19,5x20 mm.
Inv. 1033765
179. AV ↑ 8,44 g; 19x19,9 mm.
Inv. 1033769
180. AV ↑ 8,43 g; 19,6x20,2 mm.
Inv. 56271/4
181. AV ⚡ 8,42 g; 18,8x19,9 mm.
Inv. 1033766

182. AV ↑ 8,42 g; 18,6x19,9 mm.
Inv. 1033767
183. AV ↑ 8,41 g; 19,2x20,6 mm.
Inv. 1033692
184. AV ↑ 8,40 g; 19,4x20 mm.
Inv. 1033695
185. AV ↑ 8,40 g; 19,9x21,6 mm.
Inv. 1033770
186. AV ↑ 8,39 g; 20,7x21,4 mm.
Inv. 1033635
187. AV ↑ 8,39 g; 19x20 mm.
Inv. 1033706
188. AV ⚡ 8,38 g; 19,5x20,2 mm.
Inv. 1033761
189. AV ↑ 8,38 g; 19,6x20,7 mm.
Inv. 1033763
190. AV ↑ 8,37 g; 19,2x20,9 mm.
Inv. 1033762
191. AV ↑ 8,37 g; 19,6x20,4 mm.
Inv. 1040469
192. AV ↑ 8,34 g; 19,8x21 mm.
Inv. 1033707
193. AV ⚡ 8,34 g; 20,2x20,8 mm.
Inv. 1033641
194. AV ↑ 8,33 g; 19,5x20,3 mm.
Inv. 56271/9
195. AV ↑ 8,29 g; 19x21,1 mm.
Inv. 1033632
196. AV ↑ 8,29 g; 19,4x20,5 mm.
Inv. 56271/10
197. AV ↑ 8,28 g; 18,8x20,2 mm.
Inv. 1033637
198. AV ↑ 8,26 g; 19,9x20,8 mm.
Inv. 1033768

Perechea de ștanțe Av.5-Rv.2

199. AV ⚡ 8,40 g; 19,7x20,9 mm.
Inv. 1049594
200. AV ⚡ 8,40 g; 19x19,5 mm.
Inv. 1033774
201. AV ⚡ 8,39 g; 18,6x19,6 mm.
Inv. 1033686

202. AV ⚡ 8,39 g; 20,3x21,1 mm.
Inv. 1033776
203. AV ⚡ 8,38 g; 18,6x19,2 mm.
Inv. 1033771
204. AV ⚡ 8,38 g; 19,3x20,7 mm.
Inv. 1405733/90
205. AV ⚡ 8,37 g; 20,1x20,6 mm.
Inv. 1405733/91
206. AV ⚡ 8,36 g; 18,8x19,6 mm.
Inv. 1033773
207. AV ⚡ 8,36 g; 19,1x20,2 mm.
Inv. 1033775
208. AV ⚡ 8,36 g; 20,6x21,5 mm.
Inv. 1405733/92
209. AV ⚡ 8,35 g; 18,6x20 mm.
Inv. 1405733/93
210. AV ⚡ 8,35 g; 18,7x19,7 mm.
Inv. 1405733/94
211. AV ⚡ 8,34 g; 18,7x19,6 mm.
Inv. 1033681
212. AV ⚡ 8,33 g; 20,3x21,1 mm.
Inv. 1033772
213. AV ⚡ 8,33 g; 20x21,2 mm.
Inv. 1033625
214. AV ⚡ 8,31 g; 20,6x21,5 mm.
Inv. 1033693

Perechea de ștanțe Av.6-Av.2

215. AV ↑ 8,41 g; 19,6x20,9 mm.
Inv. 1405733/95
216. AV ↑ 8,40 g; 19,4x19,8 mm.
Inv. 1033634
217. AV ↑ 8,39 g; 20,2x20,9 mm.
Inv. 1405733/96
218. AV ↑ 8,37 g; 19,3x20,5 mm.
Inv. 1405733/97
219. AV ↑ 8,37 g; 20,1x20,8 mm.
Inv. 56271/7
220. AV ↑ 8,35 g; 19,4x20,3 mm.
Inv. 1405733/98
221. AV ↑ 8,32 g; 19,7x20,8 mm.
Inv. 1033629

1

3

5

7

9

11

13

2

4

6

8

10

12

14

Pl. II. Stateri de tip Koson din tezaurul de la Târșea.

15

16

17

18

19

20

21

22

23

24

25

26

27

28

Pl. III. Stateri de tip Koson din tezaurul de la Târsa.

29

31

33

35

37

39

41

30

32

34

36

38

40

42

Pl. IV. Stateri de tip Koson din tezaurul de la Târșea.

43

45

47

49

51

53

55

44

46

48

50

52

54

56

Pl. V. Stateri de tip Koson din tezaurul de la Târsa.

57

59

61

63

65

67

69

58

60

62

64

66

68

70

Pl. VI. Stateri de tip Koson din tezaurul de la Târșea.

71

72

73

74

75

76

77

78

79

80

81

82

83

84

Pl. VII. Stateri de tip Koson din tezaurul de la Târșea.

85

87

89

91

93

95

97

86

88

90

92

94

96

98

Pl. VIII. Stateri de tip Koson din tezaurul de la Târșea.

99

100

101

102

103

104

105

106

107

108

109

110

111

112

Pl. IX. Stateri de tip Koson din tezaurul de la Târsa.

113

115

117

119

121

123

125

114

116

118

120

122

124

126

Pl. X. Stateri de tip Koson din tezaurul de la Târsa.

127

129

131

133

135

137

139

128

130

132

134

136

138

140

Pl. XI. Stateri de tip Koson din tezaurul de la Târsa.

141

143

145

147

149

151

153

142

144

146

148

150

152

154

Pl. XII. Stateri de tip Koson din tezaurul de la Târșea.

155

157

159

161

163

165

167

156

158

160

162

164

166

168

Pl. XIII. Stateri de tip Koson din tezaurul de la Târsa.

169

171

173

175

177

179

181

170

172

174

176

178

180

182

Pl. XIV. Stateri de tip Koson din tezaurul de la Târșea.

183

184

185

186

187

188

189

190

191

192

193

194

195

196

Pl. XV. Stateri de tip Koson din tezaurul de la Târsa.

197

199

201

203

205

207

209

198

200

202

204

206

208

210

Pl. XVI. Stateri de tip Koson din tezaurul de la Târsa.

211

212

213

214

215

216

217

218

219

220

221

Pl. XVII. Stateri de tip Koson din tezaurul de la Târsa.

¹ M. Bahrfeldt, *Über die Goldmünzen des Dakerkönigs ΚΟΣΩΝ* † 725 / 29, Berlin, 1911.

² L. Munteanu, *Despre emiterea monedelor de tip Koson*, ArhMold, 26, 2003, p. 241-264.

³ M. Crawford, *The Roman republican coinage*, I, p. 410, nr. 398, Roma, anul 73 (Q. POMPONI RVFVS) și p. 455, nr. 433/1, Roma, anul 54 (BRVTVS).

⁴ O. Iliescu, *Sur les monnaies d'or à la légende ΚΟΣΩΝ*, NAC, 19, 1990, harta de la p. 212; L. Munteanu, *Despre descoperirile monetare de tip Koson*, ArhMold, 25, 2002, 2004, p. 267-270.

⁵ C. Preda, *Istoria monedei în Dacia preromană*, București, 1998, p. 232-233, părere înșușită și de M. Chiriac, *O achiziție de monede de tip Koson făcută de Banca Națională a României*, BSNR 90-91 (1996-1997), p. 247.

⁶ C. Preda, *op.cit.*, p. 232; O. Iliescu, *Les <<tétrastatères>> de Lysimaque, trouvés à Baia Mare*, Studii Clasice, 10, 1968, p. 87-92.

⁷ C. Preda, *op.cit.*, p. 231.

⁸ Pe site-ul de Internet al Poliției Române, apăreau, la data de 12.02.2007, la capitolul „urmărire”, 2440 de monede de tip Koson, dintr-un tezaur de 3000 de piese, găsit în august 1996, la Sarmizegetusa Regia.

⁹ M. Chiriac, *op.cit.*, p. 247-252.

¹⁰ Inventar 56271/1-10. Studiul nostru a fost efectuat asupra celor 211 monede din colecția muzeului BNR și a lotului de 10 exemplare aflat la Sucursala București a BNR (total 221 exemplare).

¹¹ Carmen Maria Petolescu, *Comoara regelui Koson* (catalog de expoziție), p. 1, menționează că MNIR a achiziționat, în 1997, 197 de exemplare; eadem, *Un tezaur de monede de aur de tip Koson, în 130 de ani de la crearea sistemului monetar românesc modern*, București, 1997, p. 92, nota 1, unde apar, probabil din greșeală, 179 de exemplare. Ulterior, un lot de 75 de piese a fost preluat de la Banca Română de Comerț Exterior.

¹² M. Chiriac, *op.cit.*, p. 248.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ M. Bahrfeldt, *op.cit.*, p. 3.

¹⁵ M. Chiriac, *op.cit.*, p. 249.

¹⁶ Carmen Maria Petolescu, *Comoara . . .*, p. 4; eadem, *Un tezaur . . .*, p. 86.

¹⁷ M. Bahrfeldt, *op.cit.*, p. 5, a identificat două ștanțe pentru piesele cu monogramă, dar nu oferă mai multe detalii.

¹⁸ Părere contrară la Judita Winkler, *Considerații despre moneda „KOSON”*, SCIV, 23, 1972, 2, p. 178, preluată și de L. Munteanu, *Despre emiterea monedelor de tip Koson*, ArhMold, 26, 2003, p. 242.

¹⁹ Nu e lipsit de interes să precizăm că toate piesele de argint de tipul clasic accesibile nouă au fost produse cu perechea de ștanțe Av.2-Rv.1. Cf. Auktionshaus H.D. Rauch, Auction 74, 7 decembrie 2004, nr. 193-194; Auktionshaus H.D. Rauch, Auction 75, 6 mai 2005, nr. 123-124; Gorny&Mosch Giessener Münzhandlung, Auction 142, 10 octombrie 2005, nr. 1219.

²⁰ M. Chiriac, *loc. cit.*

²¹ Carmen Maria Petolescu, *Comoara . . .*, p. 4, consideră că monograma este alcătuită din literele A, B, P, H și O; eadem, *Un tezaur . . .*, p. 86.

²² Greutatea medie a pieselor, indiferent de grupă, este în realitate mai mică cu una sau două sutimi, deoarece unele dintre monede mai păstrează încă urme de pământ.

²³ M. Chiriac, *loc. cit.*

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ Carmen Maria Petolescu, *Comoara . . .*, p. 4; eadem, *Un tezaur . . .*, p. 86.

²⁶ Detaliile apreciate drept litere în componența monogramei ce apare pe ștanța fixă 1 nu se disting decât pe piesele foarte corect bătute și neuzate, la o analiză atentă, cu lupa, sau pe o fotografie mărită. În condițiile în care, pe ansamblul monedei se observă o lipsă de preocupare pentru detalii, iar execuția în sine este foarte neîngrijită, nu putem admite pentru monogramă asemenea subtilități. Dacă ar fi fost un simplu B pe ștanța fixă 2, acesta trebuia să aibă hasta verticală.

²⁷ M. Crawford, *op.cit.*, p. 694.

²⁸ T.V. Buttrey, *The denarii of P. Crepusius and Roman republican mint organization*, ANSMN, 21, 1976, p. 101 (4500-11500 monede pentru o pereche de ștanțe).

²⁹ Ar fi cazul ștanței 1, asociată aproape exclusiv cu o singură matriță mobilă, împreună cu care a produs însă două treimi din piesele aflate la dispoziția noastră. Cea de-a doua ștanță fixă a fost combinată cu cel puțin patru mobile, dovadă clară că s-a aflat în lucru mai mult timp.

³⁰ O. Iliescu, *Les «tétrastatères» de Lysimaque, trouvés à Baia Mare*, Studii Clasice, 10, 1968, p. 87.

³¹ Lipsa dovezilor că dacii exploatau aurul în ultimele două secole înainte de Hristos nu înseamnă că aceștia nu aveau asemenea preocupări. Se cunosc tezaure de obiecte geto-dacice de argint aurit, precum cel de la București-Herăstrău, iar brățărilor de aur intrate recent în atenția specialiștilor, dacă se vor dovedi autentice, ar putea schimba definitiv situația.

³² L. Munteanu, *Despre emiterea . . .*, p. 261. Pe lângă kosoni, pe site-ul de Internet al Poliției Române, apăreau, la data de 12.02.2007, la capitolul „urmăritori”, 2700 de monede de tip Lysimach, aparținând unui tezaur descoperit în 1999, tot la Sarmizegetusa Regia.

³³ V. Cojocaru, B. Constantinescu, I. Ștefănescu, Carmen Maria Petolescu, *EDXRF and PAA analyses of Dacian gold coins of „koson” type*, Journal of Radioanalytical and Nuclear Chemistry, 246, 1, 2000, p. 189.

³⁴ O. Iliescu, *Sur les monnaies . . .*, p. 194-195; L. Munteanu, *Despre emiterea . . .*, p. 259.

³⁵ L. Munteanu, *Despre emiterea . . .*, p. 260.

³⁶ Pe teritoriul Daciei au fost descoperite destul de multe monede pontice și în primul rând histriene. Cf. Steluța Grămăticu, E. Oberländer-Tâmoveanu, *Un depozit de monede autonome histriene descoperit la Călan, jud. Hunedoara*, CN, 9-11 (2003-2005), p. 25-36.

³⁷ O. Iliescu, *Sur les monnaies . . .*, p. 207.

³⁸ O. Mørchholm, *Early hellenistic coinage from the accession of Alexander to the Peace of Apamea (336-186 B.C.)*, Cambridge, 1991, p. 41.

³⁹ *Ibidem*, p. 42.

⁴⁰ Pentru staterii de aur de tip Alexandru cel Mare de la Callatis din tezaurul de la Dăeni, jud. Tulcea, cf. Gh. Poenaru Bordea, *Tezaurul de la Dăeni, jud. Tulcea. Catalogul monedelor din colecția Muzeului Național de Antichități*, Simpozion Chișinău 2003, p. 11-22.

⁴¹ Cf. G. Depeyrot, *Numismatique antique et medievale en Occident*, Paris, 2002, p. 32-33.

⁴² Monedele izolate puteau proveni tot din tezaure. L. Munteanu, *Despre descoperirile . . .*, p. 267.

⁴³ O. Iliescu, *Sisteme monetare adoptate pe teritoriul României în Antichitate și în Evul Mediu, în 130 de ani de la crearea sistemului monetar românesc modern*, București, 1997, p. 49.

⁴⁴ Este greu de spus dacă regele Koson este unul și același cu Cotiso. Reluarea discuțiilor pe această temă nu are rost, atâta timp cât nu există elemente noi.

⁴⁵ L. Munteanu, *Despre emiterea . . .*, p. 258.

LE TRÉSOR DE MONNAIES DE TYPE KOSON DÉCOUVERT À TÂRSA, COMM. DE BOȘOROD, DÉP. DE HUNEDOARA. LE LOT CONSERVÉ À LA BANQUE NATIONALE DE ROUMANIE

RÉSUMÉ

Les auteurs présentent 221 monnaies d'or de type Koson conservées à la Banque Nationale de Roumanie, qui appartiennent au grand trésor découvert en 1996 à Târsa, comm. de Boșorod, dép. de Hunedoara.

Les pièces furent frappées avec deux coins fixes (Rv. 1-2) qui s'associent chacun avec deux (Av. 1-2) respectivement quatre (Av. 3-6) coins mobiles. À part le fait qu'il n'y a pas de liaison entre les deux groupes de coins, on observe d'autres différences concernant le diamètre, le poids et le titre.

Les auteurs acceptent que les monnaies de ce type pourraient être attribuées à un roi dace de la deuxième moitié du Ier siècle av. J.-C., en formulant des arguments contre l'hypothèse qui propose leur datation au moyen âge.

EXPLICATION DES FIGURES

Pl. I. Les coins utilisés pour la frappe des statères du trésor de Târsa (le lot conservé à la Banque Nationale de Roumanie).

Pl. II-XVII. Statères de type Koson du trésor de Târsa.

Fig. 1. Diagramme des poids des pièces frappées avec le coin fixe 1.

Fig. 2. Diagramme des poids des pièces frappées avec le coin fixe 2.

MIHAI DIMA
și THEODOR ISVORANU

În toamna anului 1949, pe teritoriul satului Diaconi, com. Poiana, raionul Tecuci, reg. Putna (astăzi satul Vișina, com. Nicorești, jud. Galați), a fost descoperit întâmplător, într-un punct aflat în zona tumulilor de la nord de așezarea fortificată de la Poiana, un depozit monetar alcătuit din 95 de denari romani republicani și imperiali.

Intrat în colecția Muzeului Național de Antichități¹, tezaurul de la Diaconi a fost menționat curând în literatura de specialitate². Câteva ani mai târziu, în articolul consacrat descoperirilor de monede romane din *dava* de la Poiana, B. Mitrea a descris cea mai recentă piesă aflată în acest depozit monetar³, făcând totodată aprecieri privind data la care putea fi ascuns⁴. După circa două decenii, timp în care tezaurul a mai fost menționat cu diverse ocazii⁵, dar fără a se aduce informații noi, Maria Chițescu a publicat denarii republicani și emisiunile lui Augustus în volumul cu privire la monedele romane republicane în Dacia (RRCD)⁶. Este vorba de o listă cu identificări pe baza lucrărilor mai vechi ale lui H.A. Grueber⁷ și E.A. Sydenham⁸, cu unele inexactități și fără ilustrație; pentru piesele imperiale a enumerat doar emitenții, fără a preciza câte exemplare revin fiecăruia. Ulterior, descoperirea pe care o prezentăm mai jos (vezi catalogul) cu toate datele necesare, cu trimiteri la lucrarea lui M. Crawford⁹ pentru emisiunile republicane și cu ilustrație completă, a continuat să se afle în atenția cercetătorilor preocupați de circulația monetară în Dacia preromană¹⁰.

Tezaurul de la Diaconi este alcătuit din 77 de denari republicani¹¹ și 18 denari imperiali, încadrând aici și emisiunea bătută de către Octavian între anii 32-29 a.Chr. (nr. 78). Monedele sunt bine conservate, iar gradul de uzură variază, în primul rând, în funcție de vechimea lor. Atunci când diferențele de aspect între piese de același tip este prea mare, cum este cazul denarilor emiși de Marcus Antonius pentru legiuni, se poate presupune că exemplarele aproape calpe au fost bătute cu ștanțe uzate din cauza utilizării excesive, cu scopul de a obține un număr cât mai mare de monede, practică frecventă în vremea războaielor civile din sec. I a.Chr.¹² Este posibil însă ca anumite categorii de piese, cu un conținut ceva mai

slab de metal prețios și în special cele menționate, să nu fie preferate pentru teaurizare, rămânând mai mult timp în circulație¹³.

Cea mai timpurie emisiune republicană, destul de uzată pentru a nu putea fi identificată cu precizie, se încadrează între anii 179 și 170 a.Chr. sau mai larg, între 199 și 170 a.Chr.¹⁴ Începând cu anul 137 a.Chr. piesele din tezaur acoperă întreg intervalul scurs până la sfârșitul Republicii, lacunele existente fiind nesemnificative, de doar doi-trei ani. Perioadele cel mai bine reprezentate sunt 90-81, 50-41 și 40-31 a.Chr., cele mai multe monede fiind din anul 46 (9 sau chiar 10 exemplare) și din anul premergător bătăliei de la Actium (32-31 a.Chr. – 13 exemplare). Aceste vârfuri corespund unor perioade de creștere a producției denarului republican¹⁵, dar și unor momente în care moneda Romei a pătruns în cantitate mare pe teritoriul Daciei¹⁶.

Pentru perioada republicană, în tezaurul nostru sunt reprezentate cel puțin 10 monetării. Cele mai multe monede provin de la Roma, atelierul cu cea mai îndelungată activitate (50 exemplare). Dintre emisiunile bătute în afara capitalei, un singur exemplar provine dintr-un atelier localizat cu precizie la Narbo, în Gallia de sud-vest (nr. 7). Câte un denar a fost emis de către monetării ce au funcționat în Italia (nr. 59), în Spania (nr. 56), în nordul Italiei și Spania (nr. 25), iar 22 de exemplare au fost puse în circulație de ateliere mobile, care i-au însoțit în campanii pe Sulla (2 ex.), Caesar (3 ex.), Marcus Antonius (15 ex.¹⁷), Cassius (1 ex.) și Brutus (1 ex.). O singură piesă provine dintr-o monetărie incertă, existând posibilitatea să fi fost bătută la Roma (nr. 1).

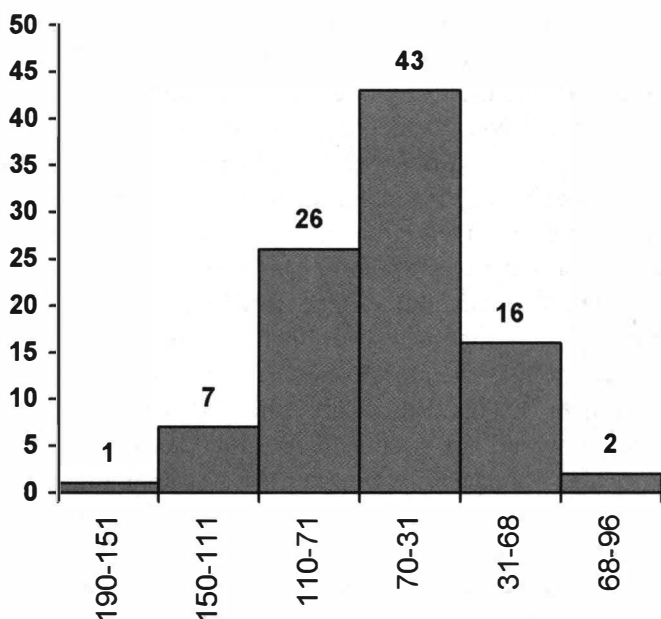

Fig. 1. Repartizarea monedelor din tezaurul de la Diaconi pe segmente cronologice.

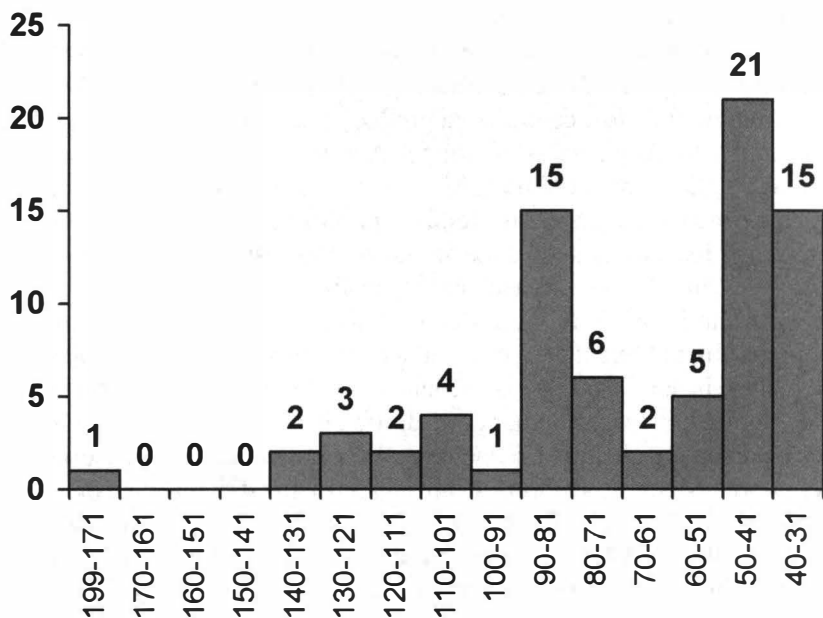

Fig. 2. Repartizarea monedelor republicane din tezaurul de la Diaconi pe segmente cronologice.

Studiul monedelor romane de metal prețios a pus în evidență existența unui sistem de marcare constând în incizii, mai mult sau mai puțin profunde, de diferite forme, ce se aplicau cu deosebire pe aversul pieselor, cu poansoane¹⁸. Acest fenomen, constatat mai ales în cazul denarilor, cu frecvență mai mare la emisiunile republicane și de la începutul sec. I p.Chr., a afectat și piesele de aur, cu cea mai târzie atestare la mijlocul domniei lui Domitian¹⁹. Acțiunea de marcare prin incizare a fost atribuită *nummularii*-lor, prezumtiv funcționari însărcinați cu operațiuni financiar-bancare, aflați în serviciul statului sau al unor persoane particulare²⁰, fără a fi clarificată rațiunea pentru care era practică²¹. Unele piese sunt marcate cu grafitti.

La editarea a numeroase tezaure de denari republicani descoperite pe teritoriul României s-a semnalat existența unor astfel de incizii, care au fost denumite uneori, poate impropriu, *contramărci*²². Am constatat prezența unor asemenea *signa* la 65 de denari din tezaurul de la Diaconi, care apar pe ambele fețe ale flanului la 21 de exemplare, doar pe avers la 35 și doar pe revers la 9. Majoritatea monedelor marcate astfel sunt republicane, dintre cele imperiale doar trei – bătute la Lugdunum, sub principatul lui Augustus – fiind supuse acestui tratament (vezi pl. VI-VIII).

Denarii imperiali se distribuie în felul următor: Augustus 10, Tiberius 2, Claudius 1, Nero 3, Vitellius 1, Vespasian 1 (Titus Caesar). Observația făcută în legătură cu diversitatea monetărilor în care au fost băuți denarii republicani din

tezaurul de la Diaconi este valabilă și pentru emisiunile mai noi, din timpul Imperiului. De această dată, Roma se află la egalitate cu Lugdunum în ceea ce privește numărul de piese (7 exemplare fiecare), fapt care nu trebuie să surprindă, întrucât la Lugdunum a fost centralizată producția de monedă de metal prețios în timpul domniilor lui Augustus și Tiberius²³. Acestora li se adaugă trei exemplare bătute de trei ateliere incerte (Brundisium și Roma, Colonia Patricia, Emerita) pentru primul împărat roman și un exemplar produs la Antiochia sub Vespasian.

Cea mai recentă monedă a fost emisă de Vespasian, pentru Titus Caesar, în anul 72²⁴. B. Mitrea datase această piesă, după R. Cagnat, în anul 71, observând totodată că și alte loturi de monede descoperite în așezarea getică de la Poiana sau în împrejurimi, indiferent dacă este vorba despre tezaure sau despre piese aflate izolat, se încheie în anii 70-71. Deoarece numai trei monede aflate în situl respectiv depășeau domnia lui Vespasian, iar două dintre ele nu aveau proveniență sigură, B. Mitrea a presupus că locuirea de la Poiana a încetat ca urmare a măsurilor luate de guvernatorul Moesiei, Rubrius Gallus, pentru pacificarea provinciei după incursiunile sarmaților din anul 70²⁵. Redatarea ultimei monede din tezaurul de la Diaconi și descoperirea, în anul 1988, a unui mic depozit monetar, cu cea mai recentă piesă din anul 75²⁶, prelungesc cu câțiva ani viața așezării de la Poiana, confirmând însă încetarea locuirii zonei în timpul dinastiei Flaviilor.

Întrucât există și opinia după care majoritatea tezaurelor încheiate cu monede din sec. I p.Chr. descoperite pe teritoriul Daciei ar fi fost îngropate în timpul războaielor dacice purtate de Traian²⁷, am supus analizei acumulările monetare care au cele mai recente monede din a doua jumătate a sec. I p.Chr., aflate atât la nord, cât și la sud de Dunăre, pentru a vedea dacă structura acestora ne poate oferi indicii cu privire la data constituirii lor și dacă pot fi surprinse eventuale orizonturi de tezaure.

Aproape toate depozitele monetare din a doua jumătate a sec. I p.Chr., indiferent de zona de proveniență și de numărul de monede recuperate, conțin emisiuni republicane. Ponderea acestora este foarte mare în tezaurele datate în deceniul ce a urmat reformei lui Nero, pentru a se diminua, mai repede pe teritoriul Imperiului, mai încet în *barbaricum*, pe măsură ce se impun în circulație monedele împăraților din dinastia Flaviilor.

Cel mai timpuriu tezaur provine din nordul Dobrogei. Ne referim la tezaurul de la Rachelu, com. Luncavița, jud. Tulcea, singurul încheiat cu monede de la Nero din zona care ne interesează. Un prim lot de șase denari din acest depozit monetar, descoperit în toamna anului 1993, a fost publicat de către Gh. Poenaru Bordea și R. Ocheșeanu²⁸. Între cele șase monede se găseau cinci emisiuni republicane și un denar de la Nero, bătut după reformă, în anii 64-65. În toamna anului 2003, au ajuns la Muzeul de Istorie Națională și Arheologie din Constanța, în două tranșe, alte 76 de piese din tezaurul de la Rachelu, dintre care 74 sunt emisiuni republicane și două de la Augustus. În total, din această descoperire se cunosc, în prezent, 82 de piese, 79 republicane (17 de la Marcus Antonius pentru legiuni) și trei imperiale²⁹. Cea mai recentă piesă rămâne aceea emisă de Nero, publicată inițial.

Deceniul care corespunde domniei lui Vespasian (anii 69-79) ne oferă 12 tezaure, dintre care nouă descoperite la nord, iar trei la sud de Dunăre. Din motive diferite, două dintre ele nu au fost luate în calcul, analiza statistică fiind efectuată pe opt depozite monetare din Dacia și numai două din Imperiu³⁰.

Majoritatea tezaurelor din stânga Dunării se grupează de o parte și de alta a Carpaților Răsăriteni, în teritoriul actualelor județe Covasna și Galați și puțin mai spre nord, pe valea Siretului, în Bacău și Neamț. Excepția o constituie tezaurul de la Bujoru, jud. Dolj. Din punct de vedere al structurii și al datei finale, aceste acumulări monetare pot fi împărțite în două grupe. În prima dintre ele intră tezaurele încheiate între anii 69-70 și 72-73, alcătuite în proporție de peste 80% din monede republicane: Bozieni³¹, Covasna³², Poiana 1950³³, Bujoru³⁴ și Diaconi. Fără excepție, acestea au în componența lor câte un singur denar de la Vespasian, a cărui pondere oscilează între 1,05% (Diaconi) și 14,26% (Covasna). Puținele procente rămase revin emisiunilor principilor iulio-claudieni și celor bătute în timpul războiului civil din anii 68-69, care se regăsesc doar în tezaurele cu un număr ceva mai mare de piese. A doua grupă cuprinde trei tezaure încheiate în anul 75: Poiana 1988³⁵, Râpile³⁶, Satulung³⁷. Acestea au, în medie, cu 36,67% mai puțini denari republicani, înregistrând totodată o creștere direct proporțională a numărului monedelor din vremea Imperiului și mai ales al celor emise de Vespasian (de la 5,35% la 32,20%)³⁸. În tezaurul de la Râpile se găsesc și două imitații barbare, după un denar emis de Marcus Antonius respectiv după un denar imperial. Este un caz singular deocamdată: în celelalte acumulări monetare recenzate nu este semnalat niciun exemplar din această categorie³⁹.

Nu avem la dispoziție decât două descoperiri prin analiza cărora să putem surprinde trăsăturile generale ale structurii numerarului teaurizat în zona nord-balcanică a Imperiului în timpul domniei lui Vespasian⁴⁰. Ne referim la tezaurele de la Casicea, com. General Scărișoreanu, jud. Constanța⁴¹ și Dolni Dăbnik (Bulgaria)⁴². Nu se poate face o asociere între acestea, deoarece localitățile din care provin sunt situate la mare distanță una de alta, iar din punct de vedere cronologic nu avem un reper sigur decât pentru cel de la Casicea, încheiat cu o monedă puțin uzată emisă în anii 69-70. Absența monedelor cu efigiile cezarilor Titus și Domitian, precum și procentajul nu foarte ridicat înregistrat de piesele lui Vespasian sunt argumente în favoarea unei datări timpurii a tezaurului de la Dolni Dăbnik, dar lipsind informațiile sigure, trebuie să acceptăm încadrarea lui mai largă, în anii 69-79. Denarii republicani sunt o componentă importantă a celor două tezaure, având o pondere de 46,15% (Casicea) respectiv de 64,92% (Dolni Dăbnik). Media, 55,53%, se situează însă mult sub procentajul oferit de tezaurul de la Rachelu, spre exemplu, care cuprinde 79 de piese anterioare anului 31 a.Chr. (96,34%). Diferența se păstrează comparativ cu tezaurele din prima grupă nord-dunăreană (87,62%), dar se reduce până la cinci procente dacă ne raportăm la cele încheiate în anul 75 (50,95%). Ponderea monedelor împăraților iulio-claudieni în tezaurele de la Casicea și Dolni Dăbnik (27,43%) este mai mare cu aproximativ 20 de procente decât în depozitele provenite din Dacia, indiferent din ce grupă ar face parte, ca și față de tezaurul de la Rachelu. În aceleași tezaure

(Casicea și Dolni Dăbnic), monedele bătute în timpul războiului civil (4,21%) se află sub pragul reprezentativității, apreciat la 10%⁴³, iar denarii lui Vespasian, care înregistrează 12,80%, se situează între mediile oferite de grupele nord-dunărene, la șapte procente peste valoarea celei dintâi și la 20 sub a celei de-a doua.

Pentru deceniul următor, corespunzător domniei lui Titus și primei părți a domniei lui Domitian, am avut la dispoziție 13 tezaure, dar și de această dată două au rămas în afara calculelor noastre⁴⁴. Față de prima etapă se schimbă însă raportul între descoperirile nord-dunărene și cele din Imperiu, opt tezaure provenind de la sud de fluviu (Belica⁴⁵, Adamclisi⁴⁶, Tulcea⁴⁷, Boljetin⁴⁸, Tekija⁴⁹, Bara⁵⁰, Koinare⁵¹, Agighiol⁵²) și numai trei din Dacia (Cernatul de Sus⁵³, Hațeg⁵⁴ și Poiana-Gorj⁵⁵).

Structura tezaurului tip pentru teritoriul Daciei este aproape neschimbată în comparație cu cea oferită de a doua grupă a primei etape, singura diferență mai mare de cinci procente fiind înregistrată la nivelul pieselor republicane, dar și aceasta ar dispărea dacă am avea certitudinea că tezaurul de la Mărcușa se încheie între limitele perioadei analizate acum⁵⁶. Luând în calcul și această descoperire, obținem pentru denarii epocii republicane o medie de 50,38%, foarte apropiată de aceea a grupei a doua din etapa precedentă (50,95%).

Tezaurele din sudul Dunării denotă o restructurare mai rapidă a numerarului aflat în circulație⁵⁷. Monedele republicane sunt mai puține cu 13,73%, iar cele emise de împărații care s-au succedat de la Augustus la Nero cu 20,76% față de media celor două tezaure încheiate la Vespasian, locul lor fiind luat de emisiunile principilor flavieni, care au crescut de la 12,80 % la 49,05%. Pentru prima dată numărul monedelor republicane este depășit de al celor imperiale (41,80% – 58,20%) și se înregistrează, totodată, primul tezaur care nu conține denari din epoca Republicii⁵⁸.

Din analiza întreprinsă rezultă clar că tezaurele din grupa corespunzătoare primilor ani de domnie ai lui Vespasian au trăsături comune, dar sunt diferite chiar și față de acumulările monetare dateate în a doua jumătate a aceleiași domnii, nu numai de cele care se încheie sub Titus sau Domitian. Chiar dacă denarii republicani vor reprezenta o componentă importantă a numerarului circulant atât în Imperiu, cât și în zonele din imediata lui vecinătate, până în primele decenii ale sec. II, este evidentă tendința de creștere a ponderii monedelor din vremea dinastiei Flaviilor. Tezaure în care denarii republicani înregistrează procentaje de peste 70% există și în deceniul premergător primului război dacic al lui Traian, dar monedele bătute între anii 69-96 reprezintă cel puțin 10-15% din totalul fiecărui depozit monetar, fiind cunoscute și cazuri când depășesc 90%. Cum am mai spus, tezaurul prezentat cuprinde un singur denar din vremea lui Vespasian, ca și tezaurul Poiana 1950, foarte apropiat de cel de la Diaconi, iar ponderea lui este de 1,05 % respectiv 1,51 %.

Pe de altă parte, nici unul dintre tezaurele încheiate cu monede emise după anul 80 nu provine de pe teritoriul Moldovei sau din jud. Covasna, zonă care furniza, cu o excepție, toate acumulările monetare din nordul Dunării dateate între

Tabelul Ia. Tezaure de la Vespasian descoperite în Dacia.

Emitent / Tezaur	Bozieni		Covasna		Poiana 1950		Bujoru	
	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%
Denari republicani	3+2 fr.	31,25	5	71,42	53	80,30	23	85,18
Marcus Antonius	9+1?	62,50	1	14,28	8	12,12	-	-
Augustus	-	-	-	-	1	1,51	2	7,40
Tiberius	-	-	-	-	3	4,54	-	-
Caius	-	-	-	-	-	-	-	-
Claudius	-	-	-	-	-	-	-	-
Nero	-	-	-	-	-	-	1	3,70
Anii 68-69	-	-	-	-	-	-	-	-
Vespasian	1	6,25	1	14,28	1	1,51	1	3,70
Total	16		7		66		27	
<i>Terminus post quem</i>	69-70		70		71		72-73	

Tabelul Ib. Tezaure de la Vespasian descoperite în Dacia.

Emitent / Tezaur	Poiana 1988		Râpile		Satulung		Sf. Gheorghe	
	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%
Denari republicani	2	28,57	-	-	13	32,50	6 +	19,35 ±
Marcus Antonius	1	14,28	8	50	11	27,50	1 +	3,22 ±
Augustus	1	14,28	-	-	3	7,50	1 +	3,22 ±
Tiberius	-	-	-	-	-	-	-	-
Caius	-	-	-	-	-	-	-	-
Claudius	-	-	-	-	-	-	-	-
Nero	-	-	-	-	1	2,50	-	-
Anii 68-69	-	-	1	6,25	3	7,50	-	-
Vespasian	3	42,85	5	31,25	9	22,50	1 +	3,22 ±
Imitații	-	-	2	12,50	-	-	-	-
Total	7		16		40		31	
<i>Terminus post quem</i>	75		75		75		69-79	

Tabelul II. Tezaure de la Nero și Vespasian descoperite în sudul Dunării.

Emitent / Tezaur	Rachelu		Casicea		Belica		Dolni Dăbnik	
	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%
Denari republicani	62	75,60	4	30,76	5	41,66	87	64,92
Marcus Antonius	17	20,73	2	15,38	2	16,66		
Augustus	2	2,43	2	15,38	-	-	13	9,70
Tiberius	-	-	-	-	-	-	4	2,98
Caius	-	-	-	-	-	-	-	-
Claudius	-	-	1	7,69	-	-	-	-
Nero	1	1,21	2	15,38	-	-	5	3,73
Anii 68-69			1	7,69	-	-	1	0,74
Vespasian			1	7,69	5	41,66	24	17,91
Total	82		13		12		134	
<i>Terminus post quem</i>	64-65		69-70		79		69-79	

Tabelul III. Tezaure de la Titus și Domitian descoperite în Dacia.

Emitent / Tezaur	Cernatul de Sus		Hațeg		Poiana-Gorj	
	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%
Denari republicani	7	87,5	3	30	12	42,85
Marcus Antonius	-	-	-	-	3	10,71
Augustus	-	-	1	10	-	-
Tiberius	-	-	-		1	3,57
Caius	-	-	-		-	-
Claudius	-	-	-		-	-
Nero	-	-	-		2	7,14
Anii 68-69	-	-	1	10	-	-
Vespasian	-	-	5	50	7	25,00
Titus	1	12,5			1	3,57
Domitian	-	-	-	-	2	7,14
Total	8		10		28	
<i>Terminus post quem</i>	80		80, posibil 80-81		81	

Tabelul IVa. Tezaure de la Titus și Domitian descoperite în sudul Dunării.

Emitent / Tezaur	Adamclisi		Tulcea		Boljetin	
	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%
Denari republicani	17	47,22	16	18,39	44	43,13
Marcus Antonius	7	19,44	12	13,79	19	18,62
Augustus	-	-	2	2,29	2	1,96
Tiberius	-	-	1	1,14	1	0,98
Caius	-	-	-	-	-	-
Claudius	-	-	-	-	-	-
Nero	-	-	2	2,29	2	1,96
Anii 68-69	-	-	3	3,44	-	-
Vespasian	11	30,55	36	41,37	27	26,47
Titus	1	2,77	15	17,24	5	4,90
Domitian	-	-	-	-	2	1,96
Total	36		87		102	
<i>Terminus post quem</i>	80		80-81		81	

Tabel IVb. Tezaure de la Titus și Domitian descoperite în sudul Dunării.

Emitent / Tezaur	Tekija		Bara		Koinare		Agighiol	
	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%
Denari republicani	25	22,52	112	40,14	77	36,49	-	-
Marcus Antonius	1	0,90	22	7,88	16	7,58	-	-
Augustus	9	8,10	13	4,65	7	3,31	-	-
Tiberius	1	0,90	1	0,35	3	1,42	-	-
Caius	-	-	-	-	-	-	-	-
Claudius	-	-	1	0,35	-	-	-	-
Nero	3	2,70	9	3,22	11	5,21	1	12,50
Anii 68-69	7	6,30	13	4,65	11	5,21	-	-
Vespasian	37	33,33	87	31,18	62	29,38	4	50,00
Titus	27	24,32	18	6,45	14	6,63	1	12,50
Domitian	1	0,90	3	1,07	10	4,73	2	25,00
Total	111		279		211		8	
<i>Terminus post quem</i>	81		81 sau 81-84		85		88-89	

anii 69-79. Cel mai timpuriu tezaur din sec. II descoperit în spațiul menționat este din vremea lui Hadrian (Dersca⁵⁹).

Este foarte interesant faptul că majoritatea tezaurilor din timpul domniei lui Vespasian nu numai că se grupează într-o anumită zonă a Daciei, dar trei dintre ele se și încheie cu monede emise în ateliere orientale, altfel foarte rare la noi⁶⁰. Astfel de emisiuni se întâlnesc între descoperirile izolate de la Poiana⁶¹, acesta fiind un indiciu pentru calea de pătrundere a monedei romane în Moldova și în răsăritul Transilvaniei în deceniile șapte-opt ale sec. I p.Chr.

Întrucât în Moldova și în jud. Covasna, în perioada analizată, monedele pătrund în primul rând din Dobrogea, tranzitând, foarte probabil, cetatea de la Poiana, ultimul dintre tezaurele descoperite în zonă ne poate oferi un *terminus post quem* pentru încetarea locuirii la Poiana și nu numai descoperirile din cetate sau din vecinătatea ei.

CATALOG

DENARI REPUBLICANI

MAT (sau MA)

1. AR ⚡ 2,62 g; 19,5 mm.
Crawford, 162/2, Roma, 179-170 a.Chr. (MAT) sau 172/1, monetărie incertă, 199-170 a.Chr. (MA).
RRCD, p. 153, nr. 66/1.
Inv. 254/1.

M.BAEBI Q.F TAMPIL

2. AR → 3,50 g; 19 mm.
Crawford, 236/1, Roma, 137 a.Chr.
RRCD, p. 153, nr. 66/3.
Inv. 254/2.

C.SERVEILI M.F

3. AR ↓ 3,62 g; 19,5 mm.
Crawford, 239/1, Roma, 136 a.Chr.
RRCD, p. 153, nr. 66/7.
Inv. 254/7.

M.VARGV

4. AR ⚡ 3,43 g; 20 mm.
Crawford, 257/1, Roma, 130 a.Chr.
RRCD, p. 153, nr. 66/4.
Inv. 254/5.

M.PORC LAECA

5. AR ↑ 3,63 g; 18 mm.
Crawford, 270, Roma, 125 a.Chr.
RRCD, p. 153, nr. 66/5.
Inv. 254/4.

C.CATO

6. AR ⚡ 3,53 g; 20,5x18,1 mm.
Crawford, 274/1, Roma, 123 a.Chr.
RRCD, p. 153, nr. 66/2.
Inv. 254/3.

L.LIC, CN.DOM și asociații

7. AR ⚡ 3,41 g; 20,1 mm.
Crawford, 282/3, Narbo, 118 a.Chr. (C. Malleolus).
RRCD, p. 153, nr. 66/6.
Inv. 254/8.

M.SERGI SILVS Q

8. AR ⚡ 3,57 g; 17,2 mm.
Crawford, 286, Roma, 116 sau 115 a.Chr.
RRCD, p. 153, nr. 66/8.
Inv. 254/6.

C.PVLCHER

9. AR ↓ 3,62 g; 18,3x16,6 mm.
Crawford, 300, Roma, 110 sau 109
a.Chr.
RRCD, p. 153, nr. 66/10.
Inv. 254/10.

M.HERENNI

10. AR ⚡ 3,72 g; 18 mm.
Crawford, 308/1b, Roma, 108 sau 107
a.Chr.
RRCD, p. 153, nr. 66/9.
Inv. 254/9.

L.THORIVS BALBVS

11. AR ⚡ 3,59 g; 19,6x17,7 mm.
Crawford, 316, Roma, 105 a.Chr.
RRCD, p. 153, nr. 66/12.
Inv. 254/11.

Q.THERM M.F

12. AR ⚡ 3,44 g; 19,7 mm.
Crawford, 319, Roma, 103 a.Chr.
RRCD, p. 153, nr. 66/11.
Inv. 254/12.

M.SERVEILI C.F

13. AR ⚡ 3,63 g; 21,5x19,5 mm.
Crawford, 327, Roma, 100 a.Chr.
RRCD, p. 153, nr. 66/13.
Inv. 254/13.

L.PISO L.F. L.N FRVGI

- 14-15. AR → 3,61 g; 18,5 mm. ↗
3,51 g; 17,1 mm.
Crawford, 340/1, Roma, 90 a.Chr.
RRCD, p. 153, nr. 66/15 și 14.
Inv. 254/14 și 15.

C.VIBIVS C.F PANSA

- 16-17. AR ↓ 3,67 g; 17,1 mm. ⚡
3,09 g; 17,7 mm.

Crawford, 342/5b, Roma, 90 a.Chr.,
dar la nr. 17 pe rv. Minerva în
quadriga spre stânga.
RRCD, p. 153, nr. 66/16 și 17.
Inv. 254/17 și 16.

L.TITVRI L.F SABINVS

- 18-19. AR ↓ 3,62 g; 18 mm. ⚡ 3,48 g;
18 mm.
Crawford, 344/3, Roma, 89 a.Chr.
RRCD, p. 153, nr. 66/18 și 19.
Inv. 254/18 și 19.

CN.LENTVL

20. AR ⚡ 3,33 g; 18,8x16,5 mm.
Crawford, 345/1, Roma, 88 a.Chr.
RRCD, p. 153, nr. 66/20.
Inv. 254/20.

L.RVBRI DOSSENI

21. AR ↗ 3,58 g; 15,5 mm.
Crawford, 348/3, Roma, 87 a.Chr.
RRCD, p. 153, nr. 66/21.
Inv. 254/21.

MN.FONTEI C.F

22. AR ⚡ 3,77 g; 20 mm.
Crawford, 353/1a, Roma, 85 a.Chr.
RRCD, p. 153, nr. 66/22.
Inv. 254/23.

C.LICINIVS L.F MACER

23. AR ↓ 3,75 g; 22,2x19,5 mm.
Crawford, 354/1, Roma, 84 a.Chr.
RRCD, p. 153, nr. 66/23.
Inv. 254/22.

Q.ANTO BALB PR

24. AR ↓ 3,43 g; 20,6 mm.
Crawford, 364/1b, Roma, 83-82 a.Chr.
RRCD, p. 154, nr. 66/24.
Inv. 254/24.

C.ANNIVS T.F T.N PRO.COS

25. AR ⚡ 3,63 g; 18,4 mm.

Crawford, 366/4, nordul Italiei și Hispania, 82-81 a.Chr.

RRCD, p. 154, nr. 66/26.

Inv. 254/30.

L.SVLLA IMPE, L.MANLI PROQ

26-27. AR ↓ 3,63 g; 16,2 mm. ↑
3,56 g; 16,8 mm.

Crawford, 367/5, atelier mobil, 82 a.Chr.

RRCD, p. 154, nr. 66/27 și 28.

Inv. 254/27 și 26.

A.POST A.F S.N ALBIN

28. AR ⚡ 3,61 g; 19,6 mm.

Crawford, 372/2, Roma, 81 a.Chr.

RRCD, p. 154, nr. 66/25.

Inv. 254/25.

TI.CLAVD TI.F AP.N

29. AR ⚡ 3,78 g; 18,2 mm.

Crawford, 383, Roma, 79 a.Chr.

RRCD, p. 154, nr. 66/29.

Inv. 254/29.

L.PAPI

30. AR ↓ 3,49 g; 19,3 mm.

Crawford, 384, Roma, 79 a.Chr.

RRCD, p. 154, nr. 66/30.

Inv. 254/28.

C.EGNATIVS CN.F CN.N
MAXSVMVS

31. AR → 3,32 g; 18,8 mm.

Crawford, 391/3, Roma, 75 a.Chr.

RRCD, p. 154, nr. 66/31.

Inv. 254/31.

Q.CREPEREI M.F ROCVS

32. AR ⚡ 3,59 g; 18 mm.

Crawford, 399/1a, Roma, 72 a.Chr.

RRCD, p. 154, nr. 66/32.

Inv. 254/32.

MN.AQVIL MN.F MN.N

33-34. AR ↓ 3,48 g; 19,2 mm. ↓ 3,46 g;
19,7 mm.

Crawford, 401, Roma, 71 a.Chr.

RRCD, p. 154, nr. 66/33 și 34.

Inv. 254/33 și 34.

L.CASSI LONGIN

35. AR ↓ 3,49 g; 20,1x18,2 mm.

Crawford, 413, Roma, 63 a.Chr.

RRCD, p. 154, nr. 66/41.

Inv. 254/41.

M.LEPIDVS

36. AR ⚡ 3,58 g; 18 mm.

Crawford, 419/1a, Roma, 61 a.Chr.

RRCD, p. 154, nr. 66/35.

Inv. 254/35.

P.YPSAE

37. AR ⚡ 3,47 g; 18,8 mm.

Crawford, 420/1a, Roma, 60 a.Chr.

RRCD, p. 154, nr. 66/37.

Inv. 254/36.

M.SCAVR, P.HVPSAEVS AED.
CVR

38. AR ⚡ 3,70 g; 18,1 mm.

Crawford, 422/1b, Roma, 58 a.Chr.

RRCD, p. 154, nr. 66/38.

Inv. 254/38.

A.PLAVTIVS AED.CVR

39-40. AR ← 3,70 g; 18,7 mm. ⚡ 3,70 g;
18 mm.

Crawford, 431, Roma, 55 a.Chr.

RRCD, p. 154, nr. 66/39 și 40.

Inv. 254/40 și 39.

BRVTVS

41. AR ↓ 3,45 g; 17,5 mm.

Crawford, 433/2, Roma, 54 a.Chr.

RRCD, p. 154, nr. 66/36.

Inv. 254/37.

CAESAR

- 42-44. AR ↗ 3,82 g; 18,7 mm. ↘ 3,78 g; 17,6 mm. ← 3,37 g; 18,617 mm.
Crawford, 443, atelier mobil, 49-48 a.Chr.
RRCD, p. 154, nr. 66/53-55.
Inv. 254/42, 44 și 43.

L.HOSTILIVS SASERNA

45. AR ← 3,59 g; 18,3 mm.
Crawford, 448/1a, Roma, 48 a.Chr.
RRCD, p. 154, nr. 66/42.
Inv. 254/45.

L.PLAVTIVS PLANCVS

46. AR ↖ 3,83 g; 19,7x17,9 mm.
Crawford, 453/1a, Roma, 47 a.Chr.
RRCD, p. 154, nr. 66/43.
Inv. 254/46.

MN.CORDIVS RVFVS IIIIVIR

- 47-48. AR ↙ 3,69 g; 18,2 mm. ↗ 3,08 g; 18,3 mm.
Crawford, 463/1a, Roma, 46 a.Chr.
RRCD, p. 154, nr. 66/44 și 45.
Inv. 254/48 și 47.

- 49-50. AR ↘ 3,57 g; 19,4x17,3 mm. ↓ 3,44 g; 2017,5 mm.
Crawford, 463/3, Roma, 46 a.Chr.
RRCD, p. 154, nr. 66/46-47.
Inv. 254/50 și 49.

T.CARISIVS IIIIVIR

51. AR ↗ 3,51 g; 18,8x16,3 mm.
Crawford, 464/3a, Roma, 46 a.Chr.
RRCD, p. 154, nr. 66/48.
Inv. 254/51.

52. AR ↙ 3,23 g; 17,7x15,3 mm.
Crawford, 464/5, Roma, 46 a.Chr.
RRCD, p. 154, nr. 66/49.
Inv. 254/52.

C.CONSIDIVS PAETVS

- 53-54. AR ↙ 3,30 g; 18,9x16,8 mm. ← 3,29 g; 18,6x17,3 mm.
Crawford, 465/2a, Roma, 46 a.Chr.
RRCD, p. 154, nr. 66/50 și 51.
Inv. 254/54 și 53.

55. AR ↘ 3,29 g; 20x18,1 mm.
Crawford, 465/3, Roma, 46 a.Chr.
RRCD, p. 154, nr. 66/52.
Inv. 254/55.

CAESAR

56. AR ↗ 3,52 g; 17 mm.
Crawford, 468/1, Hispania, 46-45 a.Chr.
RRCD, p. 154, nr. 66/56.
Inv. 254/56.

L.LIVINEIVS REGVLVS IIIIVIR

A.P.F

P.CLODIVS M.F IIIIVIR A.P.F

L.MVSSIDIVS T.F LONGVS

IIIIVIR A.P.F

C.V(E)IBIVS V(A)ARVS

57. AR ↙ 3,32 g; 18,7 mm.
Crawford, 494/23, Roma, 42 a.Chr. (P. Clodius).
RRCD, p. 154, nr. 66/58.
Inv. 254/61.

58. AR ↓ 3,35 g; 19,5x17,2 mm.
Crawford, 494/28, Roma, 42 a.Chr. (L. Livineius Regulus).
RRCD, p. 154, nr. 66/57.
Inv. 254/60.

LEPIDVS PONT.MAX.IIIIVR.R.P.C

59. AR ↓ 3,67 g; 20,1x17,8 mm.
Crawford, 495/2, Italia, 42 a.Chr.
RRCD, p. 155, nr. 66/77.
Inv. 254/62.

M. ANTONIVS
IMP.III VIR R.P.C

60. AR $\propto$ 3,61 g; 18,6 mm.
Crawford, 496/1, atelier mobil, 42 a.Chr.
RRCD, p. 154, nr. 66/60.
Inv. 254/59.

C.CASSI.IMP și
BRVTVS cu LENTVLVS SPINT

61. AR $\uparrow$ 3,47 g; 18,5 mm.
Crawford, 500/7, atelier mobil, 43-42 a.Chr.
RRCD, p. 155, nr. 66/76.
Inv. 254/58.

BRVTVS IMP cu CASCA LONGVS

62. AR $\uparrow$ 3,76 g; 18 mm.
Crawford, 507/2, atelier mobil, 43-42 a.Chr.
RRCD, p. 154, nr. 66/75.
Inv. 254/57.

Q.VOCONIVS VITVLVS
Q.DESIGN

63. AR $\propto$ 3,80 g; 19,7 mm.
Crawford, 526/2, Roma, 40 a.Chr. sau mai târziu (?).
RRCD, p. 154, nr. 66/59.
Inv. 254/64.

M.ANTONIVS M.F.M.N.
AVGVR IMP.TERT.COS.
DESIGN.ITER.ET TERT.III VIR
R.P.C

64. AR $\leftarrow$ 3,59 g; 18,8 mm.
Crawford, 533/2, atelier mobil, 38 a.Chr.
RRCD, p. 154, nr. 66/61.
Inv. 254/63.

ANT.AVG.III VIR R.P.C

65. AR $\propto$ 3,20 g; 17 mm.

Crawford, 544/14 (LEG II.), atelier mobil, 32-31 a.Chr.
RRCD, p. 154, nr. 66/62.
Inv. 254/65.

66. AR $\downarrow$ 3,09 g; 19,4x16,7 mm.
Crawford, 544/15 (LEG III.), atelier mobil, 32-31 a.Chr.
RRCD, p. 154, nr. 66/63.
Inv. 254/66.

67. AR $\downarrow$ 3,02 g; 17 mm.
Crawford, 544/14-16, atelier mobil, 32-31 a.Chr.
RRCD, p. 154, nr. 66/73.
Inv. 254/76.

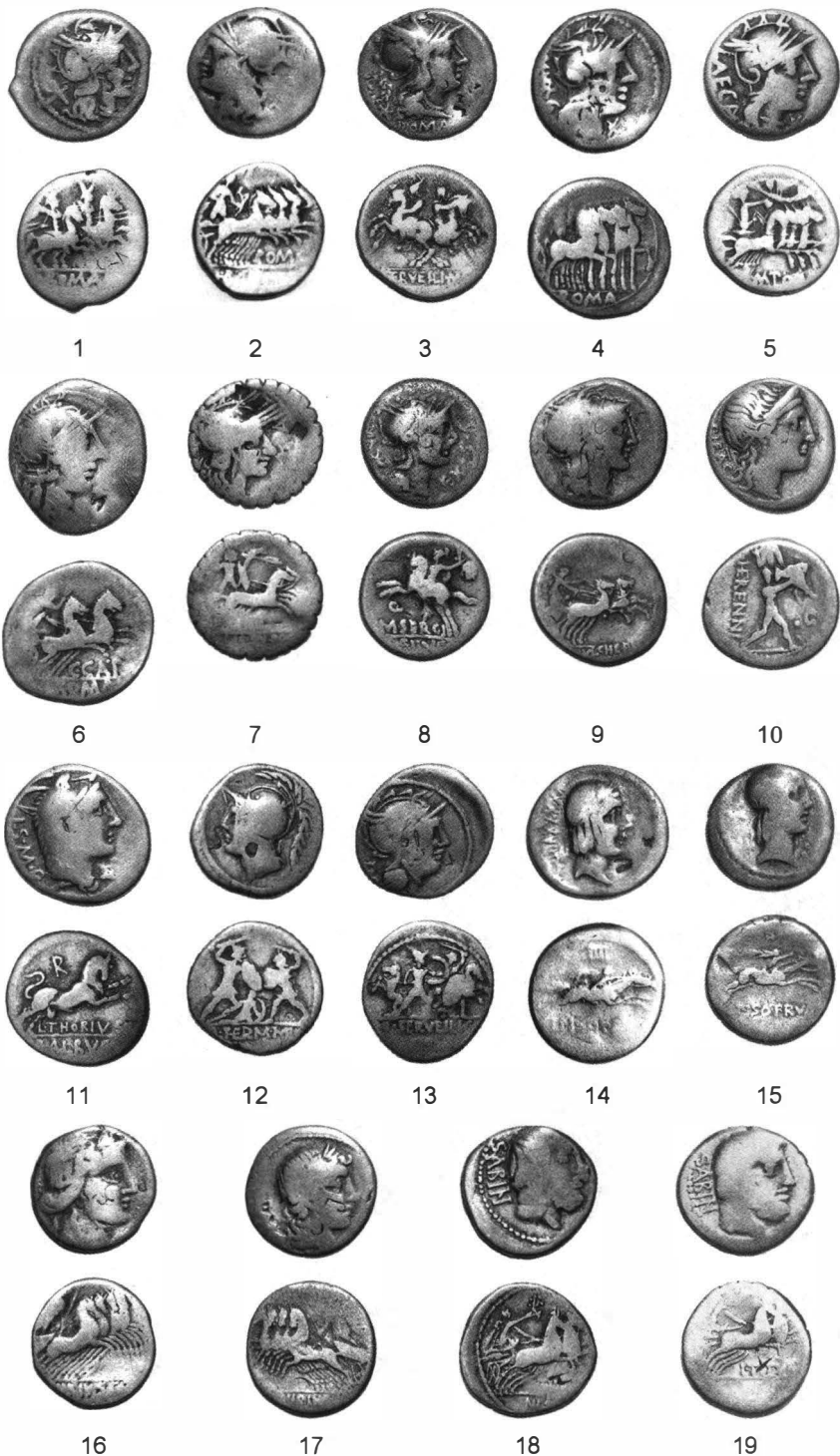
- 68-69. AR $\nwarrow$ 3,33 g; 18 mm. $\nearrow$ 3,30 g; 19,6x17 mm.
Crawford, 544/17 (LEG IV.), atelier mobil, 32-31 a.Chr.
RRCD, p. 154, nr. 66/72 și 65.
Inv. 254/75 și 68.

70. AR $\nwarrow$ 3,55 g; 18,2 mm.
Crawford, 544/14-17, atelier mobil, 32-31 a.Chr.
RRCD, p. 154, nr. 66/64.
Inv. 254/67.

71. AR $\searrow$ 3,81 g; 18,6x17,1 mm.
Crawford, 544/19 (LEG VI.), atelier mobil, 32-31 a.Chr.
RRCD, p. 154, nr. 66/66.
Inv. 254/69.

72. AR $\searrow$ 3,32 g; 18,8 mm.
Crawford, 544/20 (LEG VII.), atelier mobil, 32-31 a.Chr.
RRCD, p. 154, nr. 66/69.
Inv. 254/72.

73. AR $\searrow$ 3,19 g; 16,8x14,9 mm.
Crawford, 544/19-20, atelier mobil, 32-31 a.Chr.
RRCD, p. 154, nr. 66/67.
Inv. 254/70.

Pl. I. Monede din tezaurul de la Diaconi.

20

21

22

23

24

25

26

27

28

29

30

31

32

33

34

35

36

37

38

Pl. II. Monede din tezaurul de la Diaconi.

39

40

41

42

43

44

45

46

47

48

49

50

51

52

53

54

55

56

57

Pl. III. Monede din tezaurul de la Diaconi.

58

59

60

61

62

63

64

65

66

67

68

69

70

71

72

73

74

75

76

Pl. IV. Monede din tezaurul de la Diaconi.

77

78

79

80

81

82

83

84

85

86

87

88

89

90

91

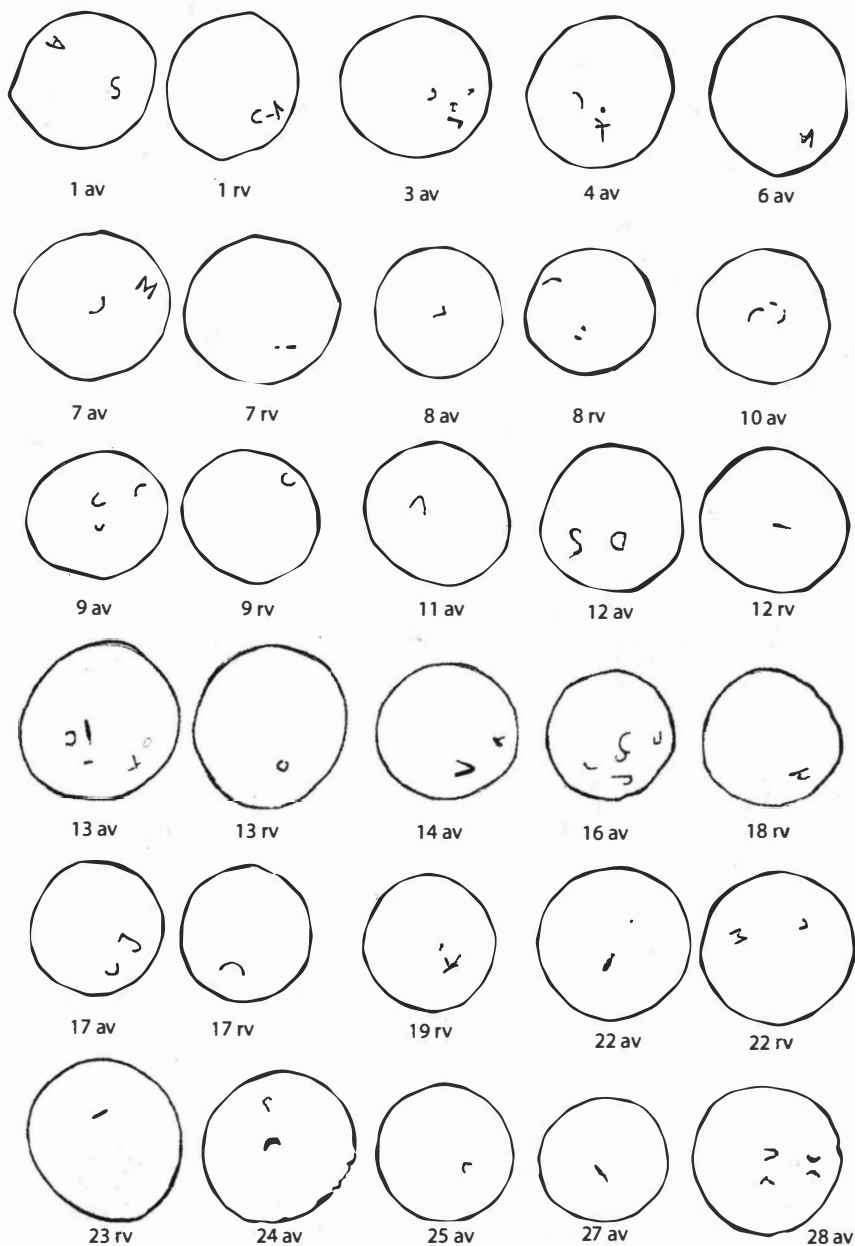
92

93

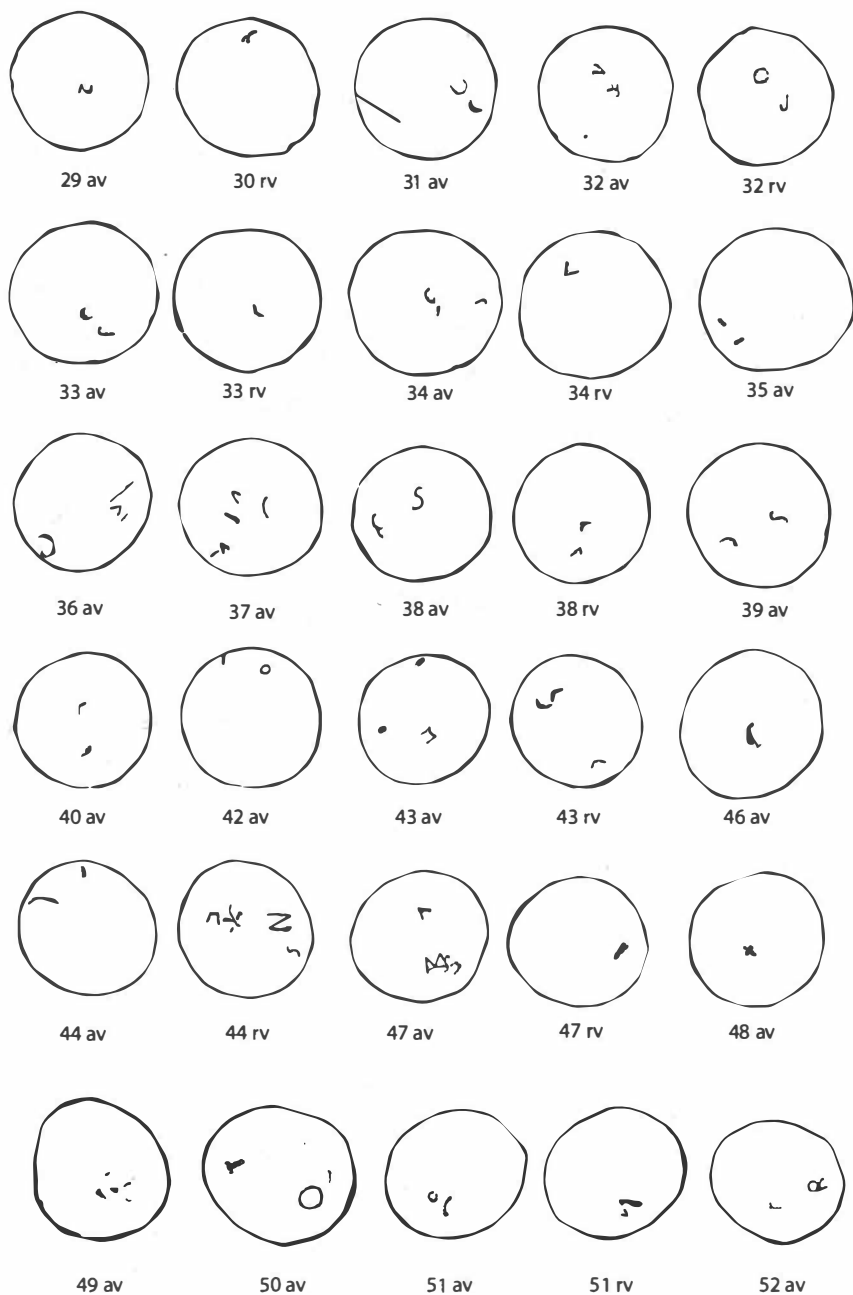
94

95

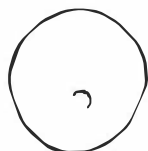
Pl. V. Monede din tezaurul de la Diaconi.

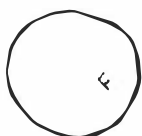
Pl. VI. Poansoare și grafitti pe monede din tezaurul de la Diaconi.

Pl. VII. Poansoare și grafitti pe monede din tezaurul de la Diaconi.

54 av

56 av

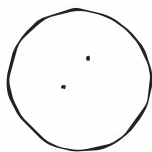
57 av

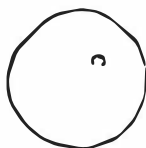
58 av

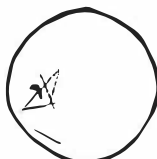
60 av

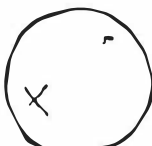
61 rv

62 av

63 av

63 rv

65 av

66 rv

68 av

71 av

71 rv

72 av

73 av

73 rv

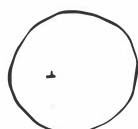
74 av

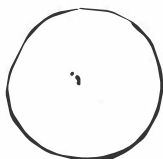
74 rv

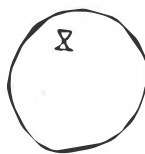
75 av

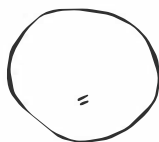
77 rv

78 rv

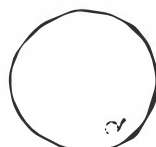
80 rv

81 av

81 rv

82 av

Pl. VIII. Poansoane și grafitti pe monede din tezaurul de la Diaconi.

74. AR ⚭ 3,26 g; 18 mm.
Crawford, 544/20-21, atelier mobil,
32-31 a.Chr.
RRCD, p. 154, nr. 66/68.
Inv. 254/71.

75. AR ← 3,37 g; 17,6 mm.
Crawford, 544/27 (LEG XIII.), atelier
mobil, 32-31 a.Chr.
RRCD, p. 154, nr. 66/70.
Inv. 254/73.

76. AR ♀ 3,11 g; 19,3 mm.
Crawford, 544/30 (LEG XV.), atelier
mobil, 32-31 a.Chr.
RRCD, p. 154, nr. 66/71.
Inv. 254/74.

77. AR ↗ 2,92 g; 16,6 mm.
Crawford, 544 tip general, atelier
mobil, 32-31 a.Chr.
RRCD, p. 154, nr. 66/74.
Inv. 254/77.

DENARI IMPERIALI

Augustus

78. AR ⚭ 3,73 g; 20,3 mm.
BMC, I, p. 99, nr. 605-608, atelier
neprecizat, 31-29 a.Chr.
RIC, I², p. 59, nr. 252, atelier italic
incert (Brundisium și Roma?), c. 32-29 a.Chr.
RRCD, p. 155, nr. 66/79.
Inv. 254/87.

79. AR ♀ 3,33 g; 19,7x17 mm.
BMC, I, p. 72, nr. 418, Colonia
Patricia (?), 19-16 sau 15 a.Chr.
RIC, I², p. 47, nr. 86 a, atelier incert
din Spania (Colonia Patricia ?), c. 19
a.Chr.
RRCD, p. 155, nr. 66/82.
Inv. 254/79.

80. AR ⚭ 3,43 g; 19 mm.
BMC, I, p. 81, nr. 474, Lugdunum,
11-9 a.Chr.

RIC, I², p. 54, nr. 187a, Lugdunum,
11-10 a.Chr.

RRCD, p. 155, nr. 66/83.
Inv. 254/82.

81. AR ↓ 3,75 g; 17,6 mm.
BMC, I, p. 89-90, nr. 533, Lugdunum,
c. 2 a.Chr. - 11 p.Chr.
RIC, I², p. 55, nr. 207, Lugdunum, 2
a.Chr. - 4 p.Chr. sau mai târziu.
RRCD, p. 155, nr. 66/86.
Inv. 254/85.

82-84. AR ↑ 3,72 g; 19 mm. ⚭ 3,71 g;
19,9x17,5 mm. ⚭ 3,60 g; 18,4 mm.
BMC, I, p. 91, nr. 540, Lugdunum, c.
2 a.Chr.-11 p.Chr.
RIC, I², p. 56, nr. 210, Lugdunum, 2
a.Chr. - 4 p.Chr. sau mai târziu.
RRCD, p. 155, nr. 66/84, 87 și 85.
Inv. 254/83, 86 și 84.

85-86. AR ⚭ 3,80 g; 18,7 mm. ↗ 3,78 g;
19 mm.
BMC, I, p. 1-2, nr. 4, 19 a.Chr. (Q.
Rustius).
RIC, I², p. 65, nr. 322, c. 19 a.Chr. (Q.
Rustius).
RRCD, p. 155, nr. 66/81 și 80.
Inv. 254/81 și 80.

87. AR ♀ 3,48 g; 20,2x18,2 mm.
BMC, I, p. 56-57, nr. 309, Emerita
(Hispania), 22-19 a.Chr.
RIC, I², p. 85, cl. IV, nr. 543a, atelier
incert, ante 27 a.Chr. (?).
RRCD, p. 155, nr. 66/78.
Inv. 254/78.

Tiberius

88-89. AR ↗ 3,73 g; 18,6 mm. ♀ 3,55 g;
19,2 mm.
BMC, I, p. 126-127, nr. 48, Lugdunum,
c. 26-37 p.Chr.
RIC, I², p. 95, nr. 30, Lugdunum, c.
14-37 p.Chr.
Inv. 254/89 și 88.

Claudius I

Inv. 254/91, 92.

90. AR ⚡ 3,75 g; 18,1 mm.

BMC, I, p. 173, nr. 59, Roma, 50-51 p.Chr.

RIC, I², p. 124, nr. 58, Roma, 50-51 p.Chr.

Inv. 254/90.

Nero

91. AR ↓ 3,39 g; 17,4 mm.

BMC, I, p. 210, nr. 74, Roma, 64-68 p.Chr.

RIC, I², p. 153, nr. 53, Roma, c. 64-65 p.Chr.

Inv. 254/93.

92-93. AR ↓ 3,14 g; 19,2 mm. ⚡ 3,13 g; 17,8 mm.

BMC, I, p. 212, nr. 96-97, Roma, 64-68 p.Chr.

RIC, I², p. 154, nr. 67, Roma, c. 66-67 p.Chr.

Vitellius

94. AR ↓ 2,77 g; 18 mm.

BMC, I, p. 371, nr. 20, Roma, gr. III, 69 p.Chr.

RIC, I², p. 272, nr. 90, Roma, sfârșit de aprilie - 20 decembrie 69 p.Chr.

Inv. 254/94.

Vespasian: Titus

95. AR ⚡ 3,23 g; 17 mm.

RPC, II, p. 273, nr. 1935, Antiochia, 72 p.Chr.

BMC, II, p. 109, nr. 521, Antiochia (Syria), 72 (?) p.Chr.

RIC, II, p. 58, nr. 368, Antiochia, 72-73 (?) p.Chr.

Inv. 254/95.

NOTE

¹ Astăzi Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”; B. Mitrea, Nota de inventar nr. 254.

² R. Vulpe, *Activitatea șantierului arheologic Poiana-Tecuci 1950*, SCIV, 2, 1951, 1, p. 192.

³ B. Mitrea, *Descoperirile de monede romane din așezarea geto-dacă de la Poiana și importanța lor istorică*, SCIV, 8, 1957, 1-4, p. 165-179.

⁴ *Ibidem*, p. 171.

⁵ Judita Winkler, *Schatzfunde römischer Silbermünzen in Dakien bis zum Beginn der Dakerkriege*, JNG, 17, 1967, p. 145; Maria Chițescu, *Unele aspecte ale relațiilor dintre Dicomes și Marcus Antonius în lumina descoperirilor numismatice (o problemă de geografie istorică)*, SCIV, 19, 1968, 4, p. 661; V. Mihăilescu-Bîrliba, *Circulația monetară la triburile libere de la răsărit de Carpați (sec. II-IV e.n.)*, MemAntiq, 2, 1970, p. 327; Judita Winkler, *Despre pătrunderea denarilor lui Marcus Antonius în Dacia*, SCIV, 22, 1971, 1, p. 98; V. Mihăilescu-Bîrliba, *La monnaie romaine chez les Daces orientaux*, București, 1980, p. 44, 51, 54-57, 61, 73, 236, 240-241 și 262-263, unde autorul tratează separat tezaurul de la Diaconi și tezaurul de la Poiana – zona tumultelor de la nord de cetate, fără a remarca faptul că este vorba despre aceeași descoperire, deși ambele se încheie cu piese de la Titus și au câte 95 de monede.

⁶ Maria Chițescu, *Numismatic Aspects of the History of the Dacian State. The Roman Republican Coinage in Dacia and Geto-Dacian Coins of Roman Type*, BAR, I.S., 1981, p. 112, nr. 66.

⁷ H.A. Grueber, *Coins of the Roman Republic in the British Museum*, Londra, 1910.

⁸ E.A. Sydenham, *The coinage of the Roman Republic*, Londra, 1952.

⁹ M. Crawford, *The Roman republican coinage*, Cambridge, 1974.

¹⁰ C. Preda, *Istoria monedei în Dacia preromană*, București, 1998, p. 300 și 325; Delia

Moisil, G. Depeyrot, *Les trésors de deniers antérieurs à Trajan en Roumanie*, Wetteren, 2003, p. 190, nr. 192.

¹¹ Între monedele republicane am inclus și denarii bătuți de Marcus Antonius pentru legiuni.

¹² Au fost semnați denari pentru legiuni fourrés sau cu greutate mai mică decât media;

Gh. Poenaru Bordea, *Câteva date noi privind circulația denarilor romani republicani în Dobrogea, Pontica*, 7, 1974, p. 235-236, cu bibliografia.

¹³ Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheșeanu, *Un tezaur de denari romani din secolul I p.Chr. de la Rachelu și câteva descoperiri monetare izolate din comuna Luncavița, jud. Tulcea*, BSNR, 86-87 (1992-1993), 1996, p. 79, apreciază că denarii bătuți înainte de bătălia de la Actium au început să fie teaurizați abia după reforma lui Nero.

¹⁴ M. Crawford, *op.cit.*, p. 229, nr. 172.

¹⁵ Gh. Poenaru Bordea, Maria Cojocărescu, *Contribuții la circulația monetară din centrul Transilvaniei în secolul I î.e.n.: tezaurul monetar descoperit la Icland (com. Ernei, jud. Mureș)*, SCN, 8, 1984, p. 67.

¹⁶ R. Ocheșeanu, *Un tezaur de denari romani republicani descoperit în apropiere de București. Unele aspecte privind începuturile pătrunderii monedei romane în Cîmpia Română*, CAB, 3, 1981, p. 64-65; Gh. Poenaru Bordea, Maria Cojocărescu, *op.cit.*, p. 59 și nota 22; Delia Moisil, G. Depeyrot, *op.cit.*, p. 9.

¹⁷ Emisiuni din anii 42 (1 exemplar), 38 (1 exemplar) și 32/31 a.Chr. (13 exemplare).

¹⁸ C. Preda, *op.cit.*, p. 285-286, cu bibliografia.

¹⁹ M. Thirion, *Le trésor de Liberchies*, Bruxelles, 1972, p. 62-69, cu bibliografia. Pentru denari cunoaștem atestarea acestei practici până în vremea Antoninilor, cum este cazul a trei piese din tezaurul de la Homiceni, a se vedea Elena Petrișor, *Tezaurul monetar roman de la Homiceni (II), județul Neamț*, MemAntiq, 19, 1994, p. 355-399 (nr. 547, 553 și 628; vezi ilustrația de la p. 383). Diferite poansoane apar și pe monedele grecești care au circulat în același timp cu denarii republicani, fiind teaurizate împreună cu aceștia. Pentru tetradrahme thasiene cf. Th. Isvoranu, *Monede thasiene din tezaurul descoperit la Fântânele, județul Teleorman*, în Simpozion Chișinău 2000, p. 50-52.

²⁰ R. Herzog, *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* (coord. G. Wissowa, W. Kroll), vol. 17, Stuttgart, 1937, p. 1415-1456, s.v. *Nummularius*, prezintă o listă cronologică în care sunt cuprinse 145 de *tesserae nummulariae*, cele datate succedându-se de la începutul sec. I a.Chr. până în anul 88 p.Chr., ceea ce ar confirma observațiile lui Thirion; Iudita Winkler, *Tezaurul de denari romani descoperit la Grădiștea de Munte în anul 1879*, SCN, 5, 1971, p. 298.

²¹ M. Thirion, *op.cit.*, p. 68-69 a remarcat că poansoanele apar pe exemplare uzate din tezaur, pe suprafața cărora se observă vag incizii estompate simultan cu tocirea monedei, dar și pe piese excelent conservate.

²² C. Moisil, CreștCol, iulie-decembrie 1915, p. 18-19; B. Mitrea, *Legături comerciale ale geto-dacilor din Muntenia cu Republica romană, reflectate în descoperiri monetare (tezaurul de la Strîmba, r. Tîrgoviște)*, SCN, 2, 1958, p. 146-149; O. Floca, *Descoperirea monetară de la Sălașul de Sus (Reg. Hunedoara) și unele considerații asupra monedelor romane republicane de imitație*, SCN, 3, 1960, p. 89-134; Maria Chițescu, *Un depozit de monede romane republicane descoperit în Muntenia*, SCIV, 17, 1966, 2, p. 235-254; Iudita Winkler, *Tezaurul...*, p. 298; Maria Chițescu, *Două tezaure romane republicane din Dacia extracarpatică*, SCN, 6, 1975, p. 209-212.

²³ RIC, I², p. 39.

²⁴ O emisiune similară, datată în anii 72-73, există și la Roma, dar din punct de vedere stilistic piesa noastră este apropiată de cele orientale. Cf. RPC, II, p. 273, nr. 1935.

²⁵ B. Mitrea, *Descoperirile de monede romane din așezarea geto-dacă de la Poiana și importanța lor istorică*, SCIV, 8, 1957, 1-4, p. 177.

²⁶ Silvia Teodor, V. Mihăilescu-Bîrliiba, *Descoperiri monetare în așezarea geto-dacă de la Poiana-Tecuci*, ArhMold, 16, 1993, p. 129, nr. 50-56.

²⁷ V. Mihăilescu-Bîrliiba, *Războaiele daco-romane și descoperirile monetare*, ActaMN, 26-30 (1989-1993), 1994, 1/1, p. 39-44.

²⁸ Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheșeanu, *op.cit.*, p. 77-94.

²⁹ G. Talmățchi, *The Roman republican coinage in Dobrudja*, Cluj-Napoca, 2006, p. 27 și 112-125.

³⁰ Tezaurul provenit din împrejurimile orașului Sf. Gheorghe, jud. Covasna, este cunoscut în prea mică măsură pentru a putea fi folosit, iar cel de la Belica (Bulgaria), încheiat cu o monedă din anul 79, a fost luat în calcul împreună cu tezaurul din perioada următoare, față de care este mai apropiat, atât ca structură, cât și ca dată finală.

³¹ Maria Chițescu, *Unele considerații pe marginea contrafacerii monedei romane în Dacia, bazate pe o recentă descoperire din Moldova*, SCN, 4, 1968, p. 127-136.

³² B. Mitrea, *Descoperiri recente și mai vechi de monede antice și bizantine în Republica Socialistă România*, SCIV, 21, 1970, 2, p. 338, nr. 30.

³³ Idem, *Descoperirile...*, p. 166, nr. 5 și p. 171, nr. 1; RRCD, p. 240, nr. 153, unde sunt menționate greșit 67 de piese, cele mai recente de la Tiberius.

³⁴ Gh. Popilian, *Notă asupra tezaurului de la Bujoru, comuna Vîrvor (jud. Dolj)*, SCN, 6, 1975, p. 213-216, unde cea mai recentă piesă este identificată greșit RIC 30 în loc de RIC 42.

³⁵ Vezi mai sus nota 23.

³⁶ V. Mihăilescu-Bîrliiba, *Tezaurul de denari romani de la Rîpile (com. Gura Văii, jud. Bacău)*, Carpica, 8, 1976, p. 137-150.

³⁷ B. Mitrea, *Penetrazione commerciale e circolazione monetaria nella Dacia prima della conquista*, ED, 10 (1943), 1945, p. 108, nr. 58, cu bibliografia anterioară.

³⁸ Pentru a vedea cum evoluează structura numerarului tezaurizat, am folosit un indicator obținut prin împărțirea sumei procentajelor înregistrate de aceeași categorie de piese în fiecare tezaur, la numărul tezaurilor.

³⁹ Denari realizați dintr-un metal ce imită argintul sau fourrés apar în tezaurul de la Bozieni, dar stilul de gravare al ștanțelor cu care au fost bătute nu este diferit de cel al monedelor oficiale. V. Mihăilescu-Bîrliiba, *La monnaie romaine...*, p. 60-61, consideră că aceste depozite monetare (Rîpile, Bozieni) ar putea fi datate în sec. II. Nu subscriem acestei păreri, întrucât în sec. II ar fi fost mai la îndemână denarii imperiali din vremea Flaviilor sau Antoninilor, ușor de recunoscut.

⁴⁰ Nu am luat în calcul tezaurul de drahme și didrahme cappadociene din colecția MINAC, susceptibil să fi fost îngropat în sec. II. M. Dima, G. Talmățchi, *Monede romane provinciale de argint din colecțiile Muzeului de Istorie Națională și Arheologie din Constanța*, în Simpozion Chișinău 2003, p. 29-34.

⁴¹ Gh. Papuc, *Tezaurul de denari republicani și imperiali de la Casicea (jud. Constanța)*, Pontica, 7, 1974, p. 213-217.

⁴² IRRCHBulg, p. 50, nr. 76; A. Kunisz, *Obieg monetarny na obszarach Mezji i Tracji w I i II w. n.e.*, Katowice, 1992, p. 128, nr. 6.

⁴³ R. Ocheșeanu, *Dinamica penetrării denarului roman republican în Dacia secolelor I î.e.n. - I e.n.*, CAB, 4, 1992, p. 121.

⁴⁴ Este vorba despre tezaurul de la Costești, jud. Hunedoara și Mărcușa, jud. Cluj.

⁴⁵ C. Moisil, *CreștCol*, 1938-1942, 1944, p. 101-102.

⁴⁶ R. Ocheșeanu, *Un tezaur de denari din vremea Flavilor descoperit la Adamclisi*, Pontica, 21-22, 1988-1989, p. 91-97.

⁴⁷ R. Ocheșeanu, *Un tezaur de denari romani republicani și imperiali descoperit la Aegyssus*, SCN, 12 (1997), 1998, p. 15-26.

⁴⁸ Ivana Popović, Bojana Borić-Brešković, *The Bare hoard*, Belgrad, 1994, p. 173-174, cu bibliografia anterioară.

⁴⁹ *Ibidem*, cu bibliografia.

⁵⁰ *Ibidem*.

⁵¹ IRRCHBulg, p. 55, nr. 85; A. Kunisz, *Obieg monetarny...*, p. 128, nr. 7.

⁵² E. Oberländer-Târnoveanu, *Cronica descoperirilor monetare din nordul Dobrogei*, Peuce, 8, 1980, p. 502, nr. 22.

⁵³ B. Mitrea, *Découvertes récentes et plus anciennes de monnaies antiques et byzantines en Roumanie*, Dacia, N.S., 14, 1970, p. 472, nr. 29.

⁵⁴ Iudita Winkler, *Despre activitatea numismatică a lui Michael Pap Szathmári (1737-1812)*, SCN, 3, 1960, p. 442-443. Tipul cu elefant s-a bătut numai pentru Titus, în anul 80 (RIC, II, p. 119, nr. 22).

⁵⁵ C.S. Nicolăescu-Plopșor (H. Metaxa), *Le trésor dace de Poiana-Gorj*, Dacia, 7-8 (1937-1940), 1941, p. 203-216.

⁵⁶ Iudita Winkler, *Schatzfunde...*, p. 148, nr. 87. Tezaurul era alcătuit din 174 de piese, dintre care 53 de exemplare (30,45 %) din perioada republicană. Informațiile privind structura se opresc din păcate aici, fiind precizat numai faptul că tezaurul se încheie cu monede de la Domitian. În consecință, este posibil ca data finală a acestuia să fie anterioară anului 79 sau să depășească anul 90.

⁵⁷ R. Ocheșeanu, *op.cit.*, SCN, 12 (1997), 1998, p. 20.

⁵⁸ Din tezaurul de la Agighiol, jud. Tulcea, au fost recuperate numai opt monede și este posibil ca acest mic lot să nu reflecte exact structura acumulării din care a făcut parte. E. Oberländer-Târnoveanu, *op.cit.*, p. 502, nr. 22.

⁵⁹ Șeiva Sanie, P. Șadurschi, *Tezaurul de la Dersca (jud. Botoșani)*, Cercetări Istorice, S.N., 7, 1976, p. 83-90.

⁶⁰ Diaconi, Covasna, Poiana 1950.

⁶¹ B. Mitrea, *Descoperirile...*, p. 171, nr. 3, 4 și 5; Silvia Teodor, V. Mihăilescu-Bîrliaba, *Descoperiri...*, p. 129, nr. 62.

THE HOARD OF ROMAN REPUBLICAN AND IMPERIAL COINS DISCOVERED AT DIACONI (1st CENTURY A.D.)

ABSTRACT

The authors present a coin hoard consisting of 95 Roman republican and imperial denarii, discovered in 1949 at Diaconi (today Vișina, Nicorești commune, Galați County).

The hoard comprises 77 Roman republican denarii (199/170 – 32/31 BC) and 18 Roman imperial denarii (Augustus 10, Tiberius 2, Claudius 1, Nero 3, Vitellius 1, Vespasian 1). The latest coin in the hoard was struck in A.D. 72.

Comparisons with other hoards from the second half of the 1st century discovered in the northern part of the Balkan Peninsula are made.

FIGURES CAPTION

Tables Ia-Ib. Hoards from Vespasian discovered in Dacia.

Table II. Hoards from Nero and Vespasian discovered to the south of Danube.

Table III. Hoards from Titus and Domitian discovered in Dacia.

Tables IVa-IVb. Hoards from Titus and Domitian discovered to the south of Danube.

Fig. 1. The chronological structure of the Diaconi hoard.

Fig. II. The chronological structure of the batch of Roman republican coins from the Diaconi

hoard.

Pl. I-V. Coins from the Diaconi hoard.

Pl. VI-VIII. Marks on coins from the Diaconi hoard.

Nu cu foarte mult timp în urmă am avut șansa de a studia două fragmente de diplome militare romane, provenite dintr-o colecție privată. Acestea mi-au fost semnalate în vederea publicării de Eugen Nicolae, șeful Cabinetului Numismatic al Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan” al Academiei Române.

Pieseile au fost prezentate spre identificare colecționarului Mihai Ciocanu din Chișinău, la începutul anului 2005. Acesta l-a informat pe E. Nicolae, trimițându-i, totodată, desene (schițe) și o descriere. Deoarece M. Ciocanu era convins că fragmentele au fost descoperite în Republica Moldova, E. Nicolae i-a cerut să obțină acordul proprietarului pentru studiu și publicare și să încerce să afle detalii în legătură cu locul de descoperire. Din datele obținute de M. Ciocanu, completate apoi de E. Nicolae, în cursul unor deplasări la Chișinău, rezultă că fragmentele fac parte dintr-o colecție constituită după anul 2000 de un locuitor din raionul Orhei, formată din monede și obiecte mărunte (între care fibule și inele) antice și medievale, descoperite în zonă. Aspectul general al colecției, neclasată (nesistemată), cu marea majoritate a pieselor necurățate și slab conservate, arată că ea nu a fost constituită prin selecție. De asemenea, posesorul era un colecționar începător, neavizat, fapt pentru care solicitase expertiza lui M. Ciocanu, și nu știa ce reprezintă cele două fragmente. În privința pieselor antice, deținătorul nu a putut face precizări privind locul de descoperire. Ele proveneau din mai multe puncte și le-a achiziționat amestecate sau le-a amestecat el în colecție. Singura informație utilă în eventualitatea unei verificări în teren este că majoritatea pieselor antice (monede și obiecte mărunte, inclusiv cele două fragmente de diplome) provin din zona localităților Mitoc și Isacova, în special dintr-un loc „unde râul Răut rupe din mal și face să apară monede, obiecte și cioburi”. O idee asupra contextului din care au fost recuperate fragmentele poate oferi lotul de monede cu care sunt asociate: 53 denari și antoninieni din sec. II și de la începutul sec. III, cei mai timpurii din vremea lui Hadrian (cu posibilitatea ca majoritatea să provină dintr-un tezaur monetar); 12 denari *fourrés* din sec. II-III; 5 emisiuni romane imperiale de argint din a doua jumătate a sec. III; 7 emisiuni romane imperiale de metal comun din sec. II-III; 6 bronzuri grecești imperiale din sec. II; 4 *siliquae* și 11

emisiuni de bronz din sec. IV¹. Este evident că materialele provin din situri din sec. II-IV, numeroase și bogate în această parte a Basarabiei. Este de subliniat că pentru piesele medievale din colecție, mult mai variate tipologic, posesorul a putut indica locurile de proveniență, toate aflate în raionul Orhei și în câteva puncte din apropierea acestuia, aparținând raionului Rezina, ceea ce întărește ideea constituirii fondului din descoperiri locale. E. Nicolae a verificat, prin colaboratorii săi din Chișinău, informațiile privind locul de descoperire pentru câteva din monedele medievale și acestea au fost confirmate², ceea ce arată că posesorul a oferit, în măsura posibilului, date corecte.

Totuși, după cum se poate observa din această scurtă prezentare a posibilelor condiții de descoperire, nu avem destule indicii care să ne asigure că cele două fragmente au fost descoperite în contexte sigure, care ar putea data din timpul sec. II p.Chr. Nu trebuie exclusă posibilitatea ca cele două fragmente să fie partea unui grup de obiecte, având în vedere și dimensiunile lor reduse, care au fost luate din provincia învecinată Moesia Inferior, poate spre sfârșitul antichității, pentru a fi apoi refolosite la fabricarea altor obiecte. În aceste condiții, prezența acestor două fragmente la o distanță destul de mare de cea mai învecinată provincie a Imperiului Roman, și anume Moesia Inferior, se poate explica și prin interesul pentru bronzul de bună calitate din care erau confecționate aceste tăblițe. Nu putem, de asemenea, exclude posibilitatea ca aceste două fragmente să fi ajuns pe teritoriul Republicii Moldova în epoca modernă sau contemporană.

1. Fragment din marginea inferioară dreaptă a unei *tabella* I. Dimensiuni: h: 2,5 cm; l: 1,7-2 cm; grosime: cca 1 mm; gr.: 3,29 g; litere: 3-4 mm h.

extrinsecus

ET D

DESC

QVA

DIV

intus

ERV NEP

Din puținele litere păstrate pe acest fragment, se poate spune doar că provine din timpul domniei lui Hadrian (117-138): *[N]erv(ae) nep(os)* și că din primul rând păstrat pe *extrinsecus* se poate întregi numele unui copil al unui membru al unei trupe auxiliare. Plecând de la aceste premise textul acestei diplome militare se poate reconstitui în modul următor:

[Imp(erator) Caesar divi Traiani Parthici f(ilius), divi Ne]rv(ae) nep(os), [Traianus Hadrianus Aug(ustus), pontif(ex) max(imus), tribunic(ia) potest(ate) . . . co(n)s(ul) . . . equitibus et peditibus qui militaverunt in alis . . . et cohortibus . . . quae appellantur . . . et sunt in . . . sub . . . quinis et vicanis pluribusve stipendis emeritis dimissis honesta missione quorum nomina subscripta sunt, ipsis liberis posterisque eorum civitatem dedit et

Fig. 1. Fragment de diplomă militară romană din timpul împăratului Hadrian.

Fig. 2. Fragment de diplomă militară romană pentru provincia Syria din anii 129-134 p.Chr.

conubium cum uxoribus quas tunc habuissent cum est civitas iis data, aut si qui caelibes essent cum iis quas postea duxissent dumtaxat singuli singulas.

A(nte) d(iem)? . . . co(n)s(ulibus)

ala(e)/coh(ortis) . . . cui pra(e)est/praefuit

ex gregale?

. . .]

et D[. . . f(ilio) eius . . .]

Desc[riptom et recognitum ex tabula aenea]

qua[e fixa est Roma in muro post templum]

div[i Augusti ad Minervam].

2. Fragment din mijlocul părții inferioare a unei *tabella I*. Dimensiuni: h: 2,9; l: 2 cm; grosime: cca 1 mm; gr.: 4,57 g; litere: 3-4 mm h.

extrinsecus
ERC
vacat
EX GREGAL
ENTIS F
ET GERMANO
EIVS ET VAL

intus
I? AVG TH?
ETR SAG
MARC
IS?

Întrucât este un spațiu mult prea mare între primul și al doilea rând, păstrate pe acest fragment, putem afirma că pe primul rând păstrat nu apare numele unui comandant de trupă auxiliară, ci mai degrabă numele unei trupe. Numele comandantului va fi fost scris spre cele două extremități ale tăbliței de bronz și în acest mod nu s-a păstrat, după cum vedem pe alte diplome militare, păstrate integral, pe care numele comandantului trupeii auxiliare este scris în acest fel³. Din literele *ERC*, păstrate în primul rând, nu putem întregi decât numele unei trupe auxiliare de cavalerie și anume *ala I Thracum Herculiana*. Această trupă a staționat pe teritoriul provinciilor Cappadocia și Syria în secolele I și al II-lea p. Chr., după cum se va vedea mai jos.

Numele guvernatorului

Pe *intus* apare numele unui guvernator al unei provincii. Dacă admitem ipoteza că acest fragment provine de la o diplomă dată unui soldat care a servit într-o unitate auxiliară care a staționat în Cappadocia sau în Syria, singurul nume care poate fi reîntregit, plecând de la literele *MARC*, păstrate pe tăbliță, este *C. Quinctius Certus Poblicius Marcellus*, care apare pe două diplome militare în calitate de consul doar cu numele *C. Poblicius Marcellus*⁴. Acesta a fost *legatus Augusti pro praetore* al provinciei Syria între anii 129 și 134⁵. Fusese înainte *consul suffectus*, în anul 120, și apoi guvernator al provinciei Germania Superior, devenind, în cele din urmă, guvernator al provinciei Syria. A primit *ornamenta triumphalia* în timpul împăratului Hadrian pentru rolul jucat în timpul războiului contra iudeilor (*bellum Iudaicum*) al acestuia din urmă⁶. Numele aceluiași guvernator a apărut recent pe un alt fragment de diplomă militară, pe care sunt menționate două cohorte auxiliare din provincia Syria: *II Thracum Syriaca et VII Gallorum*⁷. Această diplomă a fost copiată după o constituție imperială care a fost acordată doar pentru trei unități auxiliare între anii 132-134. Așadar nu a fost copiată după aceeași

constituție imperială, după care a fost copiată diploma al cărui fragment s-a descoperit în Republica Moldova.

Recent au fost descoperite o diplomă militară aproape întreagă⁸ și fragmente de mai mici dimensiuni al unor alte diplome militare, copiate toate după o constituție imperială acordată trupelor auxiliare din provincia Syria din anul 129⁹. Din diploma, al cărui text a fost păstrat aproape în întregime, aflăm că în anul 129 staționau în Syria măcar două *alae*: *Augusta Xoitana* și *I Flavia Augusta Agrippiana*; și 11 *cohortes*: *I Ascalonitarum sagittaria*, *I Ulpia Dacorum*, *I Ulpia sagittariorum civium Romanorum*, *I Ulpia Petraeorum sagittariorum*, *II Classica*, *II Gemina Ligurum et Corsorum*, *II Ulpia sagittariorum civium Romanorum*, *II Italica civium Romanorum*, *III Thracum Syriaca sagittariorum*, *III Callaecorum Lucensium*, *V Ulpia Petraeorum sagittariorum*. Toate aceste trupe auxiliare se aflau sub legatul *C. Poblicius Marcellus*. Constituția imperială a fost acordată la data de *AD XI K APR*, ceea ce înseamnă 22 martie 129. După cum putem vedea din lista unităților prezente pe această diplomă, fragmentul nostru aparține unei diplome care a fost copiată după o altă constituție imperială. Având în vedere că numele guvernatorului, *C. Quinctius Certus Poblicius Marcellus*, apare pe fragmentul aici în discuție, putem data acest fragment în perioada în care acesta este atestat ca guvernator al Syriei și anume 129-134.

Trupele auxiliare

*Ala I Thracum Herculiana*¹⁰ apare pe cinci inscripții cu numele scris în diferite forme *Herculan*, *Herculana*, *Herculania*, *Herculiana*, *Ἡρακλειανή*. A fost denumită așa după numele unui fost comandant (*praefectus*), probabil primul, *Herculanus*¹¹. Cele mai vechi inscripții, care atestă existența acestei unități, datează din secolul I. Astfel, într-o inscripție descoperită la Tarraco este atestat *M. Porcius M. fil. Gal. Narbonensis, praef. Alae Thrac. Herclan*.¹² Pe o altă inscripție, descoperită la *Vasio*, Gallia Narbonensis, apare numele unui alt comandant al acestei unități, *C. Sappius C. filius Volt. Flavus*, care datează cel mai probabil din vremea împăratului Vespasian. După funcția de *praefectus alae*, acesta a devenit *praefectus ripae Euphratis*¹³. În anul 94, trupa este prezentă în provincia Galatia et Cappadocia, după cum apare pe o diplomă militară acordată unui fost călăreț al acesteia, *Dorisa Dolentis f(i)lius*). Numele trupei este redat pe această diplomă sub forma: *ala I Thracum Herculana*¹⁴. Apare, de asemenea, și pe o diplomă militară, încă nepublicată, copiată după o constituție imperială acordată trupelor auxiliare din aceeași provincie în timpul lui Traian¹⁵. Trupa mai apare și pe un fragment de mici dimensiuni al unei diplome care datează din anul 100¹⁶. În anul 157, este atestată printre trupele auxiliare dislocate pe teritoriul provinciei Syria, după cum apare pe o diplomă militară cunoscută de mai multă vreme¹⁷. Se observase deja că nu mai apărea printre trupele auxiliare ale Cappadociei în celebra „*Acies contra Alanos*” a lui Arrian¹⁸. Putem să presupunem acum că transferul acestei unități auxiliare din Cappadocia în Syria datează încă din timpul

lui Hadrian, poate în legătură cu pregătirile pentru *bellum Iudaicum*, din anii 132-135¹⁹. În acest caz, cred că acest fragment ar putea fi datat mai degrabă în jurul anilor 133-134, când Hadrian a concentrat mai multe trupe în Syria pentru a înăbuși definitiv revolta iudeilor și este probabil că această ală a fost adusă în Syria pentru a înlocui trupe auxiliare plecate în expediție cu legatul *C. Poblicius Marcellus* sau poate chiar pentru a lua parte la această expediție²⁰. Trupa mai apare și pe faimoasa inscripție care redă faptele de arme ale lui *M. Valerius Lollianus*, descoperită la *Byllis* (Macedonia). Acțiunile întreprinse de *Lollianus* datează cel mai probabil din timpul expediției parthice a lui *Lucius Verus*. Pe această inscripție, unitatea apare doar cu numele simplu de *Herculiana*²¹. Tot din timpul lui *Marcus Aurelius* și al lui *Lucius Verus* datează și prefectura lui *L. Iulius Vehilius Gratus Iulianus*, atestată de o inscripție descoperită la Roma și în timpul căreia a primit *dona militaria* de la *Marcus Aurelius* și *Lucius Verus* pentru victoria din războiul parthic²². Spre sfârșitul secolului al II-lea, mai precis în anul 185/186, aceasta trupă auxiliară este atestată în Egipt, la *Quift (Koptos)*, după cum indică descoperirea unui papyrus la *Hermopolites*, în care un anume *Valerius Frontinus* apare ca: *ἐπαρχος τῆς ἐν Κόπτῳ ἐίλης Ἡρωκλειανῆς*²³. De la *Koptos* plecau două drumuri foarte importante, unul spre *Berenike* și celălalt spre *Myos Hormos* (Quseir el-Qadim), ambele puncte fiind porturi la Marea Roșie²⁴.

Cohors AVG[. . .]. În armata provinciei Syria, în cursul secolului al II-lea, apar următoarele cohorte care poartă numele *Augusta*: *I Augusta Thracum*, *III Augusta Thracum* și *I Augusta Pannoniorum*²⁵. Dintre aceste trei unități, o putem exclude pe cea din urmă, întrucât din jumătățile de litere păstrate pe fragmentul nostru, după literele *AVG*, nu se poate restitui sub nici o formă numele acestei unități. După literele *AVG* se poate vedea, jumătatea inferioară a unei litere care ar putea fi *I* sau *T*, urmată de două jumătăți inferioare de litere care sunt redată sub forma *II*. Aceste două fragmente de litere ar putea fi citite ca un numeral, sau părțile inferioare ale unor *TT* (de la *sagittariorum*), sau mai degrabă, având în vedere ruptura chiar la mijlocul lor, un *H*. Se poate astfel citi în primul rând păstrat de pe *intus AVG TH*, adică: *Augusta Thracum*. O cohortă *I Augusta Thracum* este atestată în Syria în anul 88²⁶. O altă cohortă omonimă apare în Pannonia Inferior în anul 167, dar cu numele adăugat de *civium Romanorum*²⁷. Această cohortă din Pannonia Inferior este cohorta *I Thracum civium Romanorum pia fidelis*, care este atestată de alte surse pe teritoriul provinciei Pannonia Inferior²⁸ și nu cohorta *I Augusta Thracum* din Syria, după cum a crezut *J. Spaul*²⁹. Din puținele informații pe care le deținem, se pare că această cohortă din Syria a fost transferată pe teritoriul provinciei Arabia, poate încă din timpul domniei lui *Traian*³⁰. În aceste condiții, numele cohortei *I Augusta Thracum* nu se poate reîntregi pe acest fragment care datează din timpul legăției lui *C. Poblicius Marcellus*. Având în vedere și locul unității al cărui nume s-a păstrat sub forma *AVG TH*, dispusă printre ultimele unități și având deci un număr de ordine mai mare, ne putem gândi la cohorta *III Augusta Thracum*³¹. Această unitate auxiliară apare pe diploma militară din anul 88³², pe o diplomă încă nepublicată din anul 153³³ și pe diploma din anii 157³⁴, ca făcând

parte dintre trupele auxiliare ale provinciei Syria. Astfel, este foarte posibil ca numele acestei trupe să se poată reîntregi pe acest fragment.

Cohors [. .]ETR SAG. Din literele păstrate singura întregire posibilă este *Petraeorum sagittariorum*. Sunt cunoscute până acum șase cohorte care au purtat numele de *Ulpiae Petraeorum*³⁵, toate recrutate de Traian, după crearea provinciei Arabia³⁶. Până în momentul descoperirii diplomei din anul 129, despre care a fost vorba mai sus, care atestă cohortele *I* și *V Ulpiae Petraeorum sagittariorum* nu existau dovezi directe că aceste unități erau *sagittariae*. Despre cohortele *IV* și *VI Petraeorum* știm că au staționat pe teritoriul provinciei Syria Palaestina, deci pot fi scoase din discuție, iar cohortele *II* și *III Ulpiae Petraeorum milliariae* sunt cunoscute doar din câteva inscripții care atestă anumiți comandanți. Prin urmare, singurele trupe care ar putea intra în discuție pentru o eventuală prezență pe acest fragment sunt cohortele *I* și *V Ulpiae Petraeorum sagittariorum*. Având în vedere poziția sa printre ultimele trupe înregistrate de fragmentul de diplomă, se poate reîntregi doar numele cohortei *V Ulpia Petraeorum sagittariorum*³⁷. Această trupă este atestată pentru prima dată pe teritoriul provinciei Syria de constituția imperială din 22 martie 129³⁸, fiind apoi prezentă pe fragmentul publicat cu această ocazie din timpul legației lui *C. Poblicius Marcellus* și pe diploma din anii 157³⁹.

Între aceste două cohorte, *III Augusta Thracum* și *V Ulpia Petraeorum sagittariorum*, ținând cont de locul lor pe *tabella I*, se mai poate întregi numele unei cohorte. Dacă această cohortă va fi fost *IIII Callaeorum Lucensium*⁴⁰, după cum apare pe diploma din anul 129, sau o altă cohortă cu numeralul *III*, cum ar fi *III Thracum Syriaca*⁴¹ sau *III Ulpia Paphlagonum*⁴², este foarte greu de spus. Având ca model diploma din anul 129, al cărei text s-a păstrat aproape în întregime, putem încerca să reîntregim părțile lipsă ale rândurilor păstrate pe acest fragment, pe *intus*, în felul următor:

cca 10/12 . . . ET II]I AVG TH[R ET IIII CALL 30/32
LVCENS ET V VLP P]ETR SAG [ET VII GALL ET SVNT IN 30
SYRIA SVB POBLICIO] MARC[ELLO QVIN ET VICEN 32
PLVR STIP EM DIM HON M]IS QV[ORVM NOM 28
[SVBSCRIP SVNT IPSIS LIBER POSTER EOR] 29

Dacă prezența numelui unei alte cohorte, cel mai probabil *IIII Callaeorum Lucensium*, între numele păstrate ale celor două cohorte, depre care a fost vorba mai sus, este aproape sigură, prezența cohortei *VII Gallorum* după cohorta *V Ulpia Petraeorum sagittariorum* este mai mult ipotetică, dar nu imposibilă. În fața numelui cohortei *III Augusta Thracum*, pe același rând, putem presupune că mai era destul de spațiu pentru transcrierea numelor a două sau chiar trei trupe, dar a încerca o restituire a numelor lor este greu de realizat.

Cohors IIII Callaeorum Lucensium⁴³ este atestată pe teritoriul provinciei Syria în anii 88⁴⁴, 91⁴⁵, 129⁴⁶, 127/136⁴⁷ și probabil pe diploma din anul 157⁴⁸. Această cohortă apare, de asemenea, printre unitățile din Syria pe inscripția lui *M. Valerius Lollianus*, despre care a mai fost vorba mai sus⁴⁹. După

acest moment nu mai deținem nici un fel de informație privind istoria acestei unități auxiliare.

Cohors VII Gallorum⁵⁰ a staționat pe teritoriul provinciei Moesia și apoi pe teritoriul provinciei Moesia Inferior⁵¹, fiind apoi transferată, poate încă din timpul împăratului Traian, în Syria. Aici apare pentru prima dată pe fragmentul de diplomă din anii 132-134, copie după o constituție imperială acordată doar pentru trei trupe⁵². Apare și pe diplomele din anii 127/136 și 157 tot în provincia Syria⁵³. După cum am afirmat deja, prezența acestei unități pe fragmentul aici în discuție este puțin posibilă, dar nu exclusă.

Posesorul diplomei

Din păcate numele posesorului acestei diplome nu s-a păstrat în întregime. Știm doar că era un *gregalis*, un simplu călăreț al acestei unități auxiliare și că a fost fiul unui personaj al cărui nume la genitiv avea terminația — *entis*. Având în vedere faptul că numele unuia dintre copiii posesorului acestei diplome era *VAL[ens]*, putem presupune că numele tatălui posesorului diplomei se numea tot *Valens*. Mai este păstrat, de asemenea, și numele unui copil al posesorului, un băiat pe care îl chema *Germanus* și s-a păstrat și prima parte a numelui unui alt copil, cel mai probabil tot un băiat, pe care îl chema *Valens*. Toate aceste nume sunt nume romane tipice. Pe *tabella*, având în vedere prezența copilului cu numele *Germanus* chiar sub numele tatălui său, se poate presupune că numele soției posesorului diplomei nu a fost scris. Este foarte posibil ca în momentul lăsării la vatră a acestui veteran, mama copiilor săi să fi fost deja moartă. De asemenea, se pare că ar mai fi fost destul spațiu pe diplomă pentru a fi scrise numele a încă trei sau chiar patru copii, după cum am încercat să reconstituim:

EX GREGAL[E]

[. . . VAL]ENTIS F [*origo*]

[ET . . . F EIVS] ET GERMANO [F EIVS ET . . . F EIVS]

[ET . . . F] EIVS ET VAL[ENTI F EIVS].

Prezența unui fost soldat din trupele auxiliare ale provinciei Syria la Dunărea de Jos nu este ceva neobișnuit, mai ales dacă admitem că acesta servea într-o unitate compusă, măcar la început, din călăreți de origine thracică. După cum se poate vedea din următorul tabel mai mulți soldați auxiliari de origine thracică au fost recrutați și trimiși pe teritoriul Syriei, întorcându-se apoi, după terminarea serviciului militar, la locurile de baștină⁵⁴:

Numele soldatului	Numele unității auxiliare	Loc de descoperire	Data și bibliografia
<i>Romesta Rescenti f., Spiurus</i>	<i>ala Gallorum et Thracum Antiana</i>	Sarsânlar, Bulgaria (Moesia Inferior)	18. 06. 54; CIL XVI 3

Numele soldatului	Numele unității auxiliare	Loc de descoperire	Data și bibliografia
<i>Bithus Seuthi f., Bessus</i>	<i>Cohors Musulamiorum</i>	Muhovo, Bulgaria (Thracia)	7. 11. 88; CIL XVI 35
<i>Quelse Dolae f., Thrax</i>	<i>ala III Thracum Augusta</i>	Suhoz, Bulgaria (Thracia)	12. 05. 91; RMD 4
<i>Seuthes, ...-is f., Scaen.</i>	<i>ala veterana Gallica</i>	Gradiște, Bulgaria (Moesia Inferior)	12. 05. 91; RMD 5
<i>...Genimoli f., Thrax</i>	<i>cohors III/IV Thracum Syriaca</i>	Dunărea de Jos (probabil Bulgaria, Moesia Inferior)	12. 05. 91; RMD 214 = Pferdehirt, RGZM, 6
<i>Ignotus</i>	<i>ala I Ulpia singularium</i>	Kazanlâk, Bulgaria (Thracia)	157; CIL XVI 106

Posesorul acestei diplome a fost recrutat în perioada 104-109, cel mai probabil, din Moesia Inferior, unde s-a întors după efectuarea serviciului militar. Descoperirea acestui fragment în centrul Republicii Moldova este foarte curioasă (vezi mai sus discuția privind posibilul loc exact de descoperire). Ar fi posibil ca diploma să fi fost luată din partea de sud a Basarabiei. Această regiune, la nord de gurile Dunării, a făcut parte din provincia Moesia Inferior, cultură materială de origine romană fiind descoperită în diverse situri arheologice, cum ar fi: Orlovka (probabil anticul *Aliobrix*)⁵⁵, Novosel'skoe sau Izmail⁵⁶. Arheologii au susținut ideea că prezența așa-zisului val, pornind de la râul Prut și până la lacul Sasâc, o lagună a Mării Negre, are de a face cu protejarea acestei regiuni controlate de romani⁵⁷. Deși nu avem încă destul dovezi că valul datează din epoca romană, trebuie să evidențiem faptul că, sub o formă sau alta, romanii trebuie să fi apărât și dinspre nord gurile Dunării. Această linie nordică de apărare continua, de altfel, și la nordul Mării Negre, toate orașele grecești din această regiune fiind apărate de vexillații ale armatei romane din Moesia Inferior⁵⁸. Mai mult decât atât, o descoperire foarte recentă întărește ideea că ambele fragmente de diplomă ar putea proveni de la nordul Mării Negre. În anul 2005, la Olbia a fost descoperită o diplomă militară fragmentară, care datează din 8 februarie 157 și a fost acordată unui fost militar din cohorta *I Cisipadensium*⁵⁹, care staționa la acea dată pe teritoriul provinciei Moesia Inferior⁶⁰.

Ca urmare a întregii discuții de mai sus propun, în partea finală a acestui articol, următoarea posibilă reîntregire a textului acestui fragment de diplomă militară:

*[Imp(erator) Caesar divi Traiani Parthici f(ilius), divi Nerv(ae) nep(os),
Traianus Hadrianus Aug(ustus), pontif(ex) max(imus), tribunic(ia) potest(ate)
... co(n)s(ul) III p(ater) p(atriae), equitibus et peditibus qui militaverunt*

in alis . . . et cohortibus . . . , quae appellantur... I Thrac(um) Herc(uliana) et . . . II] I Aug(usta) Th[rac(um) et IIII Call(aecorum) Lucen(sium) et V Ulp(ia) P]etr(aeorum) sag(ittariorum)[et VII Gall(orum) et sunt in Syria sub Poblicio] Marc[ello quinis et vicanis pluribusve stipendis emeritis honesta m]is(sione) qu[orum nomina subscripta sunt, ipsis, liberis posterisque eorum civitatem dedit et conubium cum uxoribus quas tunc habuissent cum est civitas iis data aut siqui caelibes essent, cum iis quas postea duxissent dumtaxat singuli singulas.

A(nte) d(iem)? . . . ? co(n)s(ulibus)]

[Ala(e) I Thracum H]erc[uliana(e) cui pra(e)est / praefuit]

[. . .]

ex gregal[e]

[. . . Val]entis f(ilio) [origo?]

[et . . . f(ilio) eius] et Germano [f(ilio) eius et . . . f(ilio) eius]

[et . . . f(ilio)] eius et Val[enti f(ilio)]

[Descriptum et recognitum ex tabula aenea, quae fixa est Romae in muro post templum divi Augusti ad Minervam].

NOTE

* Doresc să mulțumesc domnului Prof. Dr. Constantin C. Petolescu de la Facultatea de Istorie a Universității din București, domnului Prof. Dr. Werner Eck de la Universitatea din Köln și domnului Dr. Paul Holder de la John Rylands University Library, Manchester, pentru întregul ajutor acordat în timpul pregătirii acestei lucrări. De asemenea, doresc să mulțumesc domnului Prof. Dr. Alexandru Avram, Universitatea din Le Mans, domnului Dr. Rudolph Haensch, director adjunct al Comisiei de Istorie Veche și Epigrafie a Institutului Arheologic German, München, și domnului Dr. Eugen Nicolae, șeful Cabinetului Numismatic al Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan” al Academiei Române pentru citirea manuscrisului și pentru observațiile importante făcute cu această ocazie. O versiune în limba engleză a acestui articol urmează să apară în P. Alexandrescu, Al. Avram (ed.), *Dacia, N.S., Suppl. I, 2005*, volum dedicat memoriei acad. D.M. Pippidi.

¹ Aceste date preliminare au fost înregistrate de E. Nicolae, împreună cu fotografiile majorității monedelor. Studiul descoperirilor monetare antice a fost încredințat lui Theodor Isvoranu, care a prezentat câteva comunicări asupra lor: *Monede antice descoperite în Basarabia (II)*, Al XXII-lea Simpozion de Numismatică, Brașov, 19-20 mai 2005; *Monede antice descoperite în zona Mitoc și împrejurimi, raionul Orhei*, Simpozionul „Heraldică și numismatică: cercetări interferente”, Chișinău, 27 mai 2005; *Monede romane descoperite în raionul Orhei*, Simpozionul de Numismatică organizat cu ocazia împlinirii a 80 de ani de la ridicarea scaunului arhiepiscopal și mitropolitan al Ungrovlahiei la rangul de scaun patriarhal, Chișinău, 20-22 octombrie 2005 (v. *Programul și rezumatele comunicărilor*, p. 9).

² Monedele medievale vor fi publicate de E. Nicolae, care a semnalat deja câteva piese: *Șahii otomani falși descoperiți la Ciocârleni și împrejurimi, raionul Orhei*, comunicare la Simpozionul „Heraldică și numismatică: cercetări interferente”, Chișinău, 27 mai 2005; *Sur la crise monétaire*

de la fin du XVIe siècle dans les Pays Roumains: les faux d'après les *şahî ottomans*, comunicare la Simpozionul Internațional „Turkish-Romanian relations: past and present”, București, 26 octombrie 2005.

³ B. Pferdehirt, RGZM, nr. 22; nr. 24; nr. 30 = RMD 266; 41; RMD 239; 247; 278.

⁴ CIL XVI 68, 69; A. Degraşi, *I fasti consolari dell'impero romano. Dal 30 avanti Cristo al 613 dopo Cristo*, Roma, 1952, p. 35.

⁵ W. Eck, *Senatoren von Vespasian bis Hadrian. Prosopographisches Untersuchungen mit Einschluß der Jahres- und Provinzialfasten der Statthalter*, Vestigia. Beiträge zur Alten Geschichte, 13, München, 1970, p. 206; E. Dabrowa, *The Governors of Roman Syria from Augustus to Septimius Severus*, Antiquitas Reihe, 1, Abhandlungen zur Alten Geschichte, Band 45, Bonn, 1998, p. 92-94, datat 131-135. Este sigur acum că C. Poblicius Marcellus era deja guvernator al Syriei în luna martie a anului 129, după cum apare pe câteva fragmente de diplome militare, încă nepublicate, şi care datează din 22 martie 129 (vezi *infra*).

⁶ Desfăşurarea carierei sale a fost păstrată pe o inscripţie descoperită la Aquileia: C. Quinctius / C. f. Vel. / Certus Poblicius / Marcellus cos / augur legatus divi / Hadrian(i) provinc(iarum) / Syriae et German(iae) / Superior(is) ornament(is) / triumphalibus (AnnEp 1934, 213 = I. B. Brusin, *Inscriptiones Aquileiae*, I, Udine, 1991, nr. 499). Implicarea sa în înăbuşirea răscolei Bar-Kochba apare pe două inscripţii în limba greacă, descoperite la Ancyra (IGR III 174 = ILS 8826; IGR III 175; vezi un scurt comentariu la A. Passerini, *Legio*, în *Dizionario Epigraphico di Antichità romane*, IV, Roma, 1949, p. 566) din care aflăm că Ti. Severus, legatus legionis IIII Scythicae, devenise un fel de vice-guvernator al provinciei Syria (IGR III, p. 100: „Vice legati Syriae tempore tumultus Iudaici circa a. 132.”), întrucât Poblicius Marcellus era plecat în expediţia iudaică: „ἡγεμόνα λεγιῶνος τετάρτης Σκυθικῆς καὶ διοικήσαντα τὰ ἐν Συρίᾳ πράγματα, ἦν ἵκα Πουβλίχιος Μάρκελλος διὰ τὴν κίνησιν τὴν Ἰουδαϊκὴν μεταβέβηκει ἀπὸ Συρίας.”; PIR² P 1042; W. Eck, *Die Statthalter der germanischen Provinzen von 1.-3. Jh.*, Köln, 1985, p. 52-53; idem, JRS, 89, 1999, p. 83, demonstrând fără dubiu că *ornamenta triumphalia* au fost primite ca urmare a războiului iudaic; idem, ZPE, 124, 1999, p. 225-226.

⁷ W. Eck, A. Pangerl, *Scripta Classica Israelica*, 24, 2005, p. 114-116, nr. 6: *ped(itibus)/ et eq(uitibus) q(ui) m(il)itaverunt in coh(ortibus) III] q[uae app(ellantur) —et II] Thr(acum) Syr(iaca) et [VII Ga]llor(um) et sunt in [Syria sub] Poblicio Marcello quinqu(e et viginti sti)p[en]dis emeritis dimissi[s] honesta missio]ne.*

⁸ W. Eck, A. Pangerl, *Neue Diplome für Auxiliärtruppen von Syria und Syria Palaestina*, nr. 3, Chiron, 36, 2006 (sub tipar). Doresc să mulţumesc domnului Prof. Dr. Werner Eck şi domnului A. Pangerl pentru punerea la dispoziţie a acestui articol înainte de publicare.

⁹ W. Eck, A. Pangerl, *Neue Diplome für Auxiliärtruppen von Syria und Syria Palaestina*, Chiron, 36, 2006 (sub tipar), nr. 4 şi nr. 5 (vezi încă Chiron, 32, 2002, 434-438, nr. 2); nr. 6 (vezi încă Chiron 32, 2002, 438-441, nr. 3); nr. 7 (vezi încă W. Eck, D. Mac Donald, A. Pangerl, *ActaMN*, 38/I, 2001, p. 42-45, nr. 4 şi W. Eck, A. Pangerl, *Scripta Classica Israelica*, 24, 2005, p. 116-118, nr. 6). Un alt fragment a fost publicat de curând de D. MacDonald, *Scripta Classica Israelica*, 25, 2006, p. 97-100.

¹⁰ C. Cichorius, RE, I, 1894, col. 1263; J. Lesquier, *L'armée romaine d'Égypte d'Auguste à Dioclétien*, Cairo, 1918, p. 78-79; J.E.H. Spaul, *Ala². The Auxiliary Cavalry Units of the Pre-Diocletianic Imperial Roman Army*, Andover, 1994, p. 142-143, nr. 48; M.A. Speidel, *The development of the Roman forces in northeastern Anatolia. New evidence for the history of the exercitus Cappadocicus*, în A. Lewin, *The Late Roman Army in the Near East from Diocletian to the Arab Conquest*, BAR, I.S. (sub tipar). Mulţumesc pe această cale domnului Prof. Dr. M.A. Speidel, Universitatea din Berna, pentru amabilitatea cu care mi-a pus la dispoziţie textul acestui articol înainte de publicare.

¹¹ E. Birley, *Ancient Society*, 9, 1978, p. 267.

- ¹² CIL II 4239; H. Devijver, *De Aegypto et exercitu Romano sive prosopographia militiarum equestrium quae ab Augusto ad Gallienum seu statione seu origine ad Aegyptum pertinebant*, Leuven, 1975, p. 84-85, nr. 96; PME, P 96; P. Holder, *Studies in the Auxilia of the Roman Army from Augustus to Trajan*, BAR, I.S., 70, Oxford, 1980, p. 250, nr. E 83 (epoca Claudius-Nero).
- ¹³ CIL XII 1357 = ILS 2709; PME, S 8; P. A. Holder, *op. cit.*, p. 256, nr. E 127.
- ¹⁴ B. Pferdehirt, RGZM, nr. 7.
- ¹⁵ B. Pferdehirt, RGZM, nr.18, nota 1.
- ¹⁶ W. Eck, A. Pangerl, ZPE, 150, 2004, p. 233-241, una din cele două copii realizate după această constituție mai puțin obișnuită acordată doar unui *eques* al acestei ala și pentru un *centurio* al cohortei *I Augusta civium Romanorum*.
- ¹⁷ CIL XVI 106: [*Thracum H*]erc(uliana).
- ¹⁸ M.A. Speidel, *op.cit.* (sub tipar). Pentru lista trupelor auxiliare din Cappadocia, din anul 135, vezi P. Holder, în J.J. Wilkes (ed.), *Documenting the Roman Army. Essays in the Honour of Margaret Roxan*, Londra, 2003, p. 117 și p. 142, tabelul nr. 16.
- ¹⁹ Pentru răscoala iudeilor, condusă de Simon Bar-Kokhba vezi W. Eck, JRS, 89, 1999, p. 75-89. Vezi încă monografia lui P. Schäfer, *Der Bar Kokhba-Aufstand. Studien zum zweiten jüdische Krieg gegen Rom*, Tübingen, 1981, *passim*, cu citarea surselor rabinice. Cel mai nou stadiu al problemei la S. Mortensen, *Hadrian. Eine Deutungsgeschichte*, Bonn, 2004, p. 142-149. În inscripții așa-zisul război iudaic apare numit fie *bellum Iudaicum*, fie *expeditio Iudaica* (ceea ce înseamnă că, măcar în ultima parte a războiului, Hadrian a fost plecat în Orient), vezi V. Rosenberger, *Bella et expeditiones. Die antike Terminologie der Kriege Roms*, Stuttgart, 1992, p. 97-99, cu citarea tuturor surselor literare, epigrafice și numismatice și p. 133-140 pentru implicațiile conceptului de *expeditio Augusta*.
- ²⁰ Vezi W. Eck, JRS, 89, 1999, p. 76-89, demonstrând implicațiile destul de mari ale acestui război, considerat până acum în istoriografie nu de o mare importanță sau, mai degrabă, de o importanță locală. Trei generali ai lui Hadrian au primit *ornamenta triumphalia*, *Sex. Iulius Severus*, adus din Britannia special pentru acest război, *T. Haterius Nepos*, legatul Arabiei și, după cum am văzut mai sus, *C. Quinctius Certus Publius Marcellus*, legatul Siriei. De la expedițiile dacice ale lui Traian nu se mai acordaseră *ornamenta triumphalia*, care în timpul imperiului deveniseră sinonime cu triumful din vremea republicii, triumful fiind rezervat doar împăratului. Mai mult decât atât, la sfârșitul ostilităților Hadrian este aclamat *imperator*, numele provinciei este schimbat, devenind *Syria Palaestina*, iar pe locul Ierusalimului este ridicată o colonia romană, *Colonia Aelia Capitolina*.
- ²¹ CIL III 600 = ILS 2724 = IPD⁴ 755 = IDRE II 361; PME, M 17.
- ²² CIL VI 31856 = ILS 1327. Vezi încă AnnÉp, 1933, 208; PME, I 136.
- ²³ S. Daris, *Documenti per la storia dell'esercito romano in Egitto*, Milano, 1964, p. 135, nr. 54; H. Devijver, *op.cit.*, p. 98-99, nr. 118. Pentru alte atestări în papyri la *Koptos* în aceeași perioadă vezi R. Alston, *Soldier and Society in Roman Egypt*, Londra-New York, 1995, p. 169-170, cu un comentariu la p. 170: „The unit does not appear on any diplomas which suggests that it did not arrive in Egypt until early 180s.”; V.A. Maxfield, în G. Alföldy, B. Dobson, W. Eck, *Kaiser, Heer und Gesellschaft in der Römischen Kaiserzeit. Gedenkschrift für Eric Birley*, Stuttgart, 2000, p. 419.
- ²⁴ V.A. Maxfield, *op.cit.*, p. 425-428. Vezi încă pentru descrierea drumului de la *Koptos* la *Myos Hormos* M. Reddé, în H. Cuvigny (ed.), *La route de Myos Hormos. L'armée romaine dans le désert Oriental d'Égypte*, Fouilles de l'IFAO, 48/1, Cairo, 2003, p. 39-49.
- ²⁵ Această trupă este atestată în Siria în anul 88 (CIL XVI 35) și în anul 157 (CIL XVI 106); J. Spaul, *Cohors². The Evidence for and a Short History of the Auxiliary Infantry Units of the Imperial Roman Army*, BAR, I.S., 841, Oxford, 2000, p. 330.
- ²⁶ RMD 3.
- ²⁷ CIL XVI 123 și nu RMD 123 cum a fost citată de J. Spaul, *Cohors² . . .*, p. 355-356.

²⁸ B. Lőrincz, *Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit. Teil I: Die Inschriften*, Viena, 2001, p. 42, nr. 43.

²⁹ J. Spaul, *Cohors*² . . . , p. 355-356.

³⁰ M. P. Speidel, în ANRW, II, 8, 1977, p. 710-711 și p. 719.

³¹ J. Spaul, *Cohors*² . . . , p. 374.

³² CIL XVI 35.

³³ P. Holder, în J. J. Wilkes (ed.), *Documenting the Roman Army. Essays in the Honour of Margaret Roxan*, Londra, 2003, p. 141, tabelul 15 și p. 115 cu nota 48, unde este menționată (pe baza unei informații oferite acestuia de P. Weiss) o altă diplomă nepublicată, copiată după o constituție imperială acordată trupelor auxiliare din provincia Syria, datând din anul 153, și care înregistrează 7 *alae* și 20 *cohortes*, printre care se află și această cohortă.

³⁴ CIL XVI 106.

³⁵ W.E. Brown, *The Oriental Auxiliaries of the Imperial Roman Army*, Ph. D. Yale University, 1941 (Ann Arbor, 1983), p. 227-228; J. Spaul, *Cohors*² . . . , 449-451. Vezi încă o scurtă discuție la M.P. Speidel, în ANRW, II, 8, 1977, p. 719-720 și D.F. Graf, în E. Dabrowa (ed.), *The Roman and Byzantine Army in the East*, Cracovia, 1994, p. 297-299, cu scurte istorii ale celor șase cohorte.

³⁶ Despre organizarea noii provincii vezi Ph. Freeman, în D.L. Kennedy, *The Roman Army in the East*, JRA, Suppl. Ser., 18, Ann Arbor, 1996, p. 91-118.

³⁷ J. Spaul, *Cohors*² . . . , p. 450; D.F. Graf, în E. Dabrowa (ed.), *The Roman and Byzantine Army in the East*, Cracovia, 1994, p. 298-299.

³⁸ W. Eck, A. Pangerl, *Neue Diplome für Auxiliärtruppen von Syria und Syria Palaestina*, nr. 3 și nr. 4, Chiron, 36, 2006 (sub tipar).

³⁹ CIL XVI 106.

⁴⁰ J. Spaul, *Cohors*² . . . , p. 86.

⁴¹ *Ibidem*, p. 377.

⁴² *Ibidem*, p. 394.

⁴³ *Ibidem*, p. 86.

⁴⁴ CIL XVI 35.

⁴⁵ RMD 214; W. Eck, A. Pangerl, *Neue Diplome für Auxiliärtruppen von Syria und Syria Palaestina*, nr. 1, Chiron, 36, 2006 (sub tipar).

⁴⁶ W. Eck, A. Pangerl, *Neue Diplome für Auxiliärtruppen von Syria und Syria Palaestina*, nr. 3, Chiron 36, 2006 (sub tipar).

⁴⁷ CIL XVI 103. Despre datarea acestui fragment vezi acum P. Holder, RMD, V, p. 702, *Further Notes on the Chronology*, nr. 18: „On present evidence CIL XVI 103 can be identified as an issue for Syria of 127/136.“.

⁴⁸ CIL XVI 106; M.M. Roxan, *EpigrStud*, 9, 1972, 246-247.

⁴⁹ CIL III 600 = ILS 2724 = IPD⁴ 755 = IDRE II 361; PME, M 17.

⁵⁰ J. Spaul, *Cohors*² . . . , p. 171.

⁵¹ F. Matei-Popescu, SCIVA, 52-53, 2001-2002, p. 210-211, nr. 24; O. Țentea, F. Matei-Popescu, ActaMN, 39-40/I, 2002-2003 (2004), p. 284.

⁵² W. Eck, A. Pangerl, *Scripta Classica Israelica*, 24, 2005, p. 114-116, nr. 6.

⁵³ CIL XVI 103 (P. Holder, RMD, V, p. 702, *Further Notes on the Chronology*, nr. 18); 106.

⁵⁴ Trebuie adăugate alte două diplome din 12. 05. 91, al căror loc de descoperire este din păcate necunoscut, dar care au fost acordate unor soldați de origine thracică (W. Eck, A. Pangerl, *Neue Diplome für Auxiliärtruppen von Syria und Syria Palaestina*, nr. 1-2, Chiron, 36, 2006, sub tipar).

⁵⁵ TIR L 35, p. 22, IX f.

⁵⁶ TIR L 35, 47, X f. Pentru o scurtă trecere în revistă a situației arheologice vezi V. Bârcă, V. Sîrbu, ActaMN, 37/I, 2000, p. 69-97.

⁵⁷ V. Bârcă, V. Sîrbu, ActaMN, 37/I, 2000, p. 87: „...élévation d'un *limes* entre le Prout et le lac Sasâc destiné à fermer tout le Sud du Budgeac, avec les principales sources d'eau, et constituer un barrage pour protéger la Dobroudja et rendre le couloir venant de la Plaine du Danube inaccessible.“; vezi de asemenea și harta de la p. 97.

⁵⁸ T. Sarnowski, ArchWarsawa, 38, 1988, p. 62-95.

⁵⁹ A. Ivantchik, *Les Thraces dans l'armée romaine dans la région nord-pontique: nouvelles inscriptions d'Olbia Pontique*, 10th International Congress of Thracology, Komotini-Alexandroupoli 18-23 october 2005, comunicare. Mulțumesc pe această cale domnului Valeriu Maldur, care mi-a pus la dispoziție, cu deosebită amabilitate, textul acestei comunicări.

⁶⁰ Fl. Matei-Popescu, SCIVA, 52-53, 2001-2002, p. 173-244.

TWO FRAGMENTS OF ROMAN MILITARY DIPLOMAS FOUND ON THE TERRITORY OF MOLDOVA REPUBLIC

ABSTRACT

The author presents two fragments of Roman military diplomas found in the central part (Orhei District) of Moldova Republic. One fragment dates from Hadrian's reign. The other one dates also from Hadrian's reign and could be dated more precisely between 129-134 when *C. Quinctius Certus Poblicius Marcellus* was attested governor of the Roman province of Syria. The second fragment lists, thus, some auxiliary units belonging to the garrison of Syria in those times. The most interesting fact about this fragment it is that, probably, lists also the name of *ala I Thracum Herculiana*, which was stationed previously on the territory of Cappadocia and which was dislocated, probably in the connection with Hadrian's *bellum Iudaicum*, on the territory of Syria.

The recipient of the second diploma is unknown, only the name of his father and the names of two children were preserved. Nevertheless it is possible, taking into account the find spot, that his origins to be search on the Lower Danube area, as we have seen from other diplomas issued for some soldiers of Thracian origin and who had served in auxiliary units dislocated on the territory of Syria province.

FIGURES CAPTION

Fig. 1. Fragment of Roman military diploma from Hadrian's reign.

Fig. 2. Fragment of Roman military diploma for the province of Syria, 129-134 A.D.

ÎNSEMĂNĂRI DESPRE UN DEPOZIT MONETAR FUNERAR DESCOPERIT LA TOMIS

STELUȚA GRAMATICU

În anul 1967, Mihai Bucovală edita la Constanța cartea sa *Necropole elenistice la Tomis*, lucrare importantă pentru cunoașterea istoriei cetății milesiene, care a fost suprapusă astăzi în întregime de orașul modern. Rândurile dedicate monedelor descoperite în morminte sunt destul de puține, autorul rezumându-se la a da o descriere sumară, fără trimitere la lucrările specializate¹ și fără concluzii de ordin general. De aceea, ne-am propus să subliniem câteva aspecte relative la aceste descoperiri, cu privire specială asupra uneia dintre ele, o ofrandă funerară constând în 11 monede autonome tomitane.

În volumul citat se publică inventarul funerar al mormintelor din necropola de epocă elenistică (A) situată între zidul de incintă elenistic și cel roman din sec. III p.Chr.² Sunt descrise un număr de 79 de morminte³, dintre care 52 de incinerare, 21 de înhumare și șase de rit neprecizat. Doar în nouă dintre ele au fost descoperite monede, acestea reprezentând un procent de 11,39 % din totalul mormintelor. Autorul consemnează faptul că în cele mai multe dintre ele (patru morminte de incinerare⁴ și trei de înhumare⁵) au fost aflate câte o monedă tomitană autonomă și doar într-unul, nr. 3 (incinerare), două piese⁶.

În mormintele de la pozițiile nr. 30 (M XIX, 1962), 31 (M XXIV, 1961), 48 (M CCCXLI, 1965), 56 (M XXII, 1966), 62 (M XLIV, 1961) și 63 (MXLIII, 1961) erau prezente monede tomitane de nominal inferior, pătrimi⁷, pe care nu s-a putut distinge numele magistratului:

Av. Capul Marelui Zeu cu panglică spre dreapta.

Rv. TO / [.....]. Protomele cailor Dioscurilor, una în spatele celeilalte, spre dreapta.

Bucovală, p. 42, l; p. 43, g; p. 80, g; p. 90, e; p. 102, h; p. 104, e.

Regling, 2440-2454 (Viertel).

Într-un singur mormânt, nr. 61 (M XXXIV), a fost atestată o piesă tomitană de o unitate, foarte ștersă, pe care nu s-a putut citi legenda cetății sau numele magistratului:

Av. Capul Marelui Zeu cu panglică spre dreapta, peste care au fost aplicate două contramărci ilizibile.

Rv. [TOMI] / [.....]. Un vultur stând spre dreapta, cu aripile strânse pe lângă corp; totul într-o cunună de frunze de stejar.

Bucovală, p. 100, d.

Regling, 2424 (Einheits).

Toate aceste emisiuni tomitane se datează într-o perioadă situată după anii 256/255 – 253 a.Chr. când, după înfrângerea Callatidei prin intervenția cetății Byzantion, Tomisul devine polis și își deschide propriul său atelier monetar⁸.

Un mormânt face excepție de la această datare și pe baza celor două monede aflate în el poate fi considerat mult mai timpuriu. Într-adevăr, în inventarul mormântului de la poziția nr. 3 (M I, 1961), situat lângă Gara veche, bloc F, au fost descoperite o piesă de bronz histriană și o emisiune de argint a Apolloniei Pontica:

1. Av. O roată cu patru spițe.

Rv. [ΙΣΤ].

Bucovală, p. 13, i.

Pick, 531.

C. Preda, în *Histria, III*, p. 35-36.

2. Av. Capul lui Apollo laureat, din față.

Rv. O ancoră inversată într-un cerc incus, cu litera A în câmp stânga și un rac în câmp dreapta.

Bucovală, p. 13, j, ilustrată. Fig. 1/1.

W. Wroth, *A Catalogue of the Greek Coins of Mysia*, Londra, 1892, p. 9, nr. 15, pl. II, 8, care a atribuit eronat acest tip de emisiuni Apolloniei ad Rhyndacum.

S.W. Grose, *Fitzwilliam Museum. Catalogue of the Mc Clean Collection of Greek Coins*, II, Cambridge, 1926, p. 529, nr. 7319-7322 (cu diferite nume de magistrați) și pl. 248, nr. 18-21, atribuite corect Apolloniei Pontice.

Aceasta este un diobol⁹ emis de Apollonia Pontica în sec. IV a.Chr. conform lui S.W. Grose sau între anii 450 – 330 a.Chr., după W. Wroth. Această monedă a constituit subiectul unui articol al lui Gh. Poenaru Bordea referitor la emisiunile monetare ale Apolloniei Pontice descoperite în zona noastră¹⁰. Și moneda cu roata emisă de Histria datează tot din acest interval de timp, 475/450 – 350 a.Chr.¹¹, ambele piese confirmând datarea mormântului către mijlocul sec. IV a.Chr.

Însă cel mai interesant inventar funerar este cel de la poziția nr. 33 (M XXI, 1961), aparținând unui mormânt de incineratie săpat pe fostul bulevard Filimon Sârbu, care este alcătuit dintr-un mic depozit monetar, alături de multe alte obiecte, ca opaite și vase de lut, un disc de oglindă de bronz, ornamente ceramice și de os, bijuterii de aur (un colier și o pereche de cercei), de bronz (un inel, două brățări) și sticlă (un colier), câteva fibule de bronz¹². Bolul megarian (inv. 977) a fost studiat de către R. Ocheșeanu, care a realizat o tipologie a acestui gen de obiecte¹³. Structura inventarului funerar relevă faptul că este mormântul unei femei.

Depozitul monetar cuprinde 11 monede de bronz autonome emise de Tomis, descrise de autor fără date tehnice sau trimeri la cataloagele de specialitate.

1. Av. Capul lui Apollo laureat spre dreapta. În câmp stânga este imprimată o contramarcă circulară, cu capul lui Helios radiat din față.
Rv. TO – MI. Trepied cu cazan. În câmp dreapta sus, este aplicată o contramarcă circulară cu capul Atenei cu coif spre dreapta.
Bucovală, p. 51, nr. 8, cu aversul ilustrat la p. 131, fig. 91c, dreapta. Fig. 1/2.

Regling, 2406, 3 var. și 4 - descrie două monede de circa 22-24 mm și greutate de 9,56 g și 7,11 g de la Muzeul din Odessa ca având aplicate contramărci pe avers cu capul lui Helios din față și pe revers cu capul Atenei spre dreapta.

Neprecizată în lucrarea lui M. Bucovală, piesa a fost atribuită acestui tip de emisiune tomitană, Apollo / trepied, în virtutea ilustrației aversului și a contramărcii cu capul lui Helios din față, atribuire ce va fi argumentată mai jos, prin ilustrarea unor noi monede.

- 2 – 3. Av. Capul Marelui Zeu cu panglică spre dreapta.
Rv. TOMI / AEON. Un vultur stând spre dreapta, cu aripile strânse pe lângă corp; totul într-o cunună de frunze de stejar.
Bucovală, p. 50, nr. 5-6, cu ilustrarea aversului unei piese și a reversului celeilalte la p. 131, fig. 91b. Fig. 1/3-4.

Regling, 2416 (Einheits) - menționează doar o piesă de la Sutzu, Congressacten 120 f.¹⁴, cu o descriere sumară și numele magistratului incomplet: AE 9,60 g; 24 mm.

C. Moisil, *CreștCol*, 21, octombrie-decembrie 1912 (col. Sutzu, I), p. 257, nr. 12, redă o monedă de bronz de 24 mm, slab conservată, cu legenda cetății și numele magistratului de pe revers incomplete.

W. Knechtel, *Monete inedite sau puțin cunoscute din orașele noastre pontice*, BSNR, 12, 1915, p. 6, nr. 7, fig. 3, descrie o piesă din colecția Severeanu: AE 10,32 g; 24 mm. Autorul redă parțial numele magistratului, dar în rest descrierea corespunde.

L. Ruzicka, *Inedita aus Moesia Inferior*, NZ, 50, 1917, p. 156, nr. 2416a, editează o monedă din propria sa colecție: AE 9,95 g; 24-25 mm.

G. Talmăchi, *Descoperiri premonetare și monetare în Dobrogea (sec. VI – I a.Chr.)*, Pontica, 35-36 (2002-2003), p. 368, nr. 42, semnalează o piesă din colecția C. Băcăoanu (care este alcătuită din monede descoperite în zona orașului Constanța), pe aversul căreia au fost imprimate două contramărci: una ilizibilă și cealaltă cu capul Demetrei: AE ↑ 7,07 g; 26 mm.

G. Talmăchi, *Scurtă privire asupra ariei de difuzare a monedelor autonome emise de Callatis și Tomis*, Pontica, 35-36 (2002-2003), p. 404, nr. 5, menționează ca fiind descoperită la Constanța o monedă de tip Regling 2416.

Auctiones A.G. Basel, Auktion 29, 12 und 13 Juni 2003, p. 20, nr. 185, publică un bronz de 11,03 g, datat de autori în sec. II-I a.Chr. Din fotografie reiese că moneda este foarte asemănătoare cu piesa din ofranda funerară.

4. Av. Capul Marelui Zeu cu panglică spre dreapta. În stânga jos, o contramarcă cu capul Atenei spre dreapta.
Rv. TOMI / MHNO. Un vultur stând spre dreapta, cu aripile strânse pe lângă corp; totul într-o cunună de frunze de stejar.
Bucovală, p. 50, nr. 4, cu reversul ilustrat la p. 131, fig. 91c, stânga. Fig. 1/5.

Regling, 2418 (Einheits) - menționează o singură piesă de la Sutzu, Congressacten, 120 f.¹⁵: AE 9,50 g; 25 mm. Dacă acesta din urmă vede capul lui Ares în contramarcă, Regling o descrie cu prudență ca fiind un cap cu coif. Ambii autori redau incomplet numele magistratului.

C. Moisil, *CreștCol*, 21, octombrie-decembrie 1912 (col. Sutzu, I), p. 257, nr. 13, editează o piesă „incompletă” cu o contramarcă cu capul Atenei pe avers, cu numele magistratului redat parțial: AE 25 mm.

C. Moisil, *CreștCol*, 49-53 (1938-1942), 1944, p. 29, nr. 249, publică o monedă de acest tip, uzată, cu o contramarcă rotundă cu capul Atenei pe avers, dar cu numele magistratului ilizibil, monedă care a fost descoperită în Constanța: AE 24 mm. Noi propunem atribuirea acestei piese lui MHNO în virtutea contramărcii de pe avers, cu capul Atenei, care este imprimată fără excepție pe monedele acestui magistrat.

SNG IX. The British Museum. Part 1. Black Sea, Londra, 1993, nr. 304: AE ↑ 11,32 g, cu aceeași contramarcă pe avers. Din ilustrație pare să aibă aceeași ștanță de revers cu moneda noastră din depozit.

I. Donoiu, *Lumea antică pe monede*, București, 1997, p. 79, nr. 127, ilustrează o piesă de la acest magistrat, care are de asemenea contramarcă cu Atena pe avers.

C. Preda, *Istoria monedei în Dacia preromană*, București, 1998, pl. IV, nr. 1, redă fotografia unei monede tomitane de la MHNO, cu aceeași contramarcă pe avers.

Pieseile menționate par să fi fost bătute cu aceleași ștanțe de avers și de revers, fapt evident mai ales în cazul celor ilustrate în lucrările lui I. Donoiu și C. Preda.

Pentru completarea informației referitoare la acest magistrat monetar, trebuie să menționăm faptul că numele lui MHNO este imprimat și pe emisiuni de nominal inferior, treimi. Acestea poartă pe avers capul lui Hermes cu petasos spre dreapta și pe revers, legende TO-MI / MH-NO, dispuse în jurul unui caduceu. Semnalăm și cele câteva monede de nominal inferior amintite în literatura de specialitate:

Regling, 2434 (Drittel) – menționează o piesă de la Sutzu, dar cu imprimarea defectuoasă a ultimei litere a numelui: AE 16 mm.

M.C. Sutzu, *Monete din colecțiunea noastră inedite sau puțin cunoscute emise în urbele antice din Dobrogea*, BSNR, 5, 1908, p. 10, nr. 12, semnalează o monedă de bronz de 3,90 g (MHNO).

C. Moisil, *CreștCol*, 21, octombrie-decembrie 1912 (col. Sutzu, I), p. 259, nr. 34, editează o piesă slab conservată: AE 18 mm, cu trimitere la Regling 2434.

C. Moisil, *CreștCol*, 31-34 (1920-1933), 1936 (col. Sutzu, II), p. 61, nr. 523: AE 14 mm, cu numele magistratului incomplet.

E. Petac, *La collection M.C. Sutzu (Bibliothèque de l'Académie Roumaine, Bucarest)*. 1. *Istros, Kallatis, Tomis, Wetteren*, 2005, p. 27, nr. 125-128, descrie patru piese de la acest magistrat, dar cu imprimarea defectuoasă a ultimei litere a numelui, cu dimensiuni între 12 și 14 mm și greutatea de 3,03; 2,31; 2,19 și 1,62 g.

Absența monedelor imprimate cu numele lui MHNO de nominal inferior din depozit poate fi întâmplătoare și putem presupune emiterea lor concomitentă cu piesele de o unitate la un moment dat sub supravegherea aceluiași magistrat.

5 – 6. Av. Capul Marelui Zeu cu panglică spre dreapta.

Rv. TOMI / TIMO. Un vultur stând spre dreapta cu aripile strânse pe lângă corp; totul într-o cunună de frunze de stejar.

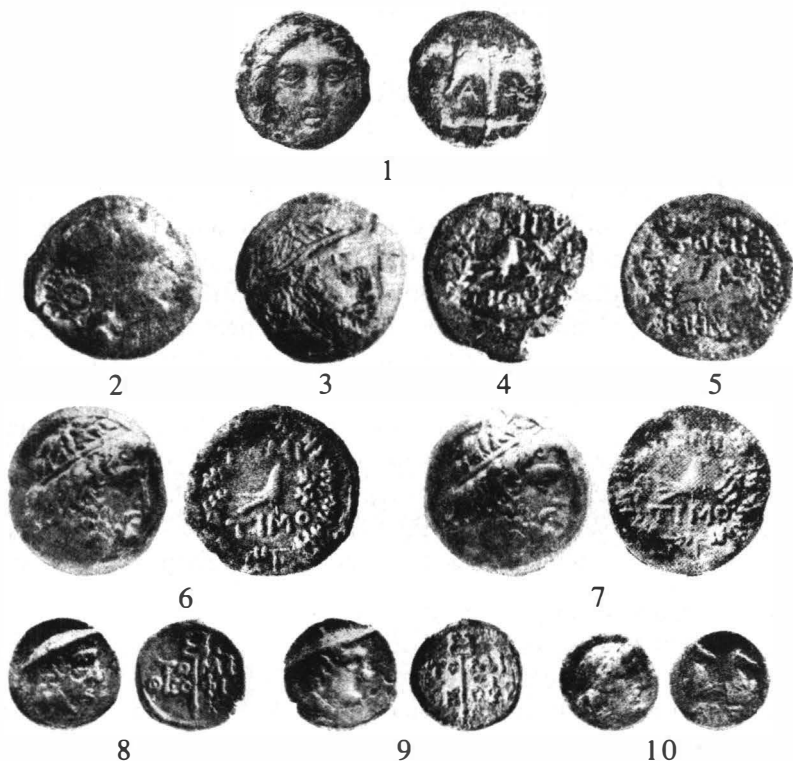

Fig. 1. Monede descoperite în necropola elenistică de la Tomis (după M. Bucovală): 1 – monedă de argint din Apollonia din M I (2 : 1); 2-10 – depozitul monetar din M XXI.

Bucovală, nr. 2-3, ilustrate la p. 50; prima dintre ele este redată și la p. 131, fig. 91, a. Fig. 1/6-7.

Regling, 2420 (Einheits) – menționează trei monede:

a. H. Dressel, ZfN, 24 (1-2), 1904, p. 29, pl. I, 13 (av.): AE 9,59 g; 24 mm, având pe avers o contramarcă circulară, cu capul lui Hermes cu petasos spre dreapta.

b. BMC-Greek, *Thrace*¹⁶, p. 54, nr. 1, cu desenul piesei: AE 8,96 g; 26 mm.

c. Paris (de la Triantaphyllos).

I. Stoian, *Tomitana*, București, 1962, p. 27, fig. 7, ilustrează o monedă de la acest magistrat, cu o contramarcă circulară pe avers, cu capul lui Hermes spre dreapta.

R. Ocheșeanu, Gh. Papuc, *Monede grecești, romane și bizantine, descoperite în Dobrogea*. V, Pontica, 9, 1976, p. 216, nr. 509, descriu o piesă descoperită în timpul săpăturilor arheologice din Parcul Catedralei din Constanța: AE 8,66 g; 24 mm, inv. 20049, cu trimitere la Regling, 2420. Autorii precizează că piesa are mai multe contramărci circulare pe avers: capul lui Helios, peste care sunt aplicate alte două, capul lui Demeter și capul Atenei cu coif și panaș, ambele spre dreapta. Cea de-a doua contramarcă, Demeter, este acoperită parțial sus și jos de Atena și de o a patra imprimare, capul lui Hermes cu petasos spre dreapta.

SNG IX. *The British Museum. Part 1. Black Sea*, Londra, 1993, nr. 301: AE ↑ 8,98 g.

7. Av. Capul lui Hermes purtând un petasos spre dreapta.

Rv. TO – MI / ΘEO – ΦΙ. Un caduceu.

Bucovală, nr. 10-11, ilustrată la p. 51. Fig. 1/8.

Regling, 2431 (Drittel) var. (la el cu petasos cu buton) – menționează două piese de 14-15 mm de la Berlin, prima având 2,70 g, cea de-a doua de 2,30 g, care a aparținut lui Lobbecke, Kosloff Cat., 1893, 361.

C. Moisil, *CreștCol*, 21, octombrie-decembrie 1912 (col. Sutzu, I), p. 259, nr. 31, semnalează două monede, dar precizează doar pentru una dintre ele datele tehnice: AE 3,53 g; 17 mm, foarte bine păstrată, cu trimitere la Regling 2431. Legenda de revers este redată eronat.

DID, I, pl. V, nr. 7 și pl. VI, nr. 14 – este ilustrată o monedă de la acest magistrat, care are aceleași ștanțe cu piesa din depozit.

G. Talmațchi, *Scurtă privire asupra ariei de difuzare a monedelor autonome emise de Callatis și Tomis*, Pontica, 35-36 (2002-2003), p. 404, nr. 5, semnalează descoperirea unei monede tomitane de tip Regling 2431 în Constanța.

8. Av. Ca mai sus, dar petasos cu buton.

Rv. Ca mai sus, dar TO – MI / ΘE – OΦΙ.

Bucovală, nr. 10-11, ilustrată la p. 51. Fig. 1/9.

Regling, 2432 (Drittel) - menționează patru piese de 14-16 mm, dintre care una de la Rollin (2,28 g), alte două din colecția Sutzu (doar una cu greutatea precizată - 2,60 g, din Congressacten 128¹⁷) și o monedă de la Viena, editată de E. Froelich, *Animadversiones...* (1738) 45, II, 17 și preluată de mai mulți autori: J. Eckhel, *Catalogus musei caesarei Vindobonensis numorum veterum*, Viena, 1779, 62, 2,

și Th. E. Mionnet, *Description des médailles antiques, grecques et romaines. Supplément*, 2, Paris, 1822, p. 183, nr. 729.

C. Moisil, *CreștCol*, 21, octombrie-decembrie 1912 (col. Sutzu, I), p. 259, nr. 32, descrie o monedă bine păstrată: AE 2,83 g, 15 mm, cu trimitere la Regling 2432.

SNG. XI. The William Stancomb Collection of Coins of the Black Sea Region, Oxford, 2000, nr. 283: AE ↑ 2,00 g. Legenda de pe revers este redată eronat și trimiterea greșită, pentru că din fotografie reiese limpede că este imprimat ΘΕ – ΟΦΙ, mai ales că imaginea este mult deplasată spre dreapta. Autorul o datează în grupul de emisiuni tomitane din sec. II a.Chr.

N. Mușmov, *Antičnite moneti*, p. 97, nr. 1722, menționează o piesă de la acest magistrat fără a o ilustra, astfel că aceasta poate aparține ambelor ștanțe de revers.

Departajarea acestor emisiuni a fost posibilă datorită ilustrării de către M. Bucovală a pieselor din depozitul funerar. Astfel, se poate observa că sunt diferite atât în ce privește aversul cât și reversul.

În această ofrandă este prezentă o piesă tot de la acest magistrat dar de nominal inferior, o pătrime, pe care o vom prezenta aici, chiar dacă ne vom abate de la ordinea catalogului lui Regling.

9. Av. Capul Marelui Zeu cu panglică spre dreapta.

Rv. TO / ΘΕΟΦΙ. Protomele cailor Dioscurilor, una în spatele celeilalte, spre dreapta; în câmp sus, o stea.

Bucovală, nr. 7, fără ilustrație.

Regling, 2445 (Viertel) – menționează două piese de 12-14 mm, din colecția Ermitajului de la St. Petersburg, precum și de la Viscovich.

SNG XI. The William Stancomb Collection of Coins of the Black Sea Region, Oxford, 2000, nr. 279: AE ↑ 2,83 g, cu numele magistratului incomplet, care a fost datată în sec. II a.Chr.

Pe internet, pe site-ul Coins Archives este ilustrată o astfel de monedă (AE 2,03 g), publicată de casa de licitații Gorny and Mosch, Auction 122, 10.03. 2003, lot 1140.

10. Av. Capul Marelui Zeu cu panglică spre dreapta.

Rv. TO / APTE. Protomele cailor Dioscurilor, una în spatele celeilalte, spre dreapta.

Bucovală, nr. 1, ilustrată la p. 50. Fig. 1/10.

Regling, 2441 (Viertel) – menționează trei piese, două din colecția W. Knechtel și una de la M.C. Sutzu, *Monete din colecțiunea noastră inedite sau puțin cunoscute emise în urbele antice din Dobrogea*, BSNR, 5, 1908, p. 9, nr. 3: AE 2,30 g; 14 mm.

C. Moisil, *CreștCol*, 21, octombrie-decembrie 1912 (col. Sutzu, I), p. 259, nr. 40, editează o monedă de acest tip: AE 14 mm.

B. Mitrea, *Geto-dacii și monedele vest-pontice din secolele III – I î.e.n.*, Thraco-Dacica, 6, 1985, p. 51, nr. 7, semnalează descoperirea în comuna Roseți, jud. Călărași, cândva spre anul 1940, a unei monede de bronz de la Tomis, de acest nominal și cu numele magistratului APTE: AE ↑ 2,95 g; 15 mm. Moneda a mai fost semnalată de B. Mitrea, *Descoperiri recente și mai vechi de monede antice și bizantine în Republica Socialistă România*, SCIV, 17, 1966, 2, p. 418, nr. 5 și Dacia, NS, 10, 1966, p. 404, nr. 5.

G. Talmațchi, *Scurtă privire asupra ariei de difuzare a monedelor autonome emise de Callatis și Tomis*, Pontica, 35-36 (2002-2003), p. 404, nr. 5, înregistrează descoperirea unei monede de tip Regling 2441 în orașul Constanța.

Este important să menționăm că numele acestui magistrat este imprimat și pe treimi de stil vechi, care nu apar în acest depozit funerar, dar pe care le vom menționa pentru o mai bună cunoaștere a activității atelierului tomitan din această vreme. Monedele poartă pe avers capul lui Hermes spre dreapta purtând un petasos cu buton, iar pe revers, legenda TO-MI / AP-TE dispusă în jurul unui caduceu.

În literatura de specialitate au apărut câteva mențiuni:

Regling, 2427 (Drittel) – semnalează trei piese de 14-16 mm de la muzeele din Odessa (2,95 g) și St. Petersburg și din colecția M.C. Sutz.

C. Moisil, *CreștCol*, 21, octombrie-decembrie 1912 (col. Sutz, I), p. 258, nr. 25, editează o piesă bine păstrată de 15 mm.

G. Talmațchi, *Scurtă privire asupra ariei de difuzare a monedelor autonome emise de Callatis și Tomis*, Pontica, 35-36 (2002-2003), p. 406, nr. 22, semnalează descoperirea unei monede de bronz tomitane de tip Regling 2427, în condiții necunoscute, la Valu lui Traian, jud. Constanța.

11. Av. Capul lui Hermes purtând un petasos spre dreapta.

Rv. Șters.

Bucovală, nr. 9, fără ilustrație.

Regling, 2425-2435 (Drittel).

Așa cum reiese din catalog, monedele din depozitul funerar sunt de diferite nominaluri și poartă variate nume de magistrați. Dintre monedele de o unitate, cea mai veche piesă este cea de tip Apollo / trepied, catalogată de K. Regling ca fiind prima emisiune a atelierului tomitan. Aceasta este imprimată pe avers cu o contramarcă cu capul lui Helios radiat din față și pe revers cu o alta reprezentând capul Atenei cu coif spre dreapta. Prezența contramărcilor pledează pentru o anumită perioadă de circulație a piesei, dar nu foarte îndelungată, deoarece există în literatura de specialitate monede de acest tip care au fost contramarcate și cu o a treia contramarcă¹⁸. Th. Gerasimov a înaintat ipoteza conform căreia contramarca cu „capul lui Helios din față” ar fi fost aplicată la un moment dat de Histria. Din literatura de specialitate reiese că în această perioadă atelierul histrian ar fi bătut-o numai pe emisiunile tomitane de tip Apollo / trepied. Cea de-a doua, cu capul Atenei, a fost imprimată de către monetăria din Callatis¹⁹.

Următoarea emisiune de o unitate, de tip Marele Zeu / vultur, pare a fi cea cu numele magistratului AEON, prezentă în depozit cu două piese slab conservate, cu margini incomplete. Trei monede au fost descoperite în Constanța, restul pieselor provenind din colecții private: M.C. Sutz, G. Severeanu și W. Knechtel. Media de greutate a monedelor lui AEON cunoscute din literatură (7,07 g; 7,70 g; 9,60 g; 9,95 g; 10,32 g; 11,03 g) este de 9,27 g. Imprimarea a două contramărci pe una dintre piesele publicate de G. Talmațchi ca fiind descoperite la Constanța, dintre care una cu capul Demetrei, arată că piesele acestui magistrat au circulat mult în sec. II a.Chr., iar contramarcarea s-a efectuat după îngroparea ofrandei funerare.

Cea de-a treia emisiune îi aparține monetarului MHNO. Am optat pentru această succesiune datorită contramărcii cu capul Atenei cu coif spre dreapta, prezentă fără excepție pe monedele acestui magistrat. Această contramarcă diferă stilistic de cea cu capul Atenei aplicată pe monedele de tip Apollo / trepied și de aceea presupunem existența unui oarecare interval de timp între cele două emisiuni tomitane. Spre deosebire de alți magistrați, numele lui MHNO este imprimat și pe piese de nominal inferior (1/3). Absența subdiviziunilor din depozit este probabil întâmplătoare și pledează pentru o emitere mult mai îndepărtată de momentul constituirii depozitului funerar. În literatură este semnalată doar o monedă cu loc de descoperire, de la Constanța. Sunt cunoscute greutatea a două unități: 9,50 și 11,32 g, de unde rezultă o medie de 10,41 g. Media treimilor din literatură se situează la 2,61 g.

Ultima emisiune de o unitate din depozit pare să fie cea cu numele magistratului TIMO, cu piese bine păstrate, provenind dintr-o ștanță comună de avers. Pe monedele acestuia au fost aplicate o contramarcă (cu capul lui Hermes cu petasos spre dreapta) sau mai multe (cu capul lui Helios, al Demetrei, al Atenei și al lui Hermes, toate spre dreapta) într-o perioadă ulterioară momentului de îngropare a depozitului. Greutățile pieselor cunoscute din literatură (8,66 g; 8,98 g; 9,59 g) se situează la o medie de 9,07 g, net inferioară primilor doi monetari. Din punct de vedere stilistic, piesele de o unitate sunt asemănătoare, chipul Marelui Zeu având trăsături relativ comune mai ales la MHNO și TIMO.

Dintre subdiviziuni, cea mai veche emisiune identificată, o monedă de o pătrime, îi aparține magistratului APTE. Piese de la acest monetar au fost aflate la Constanța și Roșeti, jud. Călărași, ultima localitate reprezentând o excepție în aria descoperirilor de acest gen. În literatură se cunosc două monede cu greutatea precizate: 2,30 și 2,95 g, a căror medie ar fi 2,62 g. Numele lui APTE este imprimat și pe treimi, care nu apar însă în depozit; o astfel de monedă a fost descoperită în Valul lui Traian, jud. Constanța.

Nu este exclus ca piesa de o treime cu magistrat neprecizat din ofrandă să aparțină fie monetarului APTE, fie lui MHNO, dar lipsa oricărei ilustrații sau indiciu nu ne permite să facem supoziții.

Monedele lui ΘΕΟΦΙΛ, două treimi provenite din ștanțe diferite de avers și revers, la care se adaugă și o monedă de o pătrime, par a fi cele mai recente subdiviziuni bătute cu puțin timp înaintea monedelor lui TIMO. Greutățile pieselor

Tabelul I. Structura depozitului funerar de la Tomis după tipuri și valori nominale.

Nominal / monetari	Unitate	Treime	Pătrime
	Apollo / trepied; Marele Zeu / vultur	Hermes / caduceu	Marele Zeu / protome Dioscuri
Fără monetar	1		
AEON	2		
MHNO	1		
TIMO	2		
ΘΕΟΦΙ		2	1
APTE			1
Neprecizat		1	
Total = 11	6 = 54,54 %	3 = 27,27 %	2 = 18,18 %

de o treime de la ΘΕΟΦΙ cunoscute în literatură (2,00 g; 2,28 g; 2,30 g; 2,60 g; 2,70 g; 2,83 g; 3,53 g) au o medie de 2,60 g, care este mult mai mică decât a unei pătrimi (2,83 g). De aici rezultă că diferențele de greutate sunt ne semnificative între piesele de nominal inferior, un element clar de distincție între ele constituindu-l imaginile imprimate pe avers și revers.

O ofrandă funerară reprezintă o mică sumă de bani luată direct din circulație, alcătuită de obicei din piese mărunte, mai vechi sau mai noi, structura ei fiind relevantă pentru cunoașterea numerarului circulant dintr-un anumit interval de timp și contribuind în acest caz la aflarea succesiunii emisiunilor magistraților monetari din atelierul cetății Tomis. Astfel, variatele emisiuni ar putea fi grupate din punct de vedere cronologic astfel: piesa de tip Apollo / trepied, grupul emisiunilor de la AEON, MHNO și APTE, cărora li se alătură și cea neprecizată și, în cele din urmă, cel de la ΘΕΟΦΙ și TIMO.

Proporția însemnată a monedelor de o unitate, de tip Apollo / trepied și Marele Zeu / vultur (54,54 %), sugerează că suma nu era lipsită de importanță pentru acele vremuri, ca de altfel restul inventarului funerar, alcătuit din obiecte și bijuterii de aur și de bronz. Subdiviziunile, treimi (ΘΕΟΦΙ și una neprecizată) și pătrimi (APTE) reprezintă mai puțin de jumătate din sumă.

Un argument pentru datarea timpurie a depozitului îl constituie și absența monedelor de o șesime, care de altfel nu sunt atestate nici în cuprinsul necropolei. În introducerea catalogului său, Regling menționează că acestea (2455-2458), cu tipuri variate, Marele Zeu / spic sau Atena / bufniță, au fost emise pentru o scurtă perioadă de timp²⁰, situată cândva în sec. II a.Chr.

Mihai Bucovață datează mormântul în general la sfârșitul sec. III a.Chr. și începutul sec. II a.Chr. Depozitul monetar confirmă această dată, datorită monedei de tip Apollo / trepied și a lipsei pieselor de o șesime.

Deși am lămurit întrucâtva problema succesiunii magistraților de pe monede, totuși ne întrebăm în privința varietății numelor acestora în micul depozit funerar sau a regulilor imprimării acestor nume pe anumite emisiuni. Astfel, sunt magistrați monetari al căror nume este imprimat numai pe monedele de o unitate: ΛΕΟΝ, ΤΙΜΟ (depozit), ΑΙCΧΡΙ, ΔΙΟΦΑ, ΕΛΕΥCΙ, ΚΑΛΛΩ sau ΣΚΥΘΟΥ. ΜΗΝΟ și ΔΙΟ apar numai pe reversul monedelor de o unitate și o treime, în vreme ce sunt magistrați al căror nume apare numai pe subdiviziuni (treimi și pătrimi): ΑΡΤΕ, ΘΕΟΦΙ (depozit), ΔΗ, ΔΙΟΝ, ΤΙ sau ΜΗ. Toate aceste exemple sugerează o distribuție a responsabilității magistraților pentru emiterea monedelor de un anumit nominal la un moment dat, fapt care ar însemna de pildă baterea pieselor de o unitate cu numele lui ΛΕΟΝ sau ΜΗΝΟ concomitent cu a pieselor de o treime și o pătrime ale magistratului ΑΡΤΕ. Pe de altă parte, nu este exclus ca aceste bateri de monedă să fie succesive, să poarte numele magistratului eponim, iar valorile să fie stabilite în funcție de necesitățile circulației monetare din cetate. Dar este posibil și ca aceste concluzii să fie rezultatul unei situații trunchiate, determinate de lipsa unor editări masive de monede autonome tomitane.

Trebuie să menționăm că există și grupuri compacte de emisiuni de nominal diferit purtând același nume de magistrat, ca ΘΕΟ, care apare pe piese de o unitate²¹, o treime²², o pătrime²³ sau ΑΡΟΛ, prezent pe toate aceste nominaluri, precum și pe cele de o șesime²⁴ și care sunt probabil mai târzii decât cele din ofranda funerară.

*
*   *

În identificarea monedelor din depozitul funerar ne-am confruntat adesea cu problema contramărcilor de pe acestea, fapt care ne-a determinat să le discutăm pe baza a trei monede din colecția lui Virgil Ioniță, căruia îi mulțumim pentru că ni le-a pus la dispoziție pentru studiu. Este vorba de trei monede de la Tomis contramarcate provenind din emisiuni diferite, Apollo / trepied și Marele Zeu / vultur în cunună (cu magistrat neprecizat):

Av. Capul lui Apollo laureat spre dreapta. Cerc perlat. Sunt imprimate două contramărci circulare:

- una de 7,2 mm cu capul lui Helios radiat din față;
- cealaltă de 8 mm cu capul lui Hermes cu petasos spre dreapta.

Rv. ΤΟ – ΜΙ. Trepied cu cazan. În câmp dreapta sus, a fost aplicată o contramărcă circulară de 7 x 8 mm cu capul Atenei purtând un coif cu panaș spre dreapta.

1. ΑΕ ↑ 11,17 g; 25 mm. Pl. I, 11 (al-2, r).

Av. Ca mai sus. Au fost aplicate două contramărci circulare:

- una de 7,2 mm cu capul lui Helios radiat din față, imprimată cu un poanson diferit față de moneda de mai sus.
- cea de-a doua de 6,3 x 7,3 mm, cu capul lui Hermes cu petasos spre dreapta, dintr-un poanson identic cu cel al piesei de mai sus, dar aici este foarte ștearsă.

Rv. TO – [MI]. Ca mai sus. În câmp stânga a fost aplicată o contramarcă circulară de 6,2 x 8 mm, foarte ștearsă, cu un cap spre dreapta, care pare să fie Atena de mai sus.

2. AE ↑ 9,33 g; 24,7 – 25,2 mm. Pl. I, 12 (a1-2, r).

Regling, 2406/3 și 4 var., deoarece pe piesa noastră a fost imprimată o a treia contramarcă, cea cu capul lui Hermes.

Mina Pauker, *Monete pontice inedite sau puțin cunoscute*, CNA, 13, ian.-martie 1938, p. 23, pl. III, 7 descrie o piesă uzată de la Tomis, care are pe avers cele două contramărci cu capul lui Hermes spre dreapta și capul lui Helios radiat din față, iar pe revers una cu capul Atenei spre dreapta. Din fotografie reiese, în ciuda stării slabe de conservare, că este o piesă de tip Apollo / trepid. Dacă vom compara cele două monede, precum și pe cea din depozitul funerar, vom observa că au fost imprimate cu aceeași contramarcă a lui Helios. Foarte asemănătoare este și cea cu capul lui Hermes. Doar cea cu capul Atenei este diferită stilistic de contramarka semnalată de Mina Pauker.

Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheșeanu, A. Popescu, *Monede grecești, romane și bizantine din Dobrogea în colecția Muzeului din Brăila*, SCN, 12 (1997), 1998, p. 86, nr. 71, pl. II, editează o monedă de la Tomis de tip Apollo / trepid: AE ⚭ 9,34 g; 23 x 24 mm. Pe aversul piesei sunt aplicate două contramărci, din care una, cu capul lui Helios (la care nu se precizează dacă este din față sau spre dreapta), iar cea de-a doua, pe gât, cu un cap spre dreapta. Și pe revers este aplicată o contramarcă ilizibilă, care a fost menționată de autori în comentariu, dar nu în catalog. Descrierea defectuoasă a contramărcilor și fotografia nereușită nu ne-au permis să vedem dacă acestea sunt comune cu cele descrise mai sus.

Auctiones A. G., Basel, Auktion 29, 12 und 13 Juni 2003, p. 20, nr. 184, pl. 8, descrie o monedă de acest tip, dar de un stil mai barbar, datată în sec. III-II a.Chr: AE 7,10 g. Autorii menționează că pe avers sunt imprimate două contramărci circulare: capul lui Helios cu cunună de raze spre dreapta și o a doua cu litera Σ. Din fotografie însă reiese că nu este Helios, ci un personaj masculin cu coroană murală. În ceea ce privește contramarka cu litera Σ, nu am identificat imaginea complet, litera fiind doar o parte a acesteia. Aceasta a fost aplicată și pe o monedă callatiană de tip Demeter cu vâl / cunună de spice, care a fost descrisă eronat de către Mina Pauker ca fiind o stea cu opt raze²⁵.

Greutatea pieselor de tip Apollo / trepid (în total 10 piese), socotită pe baza pieselor înseriate de Regling, 2406, și cele menționate mai sus, la care mai adăugăm una din colecția lui L. Ruzicka²⁶, se situează la 8,80 g.

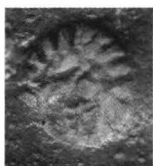
Așa cum se observă din catalog, pe aversul monedelor a fost aplicată o primă contramarcă, cu capul lui Helios radiat din față, provenind din două

11

12

11 a1

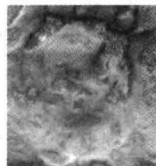
a 2

r

12 a1

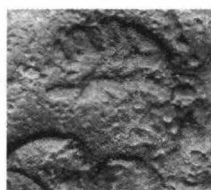
a 2

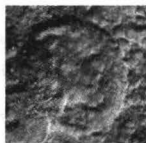
r

13

13 a 1

a 2

a 3

a 4

poansoane diferite stilistic, urmată de o a doua, cu capul lui Hermes cu petasos, ce a fost imprimată cu același tipar în acest caz. Pe revers a fost aplicată o contramarcă cu capul lui Atenei, ce provine din același poanson pentru piesele din catalog, dar care este diferit de cel din studiul Minei Pauker.

În 1946, Th. Gerasimov a întocmit o listă a contramărcilor care apar pe diferite monede și le-a atribuit unor cetăți prin analogie cu anumite emisiuni ale acestora. Astfel, contramarca cu capul lui Helios din față ar fi fost aplicată de atelierul din Histria, deoarece această cetate a avut la un moment dat o emisiune de bronzuri de nominal inferior (de 12-15 mm și cu greutate între 1,20 și 3,45 g), cu capul lui Helios radiat din față pe avers²⁷. Constantin Preda datează emisiunea histriană în intervalul de timp dintre sfârșitul sec. III și mijlocul sec. II a.Chr., prelungind datarea inițială a lui Pick, din jurul anului 200 a.Chr.²⁸. Existența unor piese de dimensiuni diferite, cu variații mari de greutate și a unei piese cu sigla ME, indică faptul că au fost emise mai multe serii de emisiuni histriene de tip Helios / vultur pe delfin în acest interval de timp. Diferența mare de greutate dintre piesele tomitane de tip Apollo / trepied și cele histriene de tip Helios / vultur pe delfin pare să contrazică ideea că aceste contramărci au fost aplicate cu scopul de a le stabili un anumit curs, inferior desigur, pe piața histriană. Prin operația de contramarcare, care a avut loc cândva spre sfârșitul sec. III a.Chr., monedele tomitane primeau probabil aprobarea de a circula pe piața Histriei. Conform lui Th. Gerasimov, Histria a mai folosit această contramarcă cu capul lui Helios radiat din față și pe propriile emisiuni, de tip Demeter și Apollo / vultur pe delfin într-o perioadă mai târzie (din al doilea sfert - spre mijlocul sec. I a.Chr), dar cu un alt scop, acela de a le prelungi circulația pe piața cetății.

Cea de-a doua contramarcă aplicată pe piesele tomitane de tip Apollo / trepied este cea de pe revers, cu capul Atenei, fapt sugerat și de piesa din ofranda funerară. Aceasta, conform numismatului bulgar, ar fi fost imprimată de Callatis probabil tot în aceeași perioadă. Trebuie să reamintim că și pe aversul piesei de la MHNO apare o contramarcă cu capul Atenei, diferită stilistic de cea dintâi și probabil imprimată la un oarecare interval de timp după cea de pe piesa de tip Apollo.

Contramarca cu capul lui Hermes a fost aplicată de Tomis pe propriile sale emisiuni după îngroparea ofrandei funerare, începând din sec. II a.Chr., dovadă fiind și faptul că nu apare pe nici una din piesele din mormânt.

Av. Capul Marelui Zeu cu panglică spre dreapta. Sunt aplicate patru contramărci circulare:

- capul lui Helios spre dreapta, de 9,3 mm, a cărei parte inferioară este prea puțin vizibilă.
- capul unui personaj cu coif spre dreapta, foarte șters, care poate fi Atena ori Ares, de 5,9 x 6,4 mm.
- capul lui Hermes cu petasos spre dreapta, de 7,6 mm.
- capul Demetrei cu vâl spre dreapta, de 7,5 x 8 mm.

Rv. [TO – MI] / [...]. Un vultur stând spre dreapta cu aripile strânse pe lângă corp; totul în cunună de frunze de stejar. Imaginea este parțial vizibilă.

Regling, 2424 / 2-7.

2. AE ↑ 7,33 g; 23,1 x 24,9 mm. Pl. I, 13 (al-4).

Regling, 2424 / 2-7, descrie câteva monede tomitane de tip Marele Zeu / vultur în cunună din colecția Sutz, pe aversul cărora sunt imprimate trei (2-4) sau patru contramărci (5-7). Acestea sunt aplicate relativ în următoarea ordine: capul lui Helios radiat spre dreapta, mai mare decât celelalte, capul Atenei cu coif, cel al lui Hermes cu petasos, capul Demetrei cu văl, toate spre dreapta.

Alte piese cu astfel de contramărci au fost editate de L. Ruzicka²⁹ și C. Moisil³⁰. În British Museum se păstrează două piese tomitane cu numele magistraților ΑΠΟΛΑ și ΕΛΕΥΣΙ, pe ultima fiind aplicate două contramărci (capetele lui Helios și Hermes, ambele spre dreapta)³¹. W. Stancomb descrie și ilustrează o emisiune din colecția sa de acest tip cu magistrat neprecizat, dar cu patru contramărci pe avers³². G. Talmățchi menționează câteva piese tomitane de tip Marele Zeu / vultur în cunună, cu trei contramărci pe avers, provenind din jud. Constanța, de la Bărăganu, Constanța, Ostrov, Răzoare și din Dobrogea passim³³.

Pe toate aceste emisiuni, pe care numele magistratului este lizibil uneori, s-au aplicat la un moment dat contramărci cu capul lui Helios, al Atenei, al lui Hermes și Demeter, toate spre dreapta. Nu avem cunoștință deocamdată despre piese de tip Marele Zeu contramarcate cu capul lui Helios radiat din față, acesta fiind imprimat fără excepție pe monedele tomitane de tip Apollo / trepied. Și dacă pentru cele din urmă avem certitudinea de a fi o contramarcă aplicată de atelierul histrian, cum am arătat mai sus, pentru cea cu capul lui Helios radiat spre dreapta nu avem nici un indiciu, decât poate o schimbare de stil a aceluiași atelier. Pentru contramărcile cu capul Atenei sau al lui Hermes, putem presupune că au fost imprimate în continuare de atelierele monetare din Callatis și Tomis.

Contramarca cu capul lui Demeter cu văl spre dreapta este des întâlnită pe emisiunile tomitane de tip Marele Zeu / vultur în cunună. Această situație permite s-o atribuim ipotetic atelierului din Callatis. T. Gerasimov evidențiază faptul că monetăria callatiană a aplicat contramărci cu capul lui Demeter cu văl sau cunună de spice, fie cu un spic de grâu, fie cu capul Atenei cu coif, însoțite de literele KA (sau KAΛ) pe emisiuni de argint de tip macedonean, drahme și tetradrahme de tip Alexandru cel Mare și Lysimach³⁴.

Problema imprimării acestor contramărci nu poate fi rezolvată decât prin ilustrarea și studierea atentă a unui mare număr de piese, a fiecărui tip de emisiune contramarcată, prin situarea acestora în contextul istoric și datarea lor cât mai precisă.

NOTE

¹ K. Regling, *Die Antiken Münzen von Dacien und Moesien*, I, 2, Berlin, 1910.

² M. Bucovală, *Necropole elenistice la Tomis*, Constanța, 1967, p. 7 și, pentru alte zone de înmormântări elenistice, p. 132-133.

³ Din cele 79 de morminte, patru sunt doar menționate de M. Bucovală, *op.cit.*, p. 118-119.

⁴ *Ibidem*, p. 41-42, nr. 30 (M XIX); p. 43, nr. 31 (M XXIV); p. 78-80, nr. 48 (M CCCXLI); p. 99-100, nr. 61 (M XXXIV).

⁵ *Ibidem*, p. 90, nr. 56 (M XXII); p. 101-102, nr. 62 (M XLIV); p. 103-104, nr. 63 (M XLIII).

⁶ *Ibidem*, p. 12-13, nr. 3 (M I).

⁷ K. Regling, *op.cit.*, p. 598-603, a ordonat emisiunile tomitane autonome în funcție de imaginile de pe avers și revers, ca și de greutatea pieselor, astfel: unitate (Einheits), treime (Drittel), pătrime (Viertel) și șesime (Sechstel). Unitatea nu a fost numită în vreun fel de autor și de aceea noi vom păstra denumirile generale date de acesta, rămânând ca studiile viitoare să stabilească cărui etalon ponderal îi aparțin. Discuția referitoare la unitatea-etalon a fost continuată de M.C. Sutz, *Poids et monnaies de Tomis*, în *Mémoires du Congrès international de Numismatique de 1900*, Paris, 1900, p. 120-122, care stabilește greutatea acesteia la circa 12,80 g și propune denumirea acesteia, *chalkos*, denumire care apare într-o inscripție la Tomis.

⁸ Al. Avram, *Inscriptions grecques et latines de Scythie Mineure. III. Callatis et son territoire*, București, 1999, p. 26-32; Gh. Poenaru Bordea, *La diffusion des monnaies d'Istros, Callatis et Tomi du VIe au Ier siècle av. J.-C. dans leurs territoires, zones d'influence et ailleurs și Répertoire des découvertes de monnaies d'Istros, Callatis et Tomi du VIe au Ier siècle av. J.-C.*, în *Presenza e funzioni della moneta nelle chora delle colonie greche dall'Iberia al Mar Nero. Atti del XII Convegno organizzato dall'università „Federico II“ e dal centro internazionale di studi numismatici. Napoli, 16-17 iunie 2000*, Roma, 2004, p. 32-33.

⁹ Deoarece nu s-au menționat nici un fel de date tehnice ale piesei, precizăm că aceste monede de argint au greutate cuprinsă între 1,20 – 1,29 g și dimensiuni de 10 – 11,5 mm, cf. S.W. Grose, *Fitzwilliam Museum. Catalogue of the Mc Clean Collection of Greek Coins*, II, Cambridge, 1926, p. 529, nr. 7319-7322.

¹⁰ Gh. Poenaru Bordea, *Discuții pe marginea câtorva monede străine din Dobrogea antică*, SCIV, 21, 1970, 1, p. 134-138.

¹¹ C. Preda, în *Histria*, III, p. 36; R. Ocheșeanu, *Câteva considerații privind monedele de bronz cu roata și legenda ΙΣΤ*, BSNR, 77-79 (1973-1975), p. 47; Gh. Poenaru Bordea, *Atelierul monetar al cetății Istros în perioada autonomiei*, în Simpozion Chișinău 2000, p. 15.

¹² M. Bucovăla, *op. cit.*, p. 47-51.

¹³ R. Ocheșeanu, *Bolurile „megariene“ din colecțiile Muzeului de Arheologie Constanța*, Pontice, 2, 1969, p. 232, nr. 17, fig. 28.

¹⁴ M.C. Sutz, *op.cit.*, p. 121.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ *A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum*, Londra: B.V. Head, P. Gardner, *The Tauric Chersonese, Sarmatia, Dacia, Moesia, Thrace & C.*, 1877.

¹⁷ *Ibidem*, p. 128.

¹⁸ Mina Pauker, *Monete pontice inedite sau puțin cunoscute*, CNA, 13, ian.- martie 1938, p. 23, pl. III, 7.

¹⁹ Th. Gerasimov, *Антични монети с контрамарки от Долна Мисия и Тракия*, Izvestija Institut, 15, 1946, p. 53, nr. 2 (Histria) și p. 60 (Callatis).

²⁰ B. Pick, K. Regling, *op.cit.*, p. 601.

²¹ C. Moisil, *CreștCol*, 21, octombrie-decembrie, 1912 (col. Sutz, I), p. 256, nr. 10; M.C. Sutz, *Monete inedite din orașele noastre pontice (Tomis, Kallatis, Istros)*, AARMSI, 35, 1913, p. 371, nr. 51.

²² Regling, 2430; C. Moisil, *CreștCol*, 21, octombrie-decembrie 1912 (col. Sutz, I), p. 258, nr. 30; idem, *CreștCol*, 31-34 (1920-1933), 1936, p. 61, nr. 522.

²³ Regling, 2446; C. Moisil, *CreștCol*, 21, octombrie-decembrie 1912 (col. Sutz, I), p. 260, nr. 44; idem, *CreștCol*, 31-34 (1920-1933), 1936, p. 61, nr. 527.

²⁴ Regling, 2408 (Einheits); 2426 (Drittel); 2440 (Viertel); 2456 (Sechstel).

²⁵ Mina Pauker, *op.cit.*, p. 22, pl. III, 4.

²⁶ L. Ruzicka, *Inedita aus Moesia Inferior*, NZ, 50, 1917, p. 156, nr. 2406: AE 10,20 g; 24 mm.

²⁷ Th. Gerasimov, *op.cit.*, p. 55.

²⁸ C. Preda, *op.cit.*, p. 40, nr. 6 (a doua jumătate a sec. III a.Chr. și mijlocul sec. II a.Chr.); idem, *Istoria monedei în Dacia preromană*, București, 1998, p. 67.

²⁹ L. Ruzicka, *op.cit.*, p. 157, nr. 2424, pl. 30, 1 av.

³⁰ C. Moisil, *CreștCol*, 21, octombrie-decembrie, 1912, p. 257, nr. 17-23; idem, 49-53 (1938-1942), 1944, p. 29, nr. 250, una dintre ele fiind preluată și de M.C. Sutz, *op.cit.*, p. 372, nr. 53.

³¹ B.V. Head, *op.cit.*, p. 54, nr. 2-3, preluate în M.J. Price, *SNG. IX. The British Museum. Part I. Black Sea*, Londra, 1993, nr. 302-303.

³² *SNG. XI. The William Stancomb Collection of Coins of the Black Sea Region*, Oxford, 2000, nr. 275.

³³ G. Talmatchi, *Descoperiri premonetare și monetare în Dobrogea (sec. VI – I a.Chr.)*, Pontica, 35-36 (2002-2003), p. 366, nr. 9 (Bărgăanu), p. 368, nr. 41-44 (Constanța), p. 377, nr. 181 (Ostrov), p. 380, nr. 213 (Dobrogea passim).

³⁴ T. Gerasimov, *op.cit.*, p. 59-60.

NOTES SUR UN DÉPÔT MONÉTAIRE FUNÉRAIRE DÉCOUVERT À TOMI

RÉSUMÉ

Dans son livre *Necropole elenistice la Tomis*, publié à Constanța en 1967, Mihai Bucovăla a édité des inventaires funéraires des tombes de la nécropole hellénistique de Tomi (A). Dans sept tombes furent découvertes six monnaies tomitaines autonomes de type Regling, 2440-2454 (Viertel) et une de type Regling, 2424 (Einheits), qui datent après 256/255 – 253 av. J.-C., quand Tomi devient polis et fut inauguré son atelier monétaire.

Une tombe d'incinération est plus reculée, parce qu'elle contient une pièce de bronze d'Istros avec la roue et légende ΙΣΤ et une émission d'argent d'Apollonie Pontique, qui sont datées vers le milieu du IVe siècle av. J.-C.

Dans une tombe d'incinération (M XXI) fut découvert un petit dépôt monétaire, formé par 11 monnaies tomitaines autonomes: type Apollo / trépied (Regling 2406); type Grand Dieu / aigle en couronne, avec les inscriptions ΛΕΟΝ (Regling, 2416), ΜΗΝΟ (Regling, 2418), ΤΙΜΟ (Regling, 2420); type Hermes / caducée avec l'inscription ΘΕΟΦΙ (Regling, 2431-2432); type Grand Dieu / protomés de chevaux avec les noms ΘΕΟΦΙ (Regling, 2445) et ΑΡΤΕ (Regling, 2441). Mihai Bucovăla date le tombeau à la fin du IIIe siècle av. J.-C. et au début du IIe siècle av. J.-C. On discute les contremarques appliquées sur les monnaies de ce dépôt monétaire et on publie trois monnaies tomitaines de la collection Virgil Ioniță de type Apollo / trépied et Grand Dieu / aigle en couronne contremarquées.

Table. I. La structure du dépôt monétaire (tombe M XXI) selon les types et les valeurs nominales.

Fig. 1. Monnaies découvertes dans la nécropole hellénistique de Tomi (d'après M. Bucovală): 1 – pièce d'argent de Apollonie de la tombe M I (2 : 1); 2-10 – le dépôt monétaire de la tombe M XXI.

Pl. I. Monnaies autonomes de Tomi contremarquées (contremarques agrandies 3:1).

MONEDE HISTRIENE DIN PERIOADA ROMANĂ IMPERIALĂ DIN COLECȚIA ISTVAN SANDOR (II)

EMANUEL PETAC
și ISTVAN SANDOR

Prezentăm în cele ce urmează câteva monede histriene aflate în colecția celui de al doilea semnatar al acestui articol. Deși nu au loc de descoperire, ele au calitatea de a furniza noi date cu privire la emisiunile monetare ale cetății Istros din perioada romană. Trei dintre acestea (nr. 1-3) au pe avers bustul Atenei spre dreapta, reversul fiind ocupat de Dionysos, în picioare, nud, ținând kantharos și thyrsos, cu sau fără panteră alături și cu legenda ICTPIHNΩN. O altă piesă (nr. 4) are ca reprezentări capul Atenei (av.) și un revers similar primelor trei, dar cu legenda ΓICTPHNΩN. În sfârșit, trei monede (nr. 5-7) poartă pe avers efigia lui Caracalla, iconografia reversului redând invariabil pe Dionysos în atitudinea menționată.

CATALOGUL MONEDELOR

Istros: pseudo-autonome

Av. Bustul Atenei spre dr., cu coif. Cerc perlat.

Rv. ICTP-IHNΩN. Dionysos, nud, în picioare, spre st., ținând în mâna dr. kantharos, iar în mâna st. thyrsos cu ornament; la picioare, panteră așezată spre st., cu capul întors spre dr. Cerc perlat.

1. AE ↓ 1,88 g; 16,8x15,2 mm. Col. I. Sandor. Pl. I/1.

Pick, I, 1, p. 170, nr. 483.

Av. Bustul Atenei spre dr., cu coif. Cerc perlat.

Rv. ICTPI-HNΩN. Dionysos, nud, în picioare, spre st., ținând în mâna dr. kantharos, iar în mâna st. thyrsos cu ornament și partea superioară simplă. Cerc perlat.

2. AE ↑ 2,44 g; 16,6x15,2 mm. Col. I. Sandor. Pl. I/5.

Pick, I, 1, p. 170, nr. 483 (variantă).

Av. Bustul Atenei spre dr., cu coif. Cerc perlat.

Rv. ICTPI-HNΩN. Dionysos, nud, în picioare, spre st., ținând în mâna dr. întinsă kantharos, iar în mâna st. thyrsos cu ornament și având partea superioară terminată cu o globulă; la picioare, panteră mergând spre st. Cerc perlat.

3. AE ↓ 2,03 g; 17,2x14,7 mm. Col. I. Sandor. Pl. I/4.

Pick, I, 1, p. 170, nr. 483 pentru av. și p. 175, nr. 507 pentru rv. (variantă).

Av. Capul Atenei spre dr., cu coif. Cerc perlat.

Rv. C $\overline{\text{IC}}$ -TP-HNΩ[N]. Dionysos nud, în picioare spre st., ținând în mâna dr. întinsă kantharos, iar în mâna st. thyrsos cu partea superioară dreaptă.

4. AE ↓ 3,29 g; 16 mm. Col. I. Sandor. Pl. I/7.

Pick, I, 1, –; E. Petac, I. Sandor, *Simpozion Chișinău 2002*, p. 103, nr. 6.

Istros: Caracalla

Av. AV KM AV – ANTΩNI. Bustul lui Caracalla, drapat și laureat, spre dr. Cerc perlat.

Rv. ICTP – IHNΩN. Dionysos nud, în picioare, spre st., ținând în mâna dr. întinsă kantharos, iar în mâna st. thyrsos cu ornament, având în partea superioară globulă; la picioare, panteră așezată spre st., cu capul întors spre dr. Cerc perlat.

5–6. AE ⚡ 3,45 g; 15,4x14,7 mm; ⬆ 3,08 g; 15,4x14,7 mm (dar pe av. AV KM AV – [A]NTΩNI, iar pe rv. ICTP – IH[N]ΩN). Col. I. Sandor. Pl. II/9–10.

Pick, I, 1, –.

Av. AVT KM AVP C – P ANTΩNIN – [OC]. Capul lui Caracalla, laureat, cu barbă, spre dr. Cerc perlat.

Rv. ICTPI – [H]NΩN. Dionysos nud, în picioare, spre st., ținând în mâna dr. întinsă kantharos, iar în mâna st. thyrsos cu partea superioară simplă; la picioare, panteră așezată spre st., cu capul întors spre dr. Cerc perlat.

7. AE ↓ 2,53 g; 17,8x16,2 mm. Col. I. Sandor. Pl. I/11.

Pick, I, 1, p. 173, nr. 507.

Primul exemplar descris mai sus (pl. I/1) se alătură piesei Pick, 483, care provine din colecția Iversen¹ (pl. I/2), sporind reprezentarea acestui tip. O variantă a sa (3,86 g; 19 mm) – deși nesemnaltă ca atare – figurează în oferta din noiembrie 2004 a casei de licitație La Galerie Numismatique Bogdan Stambuliu² (pl. I/3), diferența fiind făcută de poziționarea legendei (ICTP – IHNΩN) de pe revers, aceasta pornind din stânga jos și nu din stânga sus, ca la piesele din colecțiile Iversen și Sandor. Prin aceasta, ea se apropie foarte mult de reversul tip Pick, 507, cu precizarea că în cazul celei din urmă distribuția literelor în câmp are forma ICTPI – HNΩN. Analogia este importantă, aversul piesei Pick, 507 fiind ocupat de efigia lui Caracalla, ceea ce furnizează un prim reper cronologic pentru încadrarea în timp a acestei emisiuni.

Cea de a doua monedă (pl. I/5) prezintă un mare grad de noutate. Deși se apropie de același tip Pick, 483, diferențele sunt notabile. Efigia Atenei prezentă pe aversul său este o apariție distinctă din punct de vedere stilistic, până de curând analogiile cu vreo altă ștanță cunoscută lipsind. Pe de altă parte, pe revers Dionysos nu este însoțit de panteră, așa cum se întâmplă în cazul piesei de referință. Recent, un exemplar similar (2,81 g; 16 mm) a fost semnalat în licitația menționată organizată la Geneva³. Această situație confirmă iconografia reversurilor monedelor

Pl. I. Monede histriene din epoca romană imperială: 1, 4, 5, 7 col. I. Sandor; 2 col. Iversen; 3, 6 licitație B. Stambuliu; 8 col. J.-P. Righetti (foto 2:1).

9

10

11

12

13

14

Pl. II. Monede histriene din epoca romană imperială: 9–11 col. I. Sandor; 12 Busso Peus, 1289; 13 Paris, Biblioteca Națională; 14 col. Muzeului Băncii Naționale a României (foto 2:1).

cu legenda $\text{C} \cdot \text{IC} - \text{TP} - \text{HN}\Omega\text{N}$ ⁴. În sfârșit, distribuirea legendei reversului este diferită ($\text{ICTPI} - \text{HN}\Omega\text{N}$ în loc de $\text{ICTP} - \text{IHN}\Omega\text{N}$), după cum diferită este și poziționarea acesteia în flanul monedei (din stânga jos și nu stânga sus)⁵. Aceste ultime caracteristici trimit din nou la reversul monedei Pick, 507, unde însă Dionysos apare însoțit de panteră⁶.

Piesa cu nr. 3 (pl. I/4) este un hibrid rezultat în urma folosirii unor matrite reproducând tipuri iconografice semnalate de B. Pick, și anume Pick, 483 (av.) respectiv o variantă Pick, 507 (rv.). Elementele ce individualizează o nouă ștanță de rv. sunt date de tipul de decorație de pe thyrsos respectiv de partea superioară a acestuia, care la noi se termină cu globulă, în vreme ce exemplarul cunoscut de Pick avea capătul simplu. În sfârșit, pantera ce-l însoțește pe Dionysos merge spre stânga, nefiind așezată către stânga și cu capul întors spre dreapta, cum constatăm la Pick, 483 respectiv Pick, 507. Ea furnizează o nouă legătură între grupul monedelor având pe revers pe Dionysos ținând kantharos și thyrsos (însoțit sau nu de panteră) și cu bustul Atenei pe avers – Pick, 483 – și cel al emisiunilor cu același tip de revers, dar cu efigie imperială – în cazul nostru Caracalla (Pick, 507) – pe avers. Avem prin urmare asigurată datarea doar presupusă la vremea lui de B. Pick pentru monedele din prima categorie⁷, ca de altfel și pentru piesa precedentă, a cărei legendă de revers este similară ca distribuire și poziționare cu aceea a emisiunilor de tip Pick, 507.

Următorul exemplar (nr. 4, pl. I/7) se integrează seriei monetare histriene cu capul Atenei pe avers respectiv Dionysos cu kantharos și thyrsos și legenda $\text{C} \cdot \text{IC} - \text{TP} - \text{HN}\Omega\text{N}$ pe revers⁸, litera inițială fiind poate abrevierea unui epitet atribuit cetății sau a unui festival⁹. Un altul (pl. I/8) a fost prezentat cu descriere și identificare eronate în cadrul unei licitații organizate la Basel în luna iunie a anului 2003 de casa de licitație Papyrus Books & Antiquities, acesta provenind din colecția J.-P. Righetti¹⁰ (3,25 g; 15 mm). La apariția catalogului Auctiones A.G. Auktion 29, 12-13 iunie 2003, nu era publicată nici o altă piesă similară. Pastila monetară – mai mică decât ștanța – nu a permis gravarea întregii legende, așa încât elementele esențiale pentru o descriere și identificare corecte nu erau pe de-a întregul vizibile. În sfârșit, o altă piesă (pl. I/6) se regăsește în cel de-al patrulea volum publicat de casa de licitații La Galerie Numismatique Bogdan Stambuliu¹¹ (3,89 g; 16 mm), fiind la rândul său incomplet descrisă. Aceste monede sporesc la șase numărul exemplarelor cu legenda $\text{C} \cdot \text{IC} - \text{TP} - \text{HN}\Omega\text{N}$, cinci dintre ele având pe avers capul Atenei respectiv Dionysos cu kantharos și thyrsos pe revers¹², una singură purtând efigia lui Caracalla (av.) și Atena, în picioare, ținând pateră (?) și lance (rv.)¹³. În grupul primelor cinci, constatăm existența a trei ștanțe de revers, elementele specifice fiind date de tipul de thyrsos ținut de Dionysos (cu partea superioară treflată¹⁴, dreaptă¹⁵ sau simplă¹⁶) respectiv de poziția și amplasarea ultimului Ω din legendă (O ¹⁷ sau Ω ¹⁸).

Monedele 5 și 6 (pl. II/9–10), ca de altfel și cea publicată în catalogul din octombrie 2002 al casei de antichități Dr. Busso Peus¹⁹ (pl. II/12; 3,10 g; 16 mm), având pe avers capul lui Caracalla și reversuri tip Pick 483 var. similare cu reversul exemplarului nr. 320 prezent în licitația organizată în noiembrie 2004 de casa La

Galerie Numismatique Bogdan Stambuliu²⁰, furnizează ștanța cea mai apropiată în raport cu cea utilizată pentru baterea piesei având efigia Atenei pe avers respectiv pe Dionysos pe revers²¹. Avem astfel consolidată legătura dintre reversul unui tip pseudo-autonom (Stambuliu, 320=Pick, 483 var.) respectiv aversul unor piese cu efigie imperială, dar și cu aversul emisiunii tip Pick, 483, fără chip de împărat. Gradul mare de apropiere dintre aceste ștanțe și larga răspândire a acestui revers comun tipologic la un număr apreciabil de piese histriene cu efigia Atenei pe avers, ca și la mai multe exemplare cu portret imperial – până acum de fiecare dată Caracalla – susține atribuirea monedelor pseudo-autonome ale cetății Istros având pe avers bustul Atenei epocii lui Marcus Aurelius Antoninus. În același sens pledează și marea asemănare dintre reversurile pieselor Pick, 507 respectiv Stambuliu, 320 (variantă la Pick, 483) – aceeași plasare a textului în flanul monedelor, aceeași poziție a panterei, chiar și aceeași decorație a thyrsosului – diferența fiind dată doar de distribuirea diferită a legendelor (în primul caz ICTPI–HNΩN și ICTP–IHNΩN în cel de al doilea). Pe de altă parte, numeroasele variante de avers (pl. I/1–4, 5; 6–8), dar mai ales varietatea reversurilor cu Dionysos tip Pick, 483 respectiv 507, pl. I–II, sugerează cel puțin proiectarea unor emisiuni însemnate cantitativ, care nu se regăseau până de curând în descoperiri. De altfel, o situație similară trebuie constatată în privința pieselor cu legenda ΓIC–TP–HNΩN²².

Ultima piesă (nr. 7, pl. II/11) prezintă, la rândul ei, elemente de noutate. Ea corectează datele pe care le avem despre aversul piesei tip Pick, 507 – cunoscută încă din vremea lui Mionnet²³ (pl. II/13) – întregind legenda acestuia și completând astfel descrierea primilor editori ai monedei²⁴. În sfârșit, similitudinea aversului ei cu cel al emisiunii ce-l are pe revers pe Hermes ținând punga și kerykeionul – deocamdată cunoscută prin numai un exemplar²⁵ (pl. I/14) – sugerează poate chiar simultaneitatea baterii în aceeași secvență cronologică a pieselor cu efigia lui Caracalla pe avers și reversuri cu Dionysos sau Hermes respectiv a acelora fără efigie imperială, având pe avers capul zeiței Athena, iar pe revers pe Dionysos, cu sau fără panteră alături.

Constatăm, așadar, apariția în vremea lui Caracalla a unui grup însemnat de emisiuni monetare histriene, cu sau fără efigie imperială, apreciable cantitativ și semnificative istoric.

NOTE

¹ B. Pick, *Die antiken Münzen von Dacien und Moesien*, I, 1, Berlin, 1898, p. 170, nr. 483.

² *La Galerie Numismatique Bogdan Stambuliu. Vente aux enchères, IV, 28 novembre 2004*, Geneva, 2004, p. 72, nr. 320.

³ *Ibidem*, nr. 318.

⁴ E. Petac, I. Sandor, *Simpozion Chișinău 2002*, p. 103–108.

⁵ B. Pick, *op.cit.*, pl. III, nr. 7.

⁶ T.E. Mionnet, *Description de médailles antiques, grecques et romaines. Supplément*, II, Paris, 1822, p. 69, nr. 92 și pl. II, nr. 3; B. Pick, *op.cit.*, p. 175, nr. 507, dar fără ilustrație.

⁷ B. Pick, *op.cit.*, p. 170, nr. 483.

⁸ E. Petac, I. Sandor, *op.cit.*, p. 103, nr. 6–8.

⁹ B.V. Head, *Historia Numorum*², Oxford, 1911, p. LXXIII și LXXVII.

¹⁰ *Auctiones A.G. Gessellschaft für Kunstversteigerungen (Sammlung J.-P. Righetti, II), Auktion 29, 12 und 13 Juni 2003*, Basel, 2003, p. 17, nr. 131.

¹¹ *La Galerie Numismatique Bogdan Stambuliu. Vente aux enchères, IV, 28 novembre 2004*, Geneva, 2004, p. 72, nr. 319.

¹² Pentru primele trei exemplare, vezi notele 8 și 10.

¹³ E. Petac, I. Sandor, *loc.cit.*, nr. 8.

¹⁴ *Ibidem*, nr. 6.

¹⁵ *Ibidem*, nr. 7.

¹⁶ Vezi pl. I/6 (pentru care vezi nota 11), I/7 (moneda nr. 4 din prezentul lot) și I/8 (pentru care vezi nota 10).

¹⁷ E. Petac, I. Sandor, *loc.cit.*, nr. 7.

¹⁸ Vezi nota 10; E. Petac, I. Sandor, *loc.cit.*, nr. 6, și pl. I/6-8 (vezi nota 16).

¹⁹ *Dr. Busso Peus Nachfolger, Auktion 372, 30 october 2002*, Frankfurt am Main, 2002, nr. 1289.

²⁰ Vezi nota 2.

²¹ Diferența este dată doar de distanța vizibil mai mare dintre literele I și C în cazul piesei prezente în licitația organizată de casa La Galerie Numismatique Bogdan Stambuliu.

²² Primul exemplar, neidentificat ca atare inițial, a fost publicat în anul 2002 (vezi nota 18 și pl. I/8), fiind urmat rapid de alte cinci monede până în prezent (E. Petac, I. Sandor, *loc.cit.*, nr. 6–8 respectiv pl. I/6, pentru care vezi nota 11 și piesa 4, pl. I/7 din lotul publicat cu acest prilej).

²³ T.E. Mionnet, *loc.cit.*

²⁴ Datorită desenului publicat de T.E. Mionnet, *op.cit.*, pl. II, nr. 3, foarte exact și corect, pe aversul piesei putem citi legenda AVT K M AVP... – P ANTQNIN – OC, în descrierea de la p. 69, nr. 92, al doilea P nefiind însă menționat, probabil dintr-o scuzabilă eroare; în schimb, B. Pick, *op.cit.*, p. 175, nr. 507, considera că literele de după AVP sunt vagi și ilizibile, propunând completarea legendei în forma CE; cu același prilej, aprecia ca nesigură și improbabilă prezența literelor OC în partea inferioară a aversului, sub gâtul împăratului, potrivit lecturii confirmate și desenului precis al lui T.E. Mionnet.

²⁵ M. Dima, A. Popescu, BSNR, 92-97 (1998-2003), 2003, p. 368, nr. 8.

ISTROS COINS FROM ROMAN IMPERIAL PERIOD IN THE ISTVAN SANDOR COLLECTION (II)

ABSTRACT

The authors publish seven Istros coins, four of them with the bust (nr. 1-3) or head (nr. 4) of Athens on the obverse and Dionysos keeping kantharos and thyrsos, having or not a panther at his feet and the legend ICTPIHNQN (nr. 1-3) or CICTPHNQN (nr. 4) on the reverse. The last coins – nr. 5-7 – have the same reverse type, but the head of Caracalla on the obverse.

The first coin (pl. I/1) – type Pick, 483 – belongs to the I. Sandor collection. Recently, a variety of this type has appeared in a public auction (*La Galerie Numismatique Bogdan Stambuliu. Vente aux enchères, IV, 28 novembre 2004*, Geneva, 2004, p. 72, nr. 320; pl. I/3), the location of the reverse legend – from

the lower left side, as Pick, 507 – offering a new argument which sustains the attribution supposed by B. Pick for this type to the time of Caracalla.

On the second place on our lot is again a variety for Pick, 483, with a new image of the goddess on the obverse and no panther near the feet of Dionysos on the reverse (pl. I/5); the legend also starts from the lower left side and have a different distribution, similar to that of Pick, 507.

The third sample (pl. I/4) is a hybrid between Pick, 483 (obv.) and a variety of Pick, 507 (rv.). The last one consists in a different decoration for the thyrsos and the position of the panther, which are not staying left, head right, but walking left. It suggests again a relation between the types Pick, 483 and 507.

The next coin (nr. 4, pl. I/7) are from the series having the head of Athens on obv. and Dionysos with kantharos and thyrsos, but the legend $\Gamma\text{ICTPHN}\Omega\text{N}$ (rv.) two other similar coins (pl. I/6 and 8) resulting from public auctions (B. Stambuliu, IV, 319 and J.-P. Righetti collection). The first letter is probably the abbreviation of a festival or epithet accorded to the city. The variety of the reverse dies – three different from five samples – suggests the intention of a large issue. Their iconography and also the presence of the same reverse legend on a coin having on obverse the head of Caracalla make them contemporary with the emperor.

The coins 5 and 6 (pl. II/9-10), having the head of Caracalla on obverses and reverses type Pick, 483 var. (Stambuliu, 320) provide the most significant approach between a pseudo-autonomous type – Pick, 483 and especially 483 var. – and a type with imperial effigy. The difference appears because of a larger space between Pick, 483 var. I and C reverse letters than on our coins.

Finally, the last coin (nr. 7, pl. II/11) makes corrections on the Mionnet (pl. II/13) and Pick descriptions of Pick, 507. Also, the identity between its obverse and that of the issue with Hermes keeping purse and kerykeion on rv. (pl. II/14) – known by a single sample until now – suggests that they are contemporary.

So, we must observe the existence of an intended large issue of Istros coins without imperial effigy in the time of Caracalla.

EXPLANATION OF THE FIGURES

Pl. I. Istros coins from Roman time: 1, 4, 5, 7 I. Sandor collection; 2 collection Iversen; 3, 6 B. Stambuliu auction; 8 J.-P. Righetti collection.

Pl. II. Istros coins from Roman time: 9–11 I. Sandor collection; 12 Busso Peus auction, 1289; 13 Paris, National Library; 14 collection of the National Bank of Romania's Museum.

Prezentăm în cele ce urmează 27 de denari romani imperiali aparținând colecției Cabinetului Numismatic al Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan”¹, la care s-au făcut dese referiri în literatura de specialitate². Din informațiile publicate și din notele de inventar reiese că la 27 aprilie 1933 în locul zis „Bălănici”, din satul Fedeleșeni, comuna Strunga, județul Iași, țăranul Ion Tudosă a descoperit, într-o ulică, mai multe monede de argint din care a dăruit 20 de exemplare lui Aristide Luca. Acesta din urmă împreună cu I. Damian au efectuat cercetări în punctul menționat și au mai descoperit o monedă. Aflându-se despre descoperire, țăranii din localitate au întreprins săpături, iar trei dintre ei, Damian, Chirilă și Pangrat au mai găsit 40 de piese la o adâncime ce varia între 4 și 45 cm, așezate „în sul și învelite într-o ceară albă”, iar lângă ele și câteva fragmente dintr-un vas de lut. Se pare că printre exemplarele descoperite se aflau monede emise de următorii împărați: Augustus, Claudius, Vespasian, Titus I, Domitian, Nerva 2, Traian 12, Hadrian, Antoninus Pius, Marcus Aurelius și altele cu legenda ilizibilă, probabil bătute de alți împărați. În cursul aceluiași an, 25 de piese din acest depozit au ajuns la Muzeul Național de Antichități, actualmente Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”³.

Celelalte două piese⁴, la care facem referire în prezentul articolul, au fost aduse în anul 1950 la Muzeul Național de Antichități de Vl. Dumitrescu⁵, membru al colectivului arheologic Hăbășești, împreună cu un decalc făcut după alte trei monede văzute la săteanul Vasile V. Vasiloaia⁶. Din cele notate de Vl. Dumitrescu se pare că cele 2 piese au fost descoperite prin anii 1936-1938 (sau poate mai devreme)⁷, iar din informațiile publicate reiese că toate cinci (cele două ajunse la M.N.A. și cele rămase la Vasile V. Vasiloaia) ar proveni din depozitul descoperit în 1933⁸.

NERO

1. AR ↓ 2,90 g; 19 x 16,7 mm.
RIC, I, p. 148, nr. 53, anii 63-68.
BMC, I, p. 212, nr. 96, anii 64-68.

VESPASIAN

2. AR ↓ 2,69 g; 17,7 x 17,9 mm.
RIC, II, p. 16, nr. 10, anii 69-71.
BMC, II, p. 4, nr. 26, dar la noi pe rv.
COSIT – ER – T – RPOT, anii 69-70.
3. AR ↓ 2,92 g; 17,3 x 18,3 mm.
RIC, II, p. 16, nr. 10, anii 69-71.
BMC, II, p. 4, nr. 26, dar la noi pe rv.
COSITER – T – RPOT, anii 69-70.
4. AR ↓ 2,87 g; 17,8 x 19 mm.
RIC, II, p. 20, nr. 52, anii 72-73.
BMC, II, p. 13, nr. 74, anii 72-73.
5. AR ↑ 2,68 g; 19 mm.
RIC, II, p. 22, nr. 67, anul 73.
BMC, II, p. 20, nr. 105, anul 73.

TRAIAN

6. AR ↓ 2,61 g; 19,7 x 18,3 mm.
RIC, II, p. 252, nr. 118, var. doar pentru aur,
anii 103-111.
BMC, III, p. 71, nr. 281, anii 103-111.
Hill, p. 140, nr. 481, anul 108.
7. AR ↯ 2,75 g; 19,7 x 17,2 mm.
RIC, II, p. 268, nr. 337, anii 114-117.
BMC, III, p. 109, nr. 536, dar la noi pe rv.
P – MTRPC – O – SVI – PPSPQR, anii
112-117.
Hill, p. 148, nr. 713, em. 22, anul 116.
8. AR ↯ 2,88 g; 19 x 16,9 mm.
RIC, II, p. 268, nr. 337, anii 114-117.
BMC, III, p. 109, nr. 536, dar la noi pe rv. P
– MTRPCO – SV – IPPSPQR, anii 112-117.
Hill, p. 148, nr. 713, em. 22, anul 116.
9. AR ↯ 2,50 g; 18,9 x 17,8 mm.
RIC, II, p. 268, nr. 349, anii 114-117.
BMC, III, p. 117, nr. 595, anii 112-117.
Hill, p. 149, nr. 741, em. 23, anul 116.

10. AR ↯ 3,06 g; 18 x 17,3 mm.
RIC, II, p. 268, nr. 334, anii 114-117.
BMC, III, p. 122, nr. 631, anii 112-117.
Hill, p. 150, nr. 761, dar la noi pe av.
GERM, anul 117.

HADRIAN

11. AR ↯ 2,86 g; 18,6 x 17,5 mm.
RIC, II, p. 351, nr. 94, anii 119-122.
BMC, III, p. 264, nr. 195, dar la noi pe av.
IMP CAES TRAIAN HA – DRIANVS
AVG, anii 119-122 (ori mai târziu).
Hill, p. 137, nr. 208, em. 8, anul 121.
12. AR ↓ 3,21 g; 19,5 x 19,6 mm.
RIC, II, p. 361, nr. 183, anii 125-128.
BMC, III, p. 293, nr. 426, dar la noi pe rv.
CO – S – III, anii 125-128.
Hill, p. 162, nr. 379, em. 16, anul 129.
13. AR ↓ 2,92 g; 18,3 x 18,1 mm.
RIC, II, p. 367, nr. 230, anii 134-138.
BMC, III, p. 317, nr. 595, anii 134-138.
Hill, p. 167, nr. 574, anul 135.

ANTONINUS PIUS

14. AR ↓ 2,80 g; 17,9 x 15,4 mm.
RIC, III, p. 26, nr. 11, anul 138.
BMC, IV, p. 5, nr. 17, anul 138.
Hill, p. 178, nr. 70, em. 5, anul 138.
15. AR ↯ 3,22 g; 16,6 x 18 mm.
RIC, III, p. 37, nr. 100, anii 140-144.
BMC, IV, p. 38, nr. 252, var. la RIC și BMC,
pe av. capul împăratului gol, iar pe rv.
TRANQVILLI – TASI – AVG*, anii
140-144.
Hill, p. 190, nr. 500, anul 142.
16. AR ↓ 3,48 g; 17,8 x 18,2 mm.
RIC, III, p. 51, nr. 204, anii 151-152.
BMC, IV, p. 111, nr. 766, anii 151-152.
17. AR ↓ 2,87 g; 17,4 x 16,6 mm.
RIC, III, p. 54, nr. 232, anii 153-154.
BMC, IV, p. 118, nr. 811, anii 153-154.
18. AR ↯ 3,06 g; 17,4 x 16 mm.
RIC, III, p. 56, nr. 251, anii 155-156.
BMC, IV, p. 125, nr. 854, anii 155-156.

Pl. I. Monede romane imperiale de la Fedeleşeni.

17

18

19

20

21

22

23

24

25

26

27

Pl. II. Monede romane imperiale de la Fedeleşeni.

19. AR ↓ 3,13 g; 17,4 x 16 mm.
RIC, III, p. 59, nr. 274, anii 157-158.
BMC, IV, p. 132, nr. 901, anii 157-158.

20. AR ↑ 2,71 g; 16,2 x 17,9 mm.
RIC, III, p. 59, nr. 276, anii 157-158.
BMC, IV, p. 132, nr. 899, anii 157-158.

ANTONINUS PIUS: DIVA FAUSTINA⁹

21. AR ↓ 2,94 g; 18,3 x 18 mm.
RIC, III, p. 72, nr. 373, după anul 141.
BMC, IV, p. 63, nr. 449, după anul 141.

22. AR ⚡ 3,05 g; 18,4 x 18 mm.
RIC, III, p. 73, nr. 384, după anul 141.
BMC, IV, p. 66, nr. 474, după anul 141.

ANTONINUS PIUS: MARCUS AURELIUS

23. AR ⚡ 3,15 g; 14,8 x 17,3 mm.
RIC, III, p. 89, nr. 475, anii 157-158.
BMC, IV, p. 136, nr. 920, anii 157-158.

ANTONINUS PIUS: FAUSTINA II

24. AR ↓ 2,81 g; 19 x 17,7 mm.
RIC, III, p. 93, nr. 502, nedatată.
BMC, IV, p. 163, nr. 1080, nedatată.

MARCUS AURELIUS: DIVA FAUSTINA

25. AR ↑ 2,76 g; 18,3 x 18,8 mm.
RIC, III, p. 273, nr. 744, anii 176-180.
BMC, IV, p. 490, nr. 716, anii 176-180.

COMMODUS: CRISPINA

26. AR ↓ 2,51 g; 18,5 x 17,5 mm.
RIC, III, p. 399, nr. 273, anii 180-183.
BMC, IV, p. 695, nr. 36, anii 180-183.

SEVERUS ALEXANDER

27. AR ↑ 2,51 g; 19,5 mm.
RIC, IV/2, p. 71, nr. 7, anul 222.
BMC, VI, p. 117, nr. 27, em. 1, începutul
anului 222.

După cum observăm din catalogul prezentat, tipurile monetare sunt cele cunoscute în cataloagele de specialitate sau variante pe care le-am semnalat, iar greutatea monedelor oferă o medie de 2,88 g, cel mai ușor exemplar aparținându-i lui Traian (nr. 9 – 2,50 g), iar cel mai greu lui Antoninus Pius (nr. 16 – 3,48 g). Constatăm că cea mai mare parte a monedelor au o greutate sub 3 g (19 piese), iar restul sunt cuprinse între 3,05 g și 3,48 g. Analizând pe împărați observăm media redusă a fiecărei domnii: Vespasian – 2,79 g (4 monede), Traian – 2,76 g (5 piese), Hadrian – 2,99 g (3 piese), Antoninus Pius – 3,02 g (11 monede).

Din punct de vedere cronologic, cei 27 de denari se eșalonează între domnia lui Nero și cea a lui Severus Alexander, având următoarea structură: Nero 1, Vespasian 4, Traian 5, Hadrian 3, Antoninus Pius 11 (Diva Faustina 2, Marcus Aurelius 1, Faustina II 1), Marcus Aurelius 1 (Diva Faustina 1), Commodus 1 (Crispina 1), Severus Alexander 1.

Adăugând celor 27 de monede piesele descrise de Aristide Luca (Titus 1, Nerva 2, Traian 12) și monedele văzute la Vasile V. Vasiloiu (Traian 2, Antoninus Pius 1) obținem 45 de monede eșalonate astfel: Nero 1, Vespasian 4, Titus 1, Nerva 2, Traian 19, Hadrian 3, Antoninus Pius 12 (Diva Faustina 2, Marcus Aurelius 1, Faustina II 1), Marcus Aurelius 1 (Diva Faustina 1), Commodus 1 (Crispina 1), Severus Alexander 1. Repartiția pe emitenți și pe etape ne arată ponderea infimă deținută de monedele emise înaintea războiului civil, o piesă a lui Nero – 0,22%. Pieseile următoarei etape dețin 15,54%, din care emisiunile întemeietorului dinastiei Flavia reprezintă 60% din numerarul etapei (4 ex. – 8,88% din total), iar monedele celorlalți doi principii furnizează 6,66% din întreg (Titus

2,22%, Nerva 4,44%). Pieseile emise de primii trei împărați ai sec. II dețin 75,54% din numărul despre care avem informații. Observăm că cele mai multe monede aparțin lui Traian (19 – 42,22%) urmat de Antoninus Pius (12 – 26,66%) și Hadrian (3 – 6,66%). Monedele ultimilor Antonini însumează 4,44% și sunt repartizate egal între Marcus Aurelius și fiul său Commodus – câte 2,22%. În fine, emisiunea lui Severus Alexander reprezintă 2,22%.

Înregistrăm un prim hiatus între Nero și Vespasian, altul în timpul lui Domitian și ultimul între domnia lui Commodus și Severus Alexander. Dacă absența monedelor emise de Galba, Otho și Vitelius pare normală, având în vedere proporțiile reduse ale tezaurului, absența emisiunilor lui Domitian, chiar și la o acumulare de asemenea dimensiuni, nu este firească. Ultimul hiatus înregistrat între Commodus și Severus Alexander poate fi considerat bizar deoarece de regulă în depozitele încheiate în timpul ultimului Sever monedele emise în acest interval de timp își fac simțită prezența¹⁰. Singurele excepții sunt acumulările de la Târpești¹¹, Satu-Mare¹² și cele de mici dimensiuni¹³, care nu pot oferi informațiile necesare unei analize structurale. În privința primului depozit considerăm că este vorba mai degrabă de o contaminare ulterioară a sa cu emisiunea ultimului Sever¹⁴, deși întemeietorul muzeului din Târpești susține că piesa aparține descoperirii¹⁵. De asemenea, acumularea de la Satu-Mare, în care monedele emise anterior lui Augustus furnizează 99,37%, la care ulterior se adaugă o piesă emisă de Severus Alexander (0,62%) „se încadrează doar formal între tezaurele mixte de denari republicani și imperiali, dar constituie un caz aparte, care prin trăsăturile sale generale concordă cu celelalte depozitele îngropate pe teritoriul Daciei înainte de transformarea ei în provincie romană”¹⁶.

În concluzie, având în vedere starea de conservare precară a emisiunii lui Severus Alexander¹⁷ în comparație cu celelalte monede din depozit, ca și absența emisiunilor posterioare lui Commodus, întâlnită doar în acumulările monetare pentru care păstrăm rezerve că au ca *terminus post quem* domnia lui Severus Alexander sau în cele reduse ca dimensiune, considerăm că tezaurul de la Fedeleșeni se încheie în timpul lui Commodus.

NOTE

¹ Monedele, inventariate sub nr. 261 și 265 de regretatul B. Mitrea, ne-au fost puse la dispoziție de domnul Eugen Nicolae căruia îi aducem, pe această cale, cuvenitele mulțumiri.

² N. Gostar în Vl. Dumitrescu, M. Petrescu-Dâmbovița, N. Gostar, *Hăbășești. Monografie arheologică*, București, 1954, p. 555, 576-577; B. Mitrea, *Contribuții numismatice la istoria triburilor daco-getice din Moldova în a doua jumătate a secolului al II-lea e. n.*, SCIV, 7, 1956, 1-2, p. 161, 167; idem, *La migration de Goths reflétée par trésors de monnaies romaines enfouies en Moldavie, Dacia*, N.S., 1, 1957, p. 231; V. Mihăilescu-Bîrliba, *Circulația monetară la triburile libere de la răsărit de Carpați (sec II-IV e.n.)*, MemAntiq, 2, 1970, p. 321, nr. 54, „Fedeleșeni. Un tezaur găsit în 1933 la Muzeul Național de Antichități s-au determinat 25 de ex....”; B. Mitrea, *Découvertes de monnaies antiques et byzantines dans la République Socialiste de Roumanie*, XV, Dacia, N.S., 16, 1972, p. 372, nr. 85, „Strunga (dép. d'Iassy), Le Musée National des Antiquités entra en possession

de 25 deniers romains impériaux au cours de l'année 1933 dont on ne savait rien d'autre que l'endroit de leur découverte, à savoir Strunga. Ces monnaies sont inventoriées, figurant dans le registre inventaire du Musée National des Antiquités sous le n° 265..."; idem, *Descoperiri de monede antice și bizantine în Republica Socialistă România*, SCIV, 23, 1972, 1, p. 145-146, nr. 85, „Strunga, jud. Iași. La MNA a ajuns în 1933, fără alte indicații decât că au fost descoperite în localitatea Strunga, un număr de 25 de denari din timpul imperiului. Monedele sunt înregistrate în Registrul Inv. al MNA sub nr. 265"; V. Mihăilescu-Bîrliba, *La monnaie romaine chez les Daces orientaux*, București, 1980, p. 264, nr. 98, „Fedeleșeni (comm. de Strunga, dép. de Iași), Récupérées 46 AR .... Ce sont des deniers romain des empereurs suivants : Auguste, Claude, Néron I, Vespasien 5, Titus I, Domitien, Nerva 2, Trajan 19, Hadrien 3, Antonin le Pieux 8, Marc Aurèle et sa famille 5, Crispina I, I ex. non identifié. ... MNA. Inv. 1933 (25 ex.)" și p. 284, nr. 239, „Strunga (dép. de Iași) Récupérées 25 AR ... Néron I, Vespasien 4, Trajan 5, Hadrien 3, Antonin le Pieux 10, Marc Aurèle I, Commode I... MNA. Inv. 265."; V. Chirica, M. Tanasachi, *Repertoriul arheologic al județului Iași*, 2, Iași, 1985, p. 383, nr. LXXI.9.H : „În 1933 pe teritoriul satului Fedeleșeni a fost descoperit un tezaur ... Col. MNA inv. 265"; M. Ignat, *Contribuții la cunoașterea ceramicii dacice de la răsărit de Carpați – Vasele cu tezaur monetare din secolele II – III e.n.*, Suceava, 13-14, 1986-1987 (1987), p. 104, 107 și p. 110, nr. 10; Eugenia Zaharia, în EAIVR, II, p. 129, s.v.; V. Mihăilescu-Bîrliba, *Monedele și ceramica: Vasele tezaururilor monetare din Dacia liberă*, ArhMold, 21, 1998, p. 136; B. Mitrea, V. Mihăilescu-Bîrliba, *Tezaurul de monede romane de la Bălănești (jud. Neamț)*, ArhMold, 23-24, 2000-2001, p. 204.

³ Informațiile privind istoricul descoperirii au fost preluate de la N. Gostar, în Vl. Dumitrescu, M. Petrescu-Dâmbovița, N. Gostar, *op.cit.*, p. 576-577.

⁴ B. Mitrea, Nota de Inventar 261; N. Gostar, în Vl. Dumitrescu, M. Petrescu-Dâmbovița, N. Gostar, *loc.cit.*, unde apare și descrierea monedelor; Nr. 15 și 27 în catalogul monedelor.

⁵ B. Mitrea, Nota de Inventar 261.

⁶ *Ibidem.*

⁷ *Ibidem.*

⁸ N. Gostar, în Vl. Dumitrescu, M. Petrescu-Dâmbovița, N. Gostar, *loc.cit.*: „Alte trei monete, provenite din același tezaur, au fost văzute în 1949, la locuitorul Vasile V. Vasiloaia din Fedeleșeni: două de la Traian și una de la Antoninus Pius. Alte două monete, obținute de colectivul arheologic Hăbășești, fac parte din același tezaur, una fiind dăruită de locuitorul Ion Tudosă din Fedeleșeni (cel care a descoperit tezaurul), iar a doua de către un alt locuitor din același sat.”

⁹ Piese emise pentru Faustina I și Faustina II nu apar în lucrarea lui Ph.V. Hill, *The dating and arrangement of the undated coins of Rome, A.D. 98-148*, Londra, 1970.

¹⁰ V. Mihăilescu-Bîrliba, *La monnaie romaine chez les Daces orientaux*, București, 1980, p. 103-105, tabelul XVIII, p. 162-166, tabelul XXVIII și p. 260, 272, nr. 64, 159 (depozitele de la Akandzilar, Căndești, Causevo, Chilnikovo, East Anglia, Einsiedel, Falkirk, Juskowo, Kirchmatting, Llanarmon, Mainz, Muntenesti, Quetlich, Raseiniai, Reims, Roksolany, Seewaldsen, Sepiet, St. Mary Cray, Tisa, Welzheim); E. Petac, *Circulația monetară în Dacia romană*, I, teză de doctorat, București, 2000, p. 52, 281-282 și p. 329, 342, 348, 391-393, 396-397, nr. 17, 43, 57, 149, 152, 157 cu bibliografia (tezaurul de la Băile Herculane I, Câmpulung, Dănești, Tisa, Turda II, Vețel).

¹¹ B. Mitrea, *Descoperiri recente și mai vechi de monede antice și bizantine în Republica Socialistă România*, SCIV, 19, 1968, 1, p. 179, nr. 68; idem, *Découvertes récentes et plus anciennes de monnaies antiques et byzantines en Roumanie*, Dacia, N.S., 12, 1968, p. 455, nr. 68; Gh. Poenaru Bordea, V. Mihăilescu-Bîrliba și Alex. Artimon, *Un mic tezaur de denari romani imperiali descoperit la Ghindăoani (jud. Neamț)*, SCIV, 19, 1968, 4, p. 600; Maria Chițescu, *Unele aspecte ale relațiilor dintre Dicomes și Marcus Antonius în lumina descoperirilor numismatice (O problemă de geografie istorică)*, SCIV, 19, 1968, 4, p. 663, nr. 38; B. Mitrea, *Descoperiri recente de monede antice și bizantine de pe teritoriul României*, SCIV, 21, 1970, 2, p. 344-345, nr. 81; idem, *Découvertes récentes*

et plus anciennes de monnaies antiques et byzantines en Roumanie, Dacia, N.S., 14, 1970, p. 481, nr. 81; V. Mihăilescu-Bîrliba, *Circulația monetară...*, MemAntiq, 2, 1970, p. 317-318, nr. 29; Iudita Winkler, *Despre pătrunderea denarilor lui Marcus Antonius în Dacia*, SCIV, 22, 1971, 1, p. 99, nr. 20 în tabel; V. Mihăilescu-Bîrliba, *La monnaie romaine...*, p.90, tabelul XV și p. 286, nr. 254; RRCD, p. 302, nr. 202; Silvia Marinescu-Bîlcu, Maria Chițescu și V. Mihăilescu-Bîrliba, *Tezaurul de monede romane descoperit la Târpești*, SCN, 9, 1989, p. 43-51; Gh. Poenaru Bordea, B. Mitrea, *Découvertes monétaires en Roumanie – 1989(XXXIII)*, Dacia, N.S., 34, 1990, p. 307, nr. 107.

¹² Iudita Winkler, *Contribuții numismatice la istoria Daciei*, SCȘCluj, 6, 1-2, p. 49-50, 146, tabelul XI, nr. 153; idem, *Schatzfunde römischer Silbermünzen in Dazien bis zum beginn Dakerkriege*, Jarbuch für Numismatik und Geldgeschichte, 17, 1967, p. 152, nr. 131; T. Bader, *Descoperiri monetare în câmpia someșeană*, Baia Mare, 1967, p. 10, nr. 5a; Iudita Winkler, *Tezaure monetare din județul Satu Mare*, Muzeul de Istorie Satu Mare, Satu Mare, 1968, p. 19-36; T. Bader, *Contribuții la cunoașterea istoriei orașului Satu Mare*, StComSatu Mare, 3, 1975, p. 33-35; B. Mitrea, *Découvertes monétaires en Roumanie – 1976(XX)*, p. 377, nr. 31; V. Mihăilescu-Bîrliba, *op.cit.*, p. 103 și p. 162, tab. XXVIII; Al. Sășianu, *Moneda antică în vestul și nord-vestul României*, Oradea, 1980, p. 153, nr. 1061; RRCD, p. 260-262, nr. 175; C. Preda, *Istoria monedei în Dacia preromană*, București, 1998, p. 311; Delia Moisil, G. Depeyrot, *Le trésor de deniers antérieurs à Trajan en Roumanie*, Collection Moneta, 33, Wetteren, 2003, p. 229-231, nr. 297.

¹³ B. Mitrea, *Descoperiri recente și mai vechi de monede antice și bizantine în Republica Socialistă România*, SCIV, 19, 1968, 1, p. 178, nr. 62; idem, *Découvertes récentes et plus anciennes de monnaies antiques et byzantines en Roumanie*, Dacia, N.S., 12, 1968, p. 455, nr. 62; Gh. Poenaru Bordea, V. Mihăilescu-Bîrliba, Al. Artimon, *loc. cit.*, nota 12; V. Mihăilescu-Bîrliba, *Descoperiri de monede antice și bizantine*, MemAntiq, 1, 1969, p. 427, nr. 11; idem, *Circulația monetară...*, MemAntiq, 2, 1970, p. 318, nr. 34; V. Mihăilescu-Bîrliba, Gh. Poenaru Bordea, *Notă adițională privind tezaurul de denari romani imperiali descoperit la Ghindăoani*, SCN, 5, 1971, p. 385; Gh. Bichir, *Cultura carpică*, București, 1973, p. 130, nr. 17; V. Mihăilescu-Bîrliba, *La monnaie romaine...*, p. 103-104, tabelul XVIII și p. 265-266, nr. 111 (acumularea de la Ghindăoani-Leontești, menționată în catalogul descoperirilor Ghindăoani); Gh. Poenaru Bordea, în EAIVR, II, p. 189, s.v.; E. Petac, *op. cit.*, p. 51, 281-282 și p. 362, 380, nr. 84, 125, cu bibliografia (tezaurele de la Horezu, Sarmizegetusa I).

¹⁴ Vezi prudența exprimată de Silvia Marinescu-Bîlcu, Maria Chițescu și V. Mihăilescu-Bîrliba, *Tezaurul de monede romane descoperit la Târpești*, *op.cit.*, p. 43, nota 2 și p. 44.

¹⁵ *Ibidem*, p. 44, nota 6.

¹⁶ Iudita Winkler, *op. cit.*, p. 26-27.

¹⁷ B. Mitrea, *Nota de Inventar 261*; N. Gostar, în Vl. Dumitrescu, M. Petrescu-Dâmbovița, N. Gostar, *op.cit.*, p. 577.

UN FRAGMENT DU TRÉSOR MONÉTAIRE DE FEDELEȘENI, COMM. DE STRUNGA, DÉP. DE IASSY

RÉSUMÉ

On présente 27 deniers romains impériaux appartenant aux collections de l'Institut d'Archéologie „Vasile Pârvan“ et provenant du village de Fedeleșeni, comm. de Strunga, dép. de Iassy. On ne connaît pas le nombre total des monnaies du trésor; on ajoute à ces 27 deniers d'autres pièces, actuellement perdues mais sur lesquelles il y a quelques informations sommaires. La structure de la partie

connue du dépôt (45 monnaies), est la suivante : Néron 1, Vespasien 4, Titus 1, Nerva 2, Trajan 19, Hadrien 3, Antonin le Pieux 12 (Diva Faustina 1, Marc Aurèle 1, Diva Faustina II 1), Marc Aurèle 1 (Diva Faustina 1), Commode 1 (Crispina 1) et Sévère Alexandre 1. Vu que les monnaies émises après Commode manquent, situation caractérisant des dépôts dont le *terminus post quem* à l'époque de Sévère Alexandre ne semble pas assuré, on considère que le dépôt de Fedeleșeni pourrait achever à l'époque de Commode en excluant la monnaie émise par Sévère Alexandre.

EXPLICATION DES FIGURES

Pl. I – II. Monnaies romaines impériales de Fedeleșeni.

În anul 1911, pe terenul locuitorului C.T. Rădulescu din localitatea Dărăști-Ilfov, a fost descoperit într-un vas de lut, care s-a spart, un tezaur de monede romane imperiale care s-a împrăștiat printre descoperitori¹. În urma sesizării făcută de directorul școlii din localitate, învățătorul Constantin Petrescu, autoritățile locale au întreprins o anchetă, care s-a soldat cu recuperarea a 150 de monede, pe care le-au înaintat, prin Siguranța Națională, Ministerului Instrucțiunii Publice. Ultima instituție menționată le-a trimis prin documentul cu nr. 88061, din 13 decembrie 1911, Muzeului Național de Antichități (azi Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”) spre avizare în scopul despăgubirii descoperitorilor. Directorul Muzeului Național de Antichități din acea perioadă comunică Ministerului Instrucțiunii Publice că valoarea materială a fiecărei monede este insignifiantă, dar valoarea istorică a lotului confiscat este apreciabilă având în vedere că locul de descoperire este precizat².

Cele două piese care se află în colecția Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan” mulțumită învățătorului Constantin Petrescu, care le-a cedat Muzeului Național de Antichități la începutul anului 1912, se prezintă astfel³:

Gallienus

1. Ant ↓ 3,62 g, 22 x 23,5 mm.

RIC V.1, p. 182, nr. 580, Siscia, anii 260-268.

R. Göbl, NZ 2, p. 26, Siscia, faza 14, anul 268 primăvara.

Claudius II

2. Ant ↓ 2,35g, 19,5 x 23,5 mm.

RIC V.1, p. 214, nr. 32, Roma, 268-270.

Din nota de inventar reiese că depozitul de la Dărăști-Ilfov era alcătuit din 152 de monede, cele două prezentate plus celelalte 150, despre care știm că au fost înaintate⁴ probabil instituției care a cerut evaluarea materială. Din păcate această ipoteză nu poate avea un caracter peremptoriu întrucât nu știm dacă cele 150 de piese confiscate de autoritățile locale reprezintă toate exemplarele

Fig. 1. Monede din tezaurul de la Dărăști-Ilfov.

împrăștiate printre descoperitori. Un argument în acest sens ar fi chiar piesele cedate Muzeului Național de Antichități la începutul anului 1912 de învățătorul Constantin Petrescu.

De asemenea, considerăm că structura tezaurului de la Dărăști-Ilfov propusă în precedentul articol în care s-a făcut referire la această acumulare monetară⁵ nu poate fi veridică datorită ponderii neobișnuit de mare deținută de monedele lui Claudius II (84,10% – 127 monede), pe care nu o furnizează nici unul din depozitele încheiate în timpul lui Aurelian⁶. La aceasta se adaugă și faptul că monedele emise după 268 reprezintă în tezaurul nostru peste 90% din numerar (91,39% – 138 monede). Situația dată o întâlnim doar în acumulările din nordul Africii⁷, Italia⁸ și Gallia⁹, dar nu în zonele învecinate unde aceste emisiuni sunt cel mai bine reprezentate în depozitele de la Metku (56,41% – 22 monede)¹⁰ și Viișoara, com. Drăgotești, jud. Gorj (72,14% – 461 piese)¹¹, deși mai există încă șase tezaure încheiate în această perioadă¹², în care ponderea este chiar mai redusă.

În concluzie, credem că depozitul de la Dărăști-Ilfov era alcătuit din cel puțin 152 de piese, dar nu putem avansa o ipoteză referitoare la structura depozitului datorită gradului infim de recuperare și lipsei informațiilor privind caracteristicile celor 150 de piese.

NOTE

¹ Nota de inv. 327 (B. Mitrea), B. Mitrea, *Découvertes récentes et plus anciennes de monnaies antiques et byzantines en Roumanie*, Dacia, N.S., 15, 1971, p. 407, nr. 64, idem, *Descoperiri recente și mai vechi de monede antice și bizantine în R.S.R.*, SCIV, 22, 1971, 1, p. 128, nr. 64; C.C. Petolescu, *Probleme ale circulației monetare romane în Muntenia în secolele II-III e. n.*, Apulum, 10, 1972, p. 192, nr. 1.

² Datele privind istoricul descoperirii au fost preluate de la B. Mitrea, nota de inv. 327; B. Mitrea, *Descoperiri recente* . . . , loc. cit.

³ Mulțumim domnului Eugen Nicolae pentru permisiunea de a le publica.

⁴ Registru Inventar Iașire 1911 apud B. Mitrea, nota de inv. 327.

⁵ B. Mitrea, *Découvertes monétaires en Roumanie -1979 (XXIII)*, Dacia, N.S., 24, 1980, p. 375, nr. 99.

⁶ J-P. Callu, *La politique monétaire des empereurs romains de 238 à 311*, Paris, 1968, p. 281 și 284 (monedele emise de Claudius II oferă cele mai mari ponderi în depozitele de la Arona – 74,8% și Fossano – 72%).

⁷ *Ibidem* (în acumulările de la Tighzirt, Banasa III și Thamusida emisiunilor din perioada Claudius II – Aurelian le revin: 97,21%, 95,00% și 90,90%).

⁸ *Ibidem* (monedele post 268 furnizează în depozitele de la Arona și Fossano 88,26% și 84,13% din numerarul tezaurizat).

⁹ *Ibidem*, p. 278-284.

¹⁰ M. Bernhart, *Münzkunde der römischen Kaiserzeit*, Geneva, 1921, p. 155 (*non vidi*); J-P. Callu, *op. cit.*, p. 278, 281 și 284.

¹¹ B. Mitrea, *Un tezaur monetar de la Aurelian descoperit în Oltenia*, Oltenia, 4, 1982, p. 97-106; E. Petac, *Circulația monetară în Dacia romană*, teză de doctorat, I, București, 2000, p. 78-79, unde 42,25% reprezintă emisiuni ale lui Aurelian.

¹² J-P. Callu, *op. cit.*, p. 278, 281 și 284 (depozitele de la Nagyberki, Vladimir, Preslaven, Stonnic, Pleben și Ragevo II).

NOTE SUR LE TRÉSOR DE DĂRĂȘTI-ILFOV, DÉP. D'ILFOV

RÉSUMÉ

On présente deux antoniniens, de Gallien et Claude II, appartenant aux collections de l'Institut d'Archéologie „Vasile Pârvan“ et provenant d'un trésor découvert en 1911 à Dărăști-Ilfov, dép. d'Ilfov. Du dépôt, dispersé parmi les découvreurs, un nombre de 150 pièces ont été confisquées par l'autorité locale, évaluées matériellement au Musée National des Antiquités – l'actuel Institut d'Archéologie – et puis expédiés probablement à l'institution qui avait sollicité l'évaluation, le Ministère de l'Instruction Publique. Étant donné que les informations sur les caractéristiques des 150 pièces manquent, on ne peut par émettre une hypothèse sur la structure de ce dépôt.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Monnaies du trésor de Dărăști-Ilfov.

MONEDE DESCOPERITE LA ROMULA ÎN CAMPANIA ANULUI 2006*

EMANUEL PETAC
și MIRCEA NEGRU

Publicăm în cele ce urmează un nou lot de monede provenind de la Romula (azi Reșca, com. Dobrosloveni, jud. Olt). Ele provin din săpăturile arheologice efectuate în vara anului 2006 în zona de nord a capitalei Daciei Inferior / Malvensis. Cele zece piese se adaugă numărului din păcate redus de monede din acest sit arheologic publicate până în prezent¹.

CATALOGUL MONEDELOR

VESPASIAN

1. As; ax 6; 10,39 g; 26 mm.
S 1, □ 6; la -1,10 m, în bermă.

SECOLUL I P.CHR.?

2. As; 6,73 g; 26 mm.
S 5, □ 3, la -1,20 m.

MARCUS AURELIUS

3. As; 8,67 g; 22 mm.
S 1; în mormântul 1.
4. As; ax 11; 6,76 g; 25x23 mm.
S 1; în mormântul 2.

MARCUS AURELIUS ?

5. AE 4,47 g; 24 mm.
S 1, în martor.

SEPTIMIUS SEVERUS: GETA CAESAR

6. Denar suberat; ax 12; 2,84 g; 18 mm.
RIC, IV, 1, p. 314, nr. 4, Roma, anii 198-200 p.Chr.
BMC, V, p. 182, nr. 149, Roma, anii 198-200 p.Chr.

Hill, *Septimius Severus*, p. 24, nr. 409, Roma, emisiunea 3 sau nr. 436, Roma, emisiunea 4, anul 199 p.Chr.
S 1, □ 16, la -0,30 m.

CARACALLA

7. Denar suberat; ax 5; 1,89 g; 18 mm.
RIC, IV, 1, p. 244, nr. 224, Roma, anii 210-213 p.Chr.
BMC, V, p. 372, nr. 90, Roma, anii 210-213 p.Chr.
Hill, *Septimius Severus*, p. 44, nr. 1388, Roma, emisiunea 2, anul 213 p.Chr.
S 5, □ 3, la -1,20 m.

STOBI: CARACALLA

- Av. [. . .] M AVR L A – NTONINVS – [S] ?
Capul lui Caracalla, laureat, spre dreapta; cerc perlat.
- Rv. [. . .] OBENVN – [MV] NI [CI] P.
Statuia lui Poseidon ? (în picioare, din față, pe un cippus, cu capul spre stânga, piciorul drept așezat pe o stâncă și mâna dreaptă sprijinită pe piciorul drept, ținând în mâna stângă un sceptru lung), între zeii fluviali Axios și Erigon, așezați, afrontați; cerc perlat.

8. AE ax 12; 5,93 g; 22 mm.
 BMC-Greek, *Macedonia*, p. 105-106, -.
HistNum, p. 245, -.
 Mušmov, -.
 Gaebler, p. 113, -.
 Bojana Borič-Breškovič, *Numizmatičar*, 15,
 1992, p. 25-46, -.
 Varbanov, III, -.
 Tip Classical Numismatic Group, Mail Bid Sale
 69, lot 911, 8 iunie 2005, variantă.
 S 1, □ 1, la -1,10 m.

ELAGABAL

9. Denar; ax 12; 2,81 g; 18 mm.

RIC, IV, 2, p. 35, nr. 95, Roma, anii 218-222
 p.Chr.

BMC, V, p. 551, nr. 147 var. (în catalog
 LAETITIA PVBL, spre deosebire de L –
 AETITI – A PVBL pe reversul exemplarului
 nostru).

S 1, □ 12, la -0,40 m, pe val.

PROVINCIA DACIA: OTACILIA SEVERA

10. Sestert; ax 6; 17,04 g; 27 mm.

Ferenc, p. 91, nr. 2.76.1 ?, an II (iulie-august
 247-iulie-august 248 p.Chr.).

S 1, □ 6, în pământul de umplură.

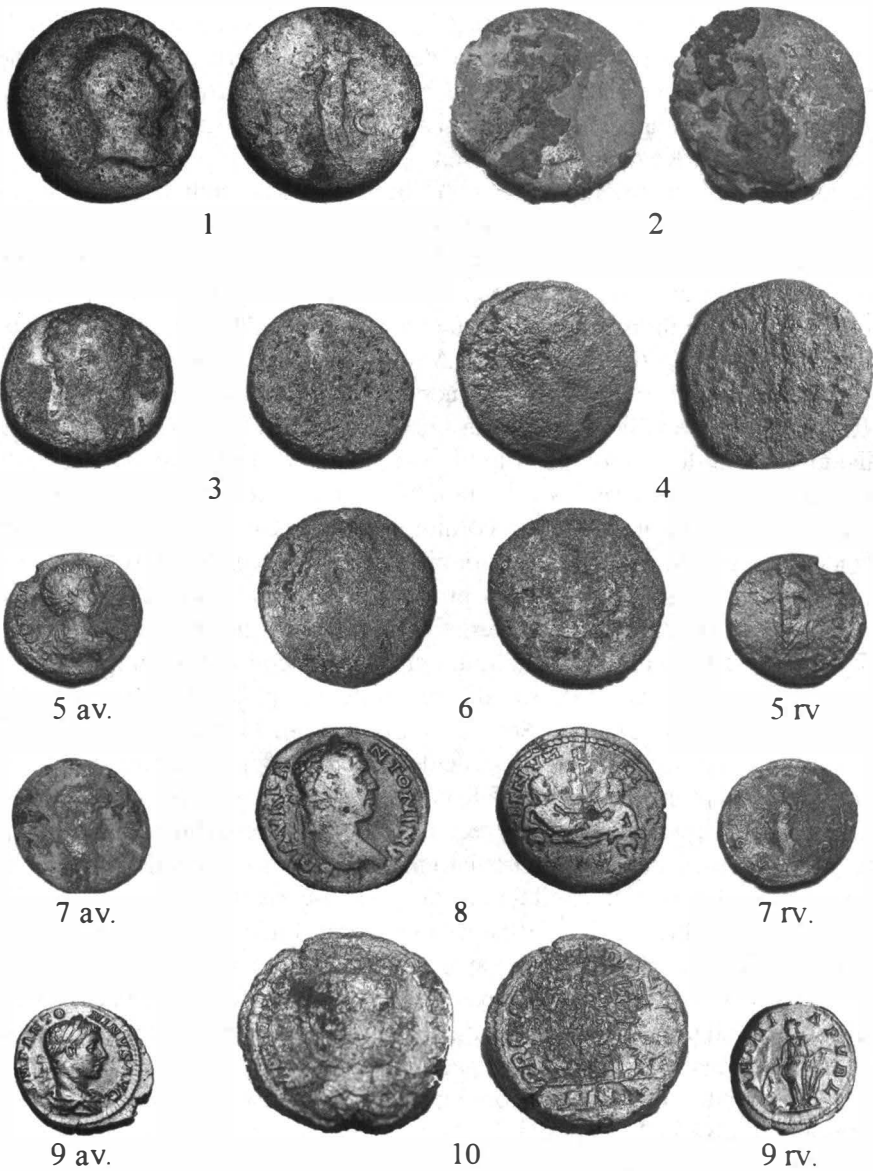

a

b

Fig. 1. Monede bătute la Stobi pentru Caracalla: a) CNG, lot 911; b) Romula, 2006.

Pl. I. Monede descoperite la Romula în 2006.

Din punctul de vedere al structurii sale, lotul nu aduce nici o schimbare a limitelor cronologice deja precizate de descoperirile anterioare. Seria monedelor debutează cu emisiuni din secolul I p.Chr., fiind vorba în mod evident de piese rămase vreme îndelungată în circulație și ajunse în localitate poate chiar mult după cucerirea romană. Relevant în acest sens este asul de la Vespasian (nr. 1), găsit în berma zidului construit în vremea lui Filip Arabul. Mai mult decât atât, hiatusul dintre piesele de secol I (nr. 1-2) și următoarele (nr. 3-5), purtând efigia lui Marcus Aurelius, confirmă acest aspect al circulației monetare din complexul investigat, două dintre cele trei monede de bronz din vremea împăratului filozof fiind găsite în morminte aflate în imediata vecinătate a zidului lui Filip Arabul, la o distanță situată între 20 și 50-70 cm de acesta. Amplasarea acestora și faptul că ele par a urmări traseul fortificației sugerează încadrarea lor cronologică la mijlocul secolului al III-lea, ori poate chiar în perioada imediat ulterioară. Pe de altă parte, lipsa emisiunilor primilor Antonini în lotul nostru face notă discordantă cu tendința generală de reducere drastică a volumului de monedă nouă pătrunsă pe piața romulensă în a doua jumătate a secolului al II-lea p.Chr., așa cum este ea pusă în evidență de ansamblul descoperirilor provenind de la Reșca². Piese din vremea dinastiei Severilor (nr. 6-9) sunt în proporție de trei pătrimi denari sau denari suberați, ceea ce corespunde caracteristicilor monetare ale perioadei respective³. În funcție de specificul provinciei, numerarul din metal comun era asigurat mai ales de emisiuni civice locale sau din regiunile apropiate⁴. Ultima monedă din lot (nr. 10), sesterțul Otaciliei Severa, din timpul lui Filip Arabul, confirmă la rândul-i, fie și prin repetiție, constatările de până acum legate de limita superioară a unei penetrații monetare curente la Romula, aceasta nedepășind anul 248 p.Chr.⁵. În contextul în care șapte din cele zece monede sunt piese din metal comun, ele corespund caracteristicilor unei circulații monetare de tip urban, de altfel la rândul ei deja bine evidențiată în capitala provinciei sud-carpătice⁶.

Deși restrâns numeric, acest lot monetar se bucură de o situație oarecum privilegiată, care-i conferă o valoare aparte. Rezultat din săpături arheologice care-i asigură proveniența și contextul, el aparține unui complex datat la mijlocul secolului al III-lea, oferind prin aceasta o imagine relevantă a structurii numerarului existent pe piața romulensă în momentul respectiv.

În sfârșit, din punct de vedere numismatic constatăm apariția unei piese interesante, emisă în Macedonia, la Stobi, în vremea lui Caracalla (nr. 8). Este vorba despre o monedă de bronz de un tip până de curând necunoscut⁷. Primul exemplar similar a fost semnalat în anul 2005 într-o licitație organizată de Classical Numismatic Group (CNG) la New York⁸, fiind vorba însă despre o variantă a piesei publicate acum (fig. 1). Diferențele apar la legende de pe avers: MP CM AVR – ANTONINVS (CNG, lot 911), spre deosebire de [...] M AVR L A – NTONINV (catalog, nr. 7). Chiar dacă primele litere ale monedei găsite la Reșca nu sunt lizibile, este limpede că acestea nu sunt decât cel mult parțial aceleași cu cele aflate pe aversul exemplarului de la CNG. Legenda continuă într-o manieră diferită în cazul celor două piese, distribuția fiind la rândul ei alta. Nici una dintre legende de avers întâlnite până în prezent pe monedele de la Stobi⁹ nu oferă

posibilități de completare convenabile pentru aversul exemplarului descoperit la Reșca. Concluzionând, considerăm că ne aflăm în prezența unui exemplar care întregeste catalogul monedelor emise la Stobi în vremea lui Caracalla, furnizând o legendă de avers care pare a fi pentru prima dată întâlnită, dar și o iconografie rară a reversului.

NOTE

* Prezentul material a constituit subiectul unei prezentări preliminare aparținând acelorași autori în cadrul sesiunii organizate de Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” din București în zilele de 13-15 decembrie 2006, cu ocazia sărbătoririi a 50 de existență.

¹ Pentru bibliografia descoperirilor monetare de la Romula, vezi E. Petac, *Monede romane și grecești imperiale descoperite la Reșca (com. Dobrosloveni, jud. Olt)*, BSNR, 90-91 (1996-1997), 2002, p. 261, nota 16. Acestora li se adaugă exemplarele publicate de E. Petac și Mihaela Blasko, *Monede romane imperiale și coloniale provenind de la Reșca (com. Dobrosloveni, jud. Olt)*, BSNR, 90-91 (1996-1997), 2002, p. 55-57, nr. 1-12 și E. Petac, *op.cit.*, p. 259, nr. 1-3.

² E. Petac, *Circulația monetară în Dacia romană*, I, București, 2000, p. 127 (teză de doctorat, ms.).

³ *Ibidem*, p. 151.

⁴ Idem, *Monede romane și grecești . . .*, p. 260.

⁵ Idem, *Circulația . . .*, p. 128.

⁶ Gh. Poenaru Bordea, M. Zahariade, *Noi materiale arheologice de la Romula*, SMMIM, 13, 1980, p. 116; E. Petac, *Circulația . . .*, p. 150.

⁷ Bojana Boriš-Brešković, *Reversne predstave municipijuma Stobi*, Numizmatičar, 15, 1992, p. 25-46, -.

⁸ Classical Numismatic Group, Mail Bid Sale 69, lot 911, 8 iunie 2005, var. (ax 1; 7,09 g; 24 mm).

⁹ R.S. Poole, *A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum. Macedonia, etc.*, Londra, 1879, p. 105, nr. 10-17; N.A. Mušmov, *Antičnite moneti na Balkanskija poluostrrov*, Sofia, 1912, p. 411-412 (unde întâlnim o legendă de avers de tipul M AVR L ANTONINVS AVG); H. Gaebler, *Die Antiken Münzen Nord Griechenland*, III. *Die Antiken Münzen von Makedonia und Paionia*, 2, Berlin, 1935, p. 113, nr. 10-15; *Sylloge Numorum Graecorum, Collection Réna H. Evelpidis, Athènes, II. Macédoine-Thessalie-Illyrie-Épire-Corcyre*, Louvain, 1975, p. XXXV, nr. 1287; I. Varbanov, *Grecki imperatorski moneti*, III, Burgas, 2002, p. 279 și p. 280-281, nr. 2918-2941.

COIN FINDS FROM ROMULA, 2006 EXCAVATIONS

ABSTRACT

The authors publish ten coins found at Romula (today Reșca, Dobrosloveni village, Olt County) during the archaeological excavations conducted by the second author in 2006. There are eight Roman Imperial coins from Vespasianus, 1 AE, 1st century A.D. 1 AE, Marcus Aurelius 2 AE, Marcus Aurelius? 1 AE, Septimius Severus for Geta Caesar 1 AR, Caracalla 1 AR, Elagabalus 1 AR and two civic

coins, one of them struck at Stobi (Macedonia) for Caracalla (1 AE) and another one a Provincia Dacia type issue for Otacilia Severa, 1 AE (year II, 247-248 A.D.). Two of them (nrs. 4 and 5, AE from Marcus Aurelius) were found in two tombs nearby Philippus I wall built in 248 A.D. The last coin found is a sestertius Provincia Dacia type, for Otacilia Severa, a new confirmation for the general situation of the currency discovered at Romula. The penetration of the new coins ceased after 248 A.D., as it is already known. But we have here an archaeological complex which offers an image on the coins circulation at the middle of the 3rd century A.D in Southern Dacia.

There is also a very rare coin struck at Stobi for Caracalla (nr. 8). For the first time, a variant of this coin type was published at CNG, Mail Bid Sale 69, lot 911, June 8th 2005. The new discovered coin has on the obverse the legend [...] M AVR L A – NTONINVS – [S]? and Caracalla's head to right and on the reverse [...] OBENVN – [MV] NI [CI] P and Poseidon statue between the river gods Axius and Erigon. If the iconographic type was already known from CNG Sale, the obverse legend is a completely new one for the Stobi issues during the time of Caracalla's reign.

FIGURES CAPTION

Pl. I. Coins discovered at Romula in 2006.

Fig. 1. Coins struck at Stobi for Caracalla: a) CNG, lot 911; b) Romula, 2006.

DEPOZITUL DE MONEDE TURNATE DE BRONZ DE LA ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL IV-LEA P.CHR. DESCOPERIT ÎN PORTUL CONSTANȚA ÎN 1975

MIHAI DIMA
și GABRIEL TALMAȚCHI

În anul 1984, într-un articol din revista *Pontica* dedicat câtorva descoperiri de monede romane târzii din Dobrogea, R. Ocheșeanu publica 18 piese scoase la lumină în timpul operațiilor de dragare a bazinului portului Constanța, din vara anului 1975¹. Fiind vorba despre un lot omogen, alcătuit din „folles“ emise la sfârșitul sec.III și în primii ani ai sec.IV, foarte slab conservați, autorul considera că piesele au făcut parte dintr-un depozit monetar.

Clasamentul monetărilor din care proveneau piesele, atipic în comparație cu eșantioanele Tomis și Dobrogea, îl determina pe R. Ocheșeanu să presupună că depozitul în discuție nu s-a format în Scythia Minor, ci pe piețele așezărilor de pe coasta anatoliană a Mării Egee, neexcluzând nici posibilitatea unei sume de bani alcătuite din mai multe loturi de monede, ce ar putea reflecta ruta prin Mediterana orientală și Marea Neagră a unei corăbii scufundate în zona portului Tomis². De asemenea, primul editor al acestei acumulări monetare remarca lipsa diviziunilor radiate emise în aceeași perioadă, deși între descoperirile izolate din Imperiu acestea sunt majoritare³.

Nu știm dacă R. Ocheșeanu a avut mai multe informații privind condițiile descoperirii sau făcea simple presupuneri că sub acțiunea curenților marini piesele s-au transformat într-un bloc de metal și oxizi, care a opus rezistență operației de dragare, având drept consecință deteriorarea lor⁴. O verificare de rutină a infirmat această ipoteză sau cel puțin motivul pentru care fiecare dintre cele 18 monede pare răzuită pe una dintre fețe. Mai exact, este posibil ca piesele să fi format un bloc de metal și oxizi în răstimpul petrecut pe fundul mării, dar „martelarea“ lor nu s-a produs din cauza rezistenței opuse la dragare. Însoțim considerațiile de mai jos cu republicarea lotului ilustrat integral.

Cele 18 monede descoperite în portul Constanța aparțin, în realitate, unei șarje nereușite de imitații turnate. Faptul că toate prezintă zgârieturi sau alte deteriorări pe o singură parte ne arată că provin din aceleași tipare și numai unul dintre acestea a fost folosit în condiții improprii sau a fost deteriorat în momentul turnării. Piesele au fost afectate în mod diferit, unele fiind doar puțin zgâriate, altele aproape calpe, îndoite sau rupte, în funcție de poziția pe care au avut-o față

de locul avariāt. La mai multe exemplare se observă una sau două tăieturi pe margine, practicate pentru a fi desprinse din rețea. În același scop, câteva au fost pur și simplu rupte. Greutatea pieselor este, cu câteva excepții, sub media celor bătute în atelierele imperiale, sugerând că ar putea fi vorba despre simple falsuri, nu despre monede de necesitate⁵.

Prototipurile folosite la realizarea tiparelor sunt monede mari de billon (nummia) de tip GENIO POPVLI ROMANI și GENIO AVGG ET CAESARVM NN emise la Thessalonic (1), Heraclea (9), Cyzic (3) și Antiochia (4) între anii 295-296 și 302-305 (302-303 sau 304-305). O singură piesă, de tip GENIO POPVLI ROMANI, având reversul aproape complet șters, nu a putut fi atribuită unei monetării anume (nr. 18).

Față de prima publicație, am reușit să precizăm atelierul pentru trei piese, toate de la Cyzic⁶. Păstrăm anumite rezerve privind atribuirea monedei nr. 8 lui Galerius Caesar⁷, iar ceea ce se vede din legenda de avers a exemplarului cu nr. 15 pare a se întregi mai degrabă cu numele lui Diocletian decât cu cel al lui Maximian I⁸. Alte precizări minore se referă la numărul officinei.

Fenomenul imitării prin turnare este atestat în Dobrogea în sec. III⁹, dar pe baza prototipurilor utilizate se poate presupune că această practică a încetat după mijlocul secolului, odată ce antoninianul devalorizat a pătruns în cantitate mare în zonă. Descoperirea în discuție nu exclude posibilitatea ca într-adevăr imitarea prin turnare să nu se mai practice pe teritoriul Dobrogei din a doua jumătate a sec. III, întrucât condițiile în care au ieșit la lumină piesele, pe de o parte, și structura monetărilor, pe de altă parte, dau șanse mari ipotezei că puteau fi făcute altundeva și aduse pe calea apei la Tomis.

Indiferent dacă au fost realizate în Dobrogea sau în altă parte a Imperiului, piesele din depozitul de la Constanța-port atrag atenția asupra faptului că pe teritoriul dintre Dunăre și Mare circulau imitații turnate, îndemnând la prudență atunci când sunt analizate descoperirile ce se încadrează la sfârșitul sec. III și începutul sec. IV. Deși moneda de billon pierde rapid în greutate, permițându-ne să presupunem că emisiunile mari au dispărut destul de repede din circulație, nu este exclus ca unele dintre monedele din etapele cuprinse între anii 294 și 313, și așa nu foarte numeroase, să fie turnate și să dateze, eventual, din al doilea deceniu al sec. IV.

THESSALONIC
Constantius I Caesar

1. AE ↓ 5,84 g; 24,8x26,9 mm. Inv. 21447.
RIC, VI, p. 513, nr. 26a, off. €, anii 302-303.
Pontica, 17, 1984, p. 131, nr. 1.

HERACLEA
Diocletian

2. AE ↗ 5,43 g; 25,9x27,5 mm. Inv. 21445.
RIC, VI, p. 531, nr. 19a, Heraclea, off. €, anii 297-298.

Pontica, 17, 1984, p. 132, nr. 2.

Maximian I

3. AE ↑ 9,97 g; 26,6x29,1 mm. Inv. 21457.
RIC, VI, p. 531, nr. 19b, anii 297-298.
Pontica, 17, 1984, p. 132, nr. 3.

Constantius I Caesar

4. AE ↗ 6,46 g; 25,7x27,6 mm. Inv. 21455.
RIC, VI, p. 531, nr. 20a, off. €, anii 297-298.

1

2

3

4

5

6

7

8

9

Pl. I. Monede turnate din depozitul de la Constanța-port, 1975.

10

11

12

13

14

15

16

17

18

Pl. II. Monede turnate din depozitul de la Constanța-port, 1975.

Pontica, 17, 1984, p. 132, nr. 5.

5. AE ↑ 5,63 g; 25,8x27,6 mm. Inv. 21458.
RIC, VI, p. 531, nr. 20a, off. ε, anii 297-298.
Pontica, 17, 1984, p. 132, nr. 4.

Galerius Caesar

6. AE ⚡ 8,30 g; 26,5x27,9 mm. Inv. 21448.
RIC, VI, p. 531, nr. 20b, off. ε, anii 297-298.
Pontica, 17, 1984, p. 132, nr. 6.
7. AE ↓ 6,12 g; 26x28 mm. Inv. 21446.
RIC, VI, p. 531, nr. 20b, anii 297-298.
Pontica, 17, 1984, p. 132, nr. 8.

Galerius Caesar ?

8. AE ↑ 5,33 g; 26,4x28 mm. Inv. 21459.
Cf. RIC, VI, p. 531, nr. 20b, off. ε, anii 297-298.
Pontica, 17, 1984, p. 132, nr. 7.

Constantius I Caesar sau Galerius Caesar

9. AE ↑ 6,29 g; 26x27,6 mm. Inv. 21450.
RIC, VI, p. 531, nr. 20 a sau b, off. B, anii 297-298.
Pontica, 17, 1984, p. 132, nr. 9.

Emitent neprecizat

10. AE ↓ 3,97 g; 24,2x27,7 mm. Inv. 21442.
RIC, VI, p. 531, nr. 19 sau 20, off. ε, anii 297-298.
Pontica, 17, 1984, p. 132, nr. 10.

CYZIC

Diocletian

11. AE ↑ 7,12 g; 27,2x28,9 mm. Inv. 21452.
RIC, VI, p. 580, nr. 12a, off. ε, anii 297-299.
Pontica, 17, 1984, p. 133, nr. 15 (monetărie neprecizată).

Constantius I Caesar

12. AE ↑ 6,69 g; 24,8x26,9 mm. Inv. 21456.
RIC, VI, p. 580, nr. 9a, off. A, anii 295-296.
(Tip GENIO AVGG ET – CAESARVM NN). Pontica, 17, 1984, p. 133, nr. 17 (monetărie neprecizată).
13. AE ↑ 4,95 g; 24,9x26,6 mm; îndoită. Inv. 21453.
RIC, VI, p. 580, nr. 9a, anii 295-296.
Pontica, 17, 1984, p. 133, nr. 18 (monetărie neprecizată).

ANTIOCHIA

Diocletian

14. AE ↑ 6,94 g; 24,9x25,6 mm. Inv. 21444.
RIC, VI, p. 620, nr. 54a, off. A, anii 300-301.
Pontica, 17, 1984, p. 132, nr. 11.
15. AE ⚡ 9,37 g; 26x27,7 mm. Inv. 21443.
RIC, VI, p. 621, nr. 58a, anii 304-305, off. ε.
Pontica, 17, 1984, p. 133, nr. 13 (Maximian I).
16. AE ↓ 7,36 g; 24,8x26,3 mm. Inv. 21454.
RIC, VI, p. 620, nr. 52a, anii 299-300 sau nr. 56a, anii 302-303 sau p. 621, nr. 58a, anii 304-305, off. ε.
Pontica, 17, 1984, p. 132, nr. 12.

Galerius Caesar

17. AE ⚡ 6,61 g; 24x26,4 mm. Inv. 21451.
RIC, VI, p. 620, nr. 53b, off. B, anii 299-300.
Pontica, 17, 1984, p. 133, nr. 14.

ATELIER NEPRECIZAT

Constantius I Caesar

18. AE ↓ 5,48 g; 25,7x27 mm. Inv. 21449.
RIC, VI, – (tip GENIO POPVLI ROMANI).
Pontica, 17, 1984, p. 133, nr. 16.

NOTE

¹ R. Ocheșeanu, *Cîteva descoperiri monetare din secolul IV e.n. în Scythia Minor*, Pontica, 17, 1984, p. 131-134.

² *Ibidem*, p. 134.

³ *Ibidem*, p. 133.

⁴ *Ibidem*.

⁵ M. Dima, G. Talmațchi, *Monede de bronz din tezaurul de la Canlia, com. Lipnița, jud. Constanța*, în Simpozion Chișinău 2001, p. 71.

⁶ Tipul GENIO AVGG ET CAESARVM NN, căruia îi aparțin două dintre piesele noastre, s-a bătut numai la Cyzic.

⁷ R. Ocheșeanu, *op.cit.*, p. 132, nr. 7.

⁸ *Ibidem*, p. 133, nr. 13.

⁹ M. Dima, G. Talmațchi, *op.cit.*, p. 63-78.

THE HOARD OF BRONZE CAST COINS FROM THE BEGINNING OF THE 4th CENTURY A.D. FOUND IN CONSTANȚA HARBOUR IN 1975

ABSTRACT

A hoard of 18 Roman bronze coins, found in the sea in Constanța harbour in 1975, was published by R. Ocheșeanu in 1984, without illustration. Recently, the authors re-examined these pieces and observed that they are not regular issues but cast coins. In fact, they are rejects: the mould deteriorated at the moment of casting. The imperial coins used as prototypes to produce the multiple mould were struck at Thessalonica (1), Heraclea (9), Cyzicus (3), Antioch (4) and at an unidentified mint (1), between 295-296 and 302-305 A.D.

The coins are now republished with integral illustration. Some considerations about the provenance of the pieces and the circulation of cast coins in Dobruja in the IIIrd century A.D. are made.

FIGURES CAPTION

Pl. I-II. Cast coins from the Constanța harbour hoard, 1975.

UN PANDANTIV DIN EPOCA HOARDEI DE AUR DESCOPERIT LA COSTEȘTI, RAIONUL IALOVENI, REPUBLICA MOLDOVA

ECATERINA ABĂZOVA
și SVETLANA REABȚEVA

În anul 2005, Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei a achiziționat un șir de obiecte confecționate din metale neferoase, a căror proveniență se leagă de orașul epocii Hoardei de Aur situat lângă satul Costești, la 35 km sud de Chișinău. Printre acestea se remarcă podoabele, obiectele de decorare a hainelor, a centurilor, a pieselor de hamașament. În același lot există și aplice de metal pentru diferite obiecte fără vreo legătură cu complexul vestimentar (cărți, lădițe, sipete, casete), și, posibil, fragmente de veselă metalică. În ceea ce privește datarea obiectelor, colecția conține, pe lângă articolele din epoca Hoardei de Aur, și piese mai târzii, din secolele XVI-XVII. Se pare că, peste o anumită perioadă de timp după pieirea așezării, viața a fost reluată și rămâne doar să ne exprimăm regretul că nu cunoaștem proveniența topografică a lucrurilor descoperite.

Unul dintre obiectele cele mai interesante din colecție este o plăcuță-pandativ de bronz, de forma unui patrulater neregulat ce tinde spre un romb, cu dimensiunile de 36x32 mm (laturile mai lungi) respectiv 32x28 mm, cu o perforație rotundă în apropiere de unul dintre colțuri (fig. 1)¹. În câteva locuri s-au pastrat urme ale poleirii cu aur. Pandativul este uzat, dar permite observarea unui ornament vegetal – arabesc, aplicat prin ciocănire. Motivul principal reprezintă lăstari în formă de floare de crin, întrețesuți peste tot cu cârcei. În centrul imaginii, „ramurile” lăstarului formează o împletitură geometrizată. Pe o parte a plăcii se

Fig. 1. Pandativ din bronz descoperit la Costești.

află patru crini, iar pe cealaltă doar unul. În afară de acestea, pe plăcuță au fost gravate și câteva linii drepte intercalate cu ornament meandric.

Este evident faptul că, în condițiile amplasării întâmplătoare a decorului pe pandantiv și existenței spațiilor neocupate, o parte a ornamentului nu a încăput, rămânând în afara obiectului. În același timp, se constată că toate imaginile sunt diferite. Toate acestea nu sunt caracteristice decorului podoabelor din Hoarda de Aur, dominate de o simetrie strictă. Inițial, se pare că plăcuța n-a fost destinată pentru a fi folosită în calitate de podoabă. Pentru această concluzie, în opinia noastră, optează atât forma ei neregulată, cât și finisarea grosolană a marginilor. Aceste observații ne duc la gândul că, la început, plăcuța era folosită doar pentru probarea poansoanelor, abia mai târziu fiind transformată în pandantiv. La etapa a doua de folosire, în plăcuță s-a făcut un orificiu grosolan pentru suspendare, care a afectat una dintre imagini. Probabil că tot atunci articolul a fost și aurit.

Două asemenea plăcuțe de probare a poansoanelor au fost descoperite în regiunea fluviului Volga². Pe fața uneia dintre aceste plăcuțe, provenind din așezarea Tariovskoe gorodișce, ornamentul este inclus într-un cerc, iar pe verso este aplicat un ornament în formă de floare de crin, foarte apropiat de cel prezent pe descoperirea de la Costești (fig. 2). Se remarcă faptul că și pe această plăcuță desenul este amplasat destul de haotic și nu a încăput integral pe suprafață. Fragmentul celeilalte plăcuțe de cupru, provenind din regiunea fluviului Volga, este acoperit cu ornament asemănător, dar combinat strict, și reprezintă probabil un detaliu al unui anumit articol finisat³ (fig. 3).

Plăcuța-pendantiv de la Costești face indubitabil parte din șirul antichităților Hoardei de Aur; motivul ornamental descris mai sus își găsește analogii nenumărate pe diferite obiecte de toreutică hordeză. În lumea islamică a circulat expresia „Ornamentele sunt muzica pentru ochi”⁴, și într-adevăr, un desen ca acesta, cu un caracter atât de complicat, vrăjește și bucură ochiul privitorului. Printre cele mai apropiate analogii ale desenului de pe pandantivul din Costești se remarcă ornamentele incluse în cerc și executate în formă de crin, lotus, lăstari, decorate cu desen spiraliform combinat cu împletitură. Motive de împletituri și arabescuri asemănătoare se pot citi, de exemplu, pe medalionul unei brățări articulate de aur, provenind dintr-un tezaur de la mijlocul secolului al XIV-lea de la Djuke-tau (oraș așezat pe râul Kama, nu departe de Cistopol)⁵. Medalionul cu desen ciocănit decorează plăcuța pătrată ce acoperă lacătul cu buclă al brățării (fig. 4). Canaturile brățării sunt decorate cu semicolonițe turnate, cu măști de leu la capete. Între semicolonițe este amplasată o inscripție poetică persană, executată din sârmă de aur: „Creatorul lumii să-i fie ocrotitor proprietarului acestui (obiect), oriunde s-ar afla” (după lectura lui A.A. Ivanov).

Motive ornamentale apropiate, întrețesute cu cârcei, sunt prezente și pe detaliile bogatelor seturi de centură, provenind din săpăturile necropolei de la Belorecenskaia din Caucazul de Nord⁶, de exemplu pe aplicele de argint aurit de formă trapezoidală și pe „petalele” aplicei-montură de centură, date la hotarul secolelor XIV-XV, provenind din movila nr. 6 a acestei necropole (fig. 5). În centrul aplicei din necropola de la Belorecenskaia este amplasată imaginea în relief a unui

Fig. 2. Placă pentru probarea ștanțelor (Țariovskoe gorodișce).

Fig. 3. Placă cu ornament ciocănit (regiunea Volgăi).

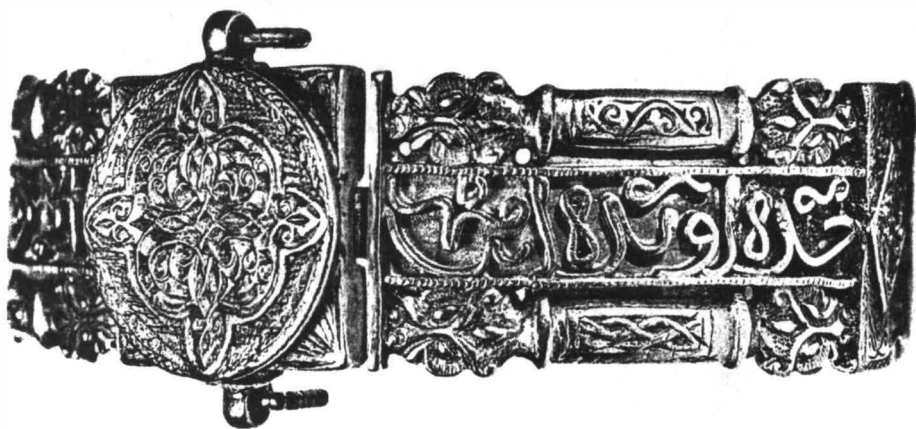

Fig. 4. Brățară (Djuke-tau).

Fig. 5. Aplică-montură (necropola de la Belorecenskaia).

Fig. 6. Aplici (tezaurul de la Berdeansk).

Fig. 7. „Pectoral“ (tezaurul de la Shahreseabz).

erou luptându-se cu un leu (David ?). Un ornament în arabescuri ceva mai geometrizzate este reprezentat pe plăcuțele de centură din tezaurul de la Racoveț (în împrejurimile orașului Minsk), datând din al treilea pătrar al secolului al XV-lea⁷.

E curios de remarcat că pe fața plăcuței de alamă cu probe ale poansoarelor de la Țarivskoe gorodișce este aplicat un ornament inclus în cerc, ca și pe brățara de la Djuke-tau, iar pe verso unul în formă de crin, ca și pe plăcuța de la Costești sau pe aplica de la Belorecenskaia. Acest ornament ciocănit este prezent pe plăcile de argint ce au decorat un urcior mic provenind din tezaurul din secolul al XIV-lea, descoperit în teritoriul orașului Berdeansk, gubernia Taurida, în anul 1892⁸ (fig. 6). Compoziții ornamentale apropiate decorau și cupa de argint din movilele de la Belorecenskaia⁹.

În afara imaginilor ștanțate în formă de crin decorate cu cârcei, există un șir de bijuterii având o formă apropiată de crin, decorate cu înflorituri de sârmă. Printre aceste articole, o adevărată capodoperă este podoaba de aur de la mijlocul secolului al XIII-lea, provenind din tezaurul descoperit în 1902 în zona orașului Shahreseabz, patria hanului Timur: o plăcuță ajurată de formă complicată, compusă dintr-o rozetă, încadrată de lăstari în formă de crin¹⁰ (fig. 7). Denumită convențional

„pectoral“, această podoabă ar trebui să poarte mai curând denumirea de agrafă de guler pentru podoaba de damă. Agrafele de guler sunt cunoscute și în epoci mai târzii; ele sunt o trăsătură specifică a podoabei etnografice tătărești. Podoaba de la Shahreseabz prezintă pe verso trei cheutori pentru prinderea de haină. Partea din spate a articolului este decorată cu ornament gravat, iar fața creează impresia țeserii cu cârcei și rozete în filigran. În centrul piesei este amplasat un caboșon din cristal de munte; în afară de aceasta, este probabil că plăcuța a fost decorată inițial cu perle, căci în unele locuri sau păstrat cavitățile pentru prinderea lor.¹¹

Astfel, elementele ornamentale, aplicate pe plăcuța de bronz descoperită în împrejurimile satului Costești, au paralele multiple pe articolele din perioada Hoardei de Aur. Plăcuța însăși poate fi datată la mijlocul secolului al XIV-lea, în epoca existenței orașului de acolo. Inițial, aceasta a servit probabil pentru probarea poansoanelor, iar apoi a fost transformată în pandantiv.

(Traducere din limba rusă de Silviu Andrieș-Tabac)

NOTE

¹ Nr. inv. FB-24378-21/Arh-12018.

² М.Б. Крамаровский. *Золото Чингизидов: культурное наследие Золотой Орды*, Sankt-Petersburg, 2001, p. 138, fig. 75.

³ *Культура средневековых кочевников и городов Золотой Орды. Каталог*, Volgograd, 2001, p. 18, catalog 102.

⁴ *Ibidem*, p. 11.

⁵ М.Б. Крамаровский, *op.cit.*, p. 109, 110, fig. 55, catalog 111; *Алтын Урда хазиналары. Сокровища Золотой Орды. The treasures of the Golden Horde*, Sankt-Petersburg, 2000, p. 15.

⁶ М.Б. Крамаровский, *op.cit.*, p. 132, fig. 72, catalog 108; *Алтын Урда . . .*, p. 240-241, catalog 108.

⁷ М.Б. Крамаровский, *op. cit.*, p. 126-128, fig. 70.

⁸ *Алтын Урда . . .*, p. 18.

⁹ М.Б. Крамаровский, *op.cit.*, p. 180, fig. 95; p. 250, catalog 70.

¹⁰ *Алтын Урда . . .*, p. 114-118.

¹¹ М.Б. Крамаровский, *op.cit.*, p. 169-174, fig. 87-90.

UN PENDENTIF DE L'ÉPOQUE DE LA HORDE D'OR DÉCOUVERT À COSTEȘTI, DÉP. DE IALOVENI, RÉP. DE MOLDAVIE

RÉSUMÉ

On présente un pendentif en bronze découvert par hasard à Costești, dép. de Ialoveni, Rép. de Moldavie, où il y a les vestiges d'une ville de l'époque de la Horde d'Or. Il s'agit d'une plaquette ayant la forme d'un quadrilatère irrégulier (36x32x32x28 mm), qui fut d'abord utilisée pour essayer des poisons. Le motif

principal du décor a l'aspect d'une fleur de lys générée par des spirales chargées de rinceaux. Il est imprimé quatre fois sur une face et une fois sur l'autre. On a gravé aussi sur la plaquette des lignes et des méandres.

Des plaquettes pour l'essai des poinçons furent découvertes à Carevskoe gorodišče et dans un lieu indéterminé de la zone de la Volga. On cite quelques objets en métal provenant de divers sites de l'époque de la Horde d'Or, qui présentent des ornements similaires à ceux figurés sur la pièce de Costești.

La plaquette fut dorée et perforée à proximité de l'un des coins, étant transformée en pendentif. Elle date du milieu du XIVe siècle.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Pendentif en bronze découvert à Costești.

Fig. 2. Plaquette pour l'essai des poinçons (Carevskoe gorodišče).

Fig. 3. Plaquette à ornement martelé (région de la Volga).

Fig. 4. Bracelet (Djuke-tau).

Fig. 5. Applique – monture de ceinture (nécropole de Belorečenskaja).

Fig. 6. Appliques (trésor de Berdjansk).

Fig. 7. « Pectoral » (trésor de Šahresjabz).

DIN NOU DESPRE INSCRIȚIA DIN 1440 DE LA CETATEA ALBĂ

MARIANA ȘLAPAC

În literatura de specialitate s-au făcut mai multe încercări de a identifica primii meșteri-constructori ai Cetății Albe. În unele publicații putem citi despre așa-numitul „meșter (arhitect)“ Fedorca (Feodor, Fedorko, Fedorok, Teodor, Teodorachi, Tudorakis și Teodorcea) care a edificat fortificația¹. Din păcate, această informație imprecisă a intrat deja în manuale, ghiduri și enciclopedii. Astfel, din lucrarea cu caracter didactic „Cultura ucraineană: istoria și contemporaneitatea“ aflăm despre cetatea din Belgorod-Dnestrovski ca despre „una din cele mai mari construcții edificate de meșterul Fedorko în anii 1438-1452“². În compendiul „Monumente de urbanism și arhitectură ale R.S.S. Ucrainene“ este scris că „principalele lucrări de construcție au fost realizate în perioada anilor 1438-1454 cu mâinile miilor de muncitori simpli sub conducerea meșterului Fedorca“³. Variații ale aceleiași legende întâlnim în „Marea Enciclopedie Sovietică“ și în ghidul „Cetatea Veche“: „la Belgorod-Dnestrovski s-a păstrat foarte bine una din cele mai mari cetăți (1438-1454, meșter Fedorko) cu 26 turnuri, 4 porți și o citadelă“ și „cetatea a fost construită de meșterul Fedorko pe timpul preacuviosului gospodar Ștefan“⁴. Tot aici vom reproduce și concluzia publicistului A. Kliucinik: „Studiul scrupulos și analiza diferitelor «autografe» făcute în diferite perioade de timp pe pietrele cetății permit a afirma că fortăreața din Belgorod a fost ridicată pe timpul domniei voievozilor moldoveni cu mâinile meșterilor ruși și ucraineni. Numele unuia dintre ei este întipărit pe «turnul-refugiu», unde se spune că cetatea a fost construită de meșterul Fedorko“⁵.

Dar în prezent este cunoscută doar o singură sursă epigrafică unde figurează numele sus-numit în legătură cu vestita fortificație⁶ (fig. 1-2). Este inscripția din 1440, care pomenește pe un oarecare Teodorca (Fedorca) și pe voievodul moldovean Ștefan al II-lea.

Totuși cine a fost acest personaj enigmatic care și-a lăsat numele pe un zid al cetății? Aceeași întrebare își puneau mai mulți cercetători reputați încă de la mijlocul secolului al XIX-lea.

Unii îi atribuiau funcția de meșter de lucrări. Dar aici există mai multe argumente contra:

- Cum ar putea să apară numele unui meseriaș angajat înaintea numelui domnului Moldovei – comanditarul fortificației ?
- Oare și-ar putea permite un oarecare meșter instalarea unei proprii plăci comemorative pe un complex fortificat domnesc ?
- Cât de verosimilă ar fi comandarea acestei lespezi de marmură, destul de costisitoare, din „onorariul“ meșterului invitat ?
- De ce nu găsim „autografe“ asemănătoare ale meșterilor pe celelalte amenajări de apărare ale Moldovei istorice ?

Alți cercetători vedeau în Fedorca pe pârcălabul Cetății Albe. Dacă admitem că el ocupa postul comandantului militar al fortificației, atunci este explicabil de ce numele acestui reprezentant domnesc figurează înaintea numelui lui Ștefan al II-lea, dar pe chenar, în partea superioară a lespezii. În textul de bază al inscripției apare numai funcția de pârcălab, deși era obligatoriu să figureze și numele, căci altfel intenția de pomenire nu se putea realiza. Numele pârcălabului n-a fost trecut în textul de bază deoarece era săpat sus, iar numele Fedorca n-a fost însoțit de precizarea funcției fiindcă ea apărea mai jos. Astfel, concluzia că Fedorca era pârcălabul cetății se impune fără dificultate, mai ales că este greu de acceptat prezența în aceeași inscripție a două situații neobișnuite: un Fedorca care nu spune cine este și un pârcălab care nu-și spune numele, deși „amândoi“ doreau să fie pomeniți.

Totuși până la un anumit timp n-au fost găsite dovezi directe în sprijinul uneia din aceste două versiuni, pe când cele indirecte erau în favoarea lui Fedorca pârcălabul.

La sfârșitul secolului al XIX-lea, N. Iorga atrage atenția asupra unui document publicat în colecția lui A. Vigna⁷. Este un salv-conduct, emis în 1455 la Genova, de către protectorii Băncii San Giorgio pentru „Theodorus cha de Thelica velachus“. Într-un alt document din aceeași colecție, emis în 1471, este menționat „cavalerul“ „Teodorus cha“⁸. Desigur, N. Iorga a ținut cont de faptul că grecescul *Θεωρκα* poate fi citit și Fedorca, și Tedorca, și Teodorca (*Θε[ω]δωρκα*). Savantul român a fost primul care a identificat pe Fedorca din Belgorod cu Teodorca de Telica, al cărui nume figurează în a doua jumătate a secolului al XV-lea în mai multe izvoare genoveze. Particula „de Telica“ indică moșia de baștină a cavalerului valah (adică a boierului moldovean).

N. Bănescu examinează în 1931 mai multe registre ale Massariei din Caffa datând din perioada 1455-1472⁹. Cercetătorul observă că „mai însemnat decât toți“ a fost tocmai „Teodorch de Telicha“, al cărui nume este menționat în raport cu sume impunătoare de bani¹⁰. În documentele din 1455 și 1457 el figurează ca „Dominus Theodorca de Telicha Vellachus“¹¹. N. Bănescu ajunge la concluzia că Fedorca a fost un moldovean, originar din Telica-Telicha-Telița. „Un sat, Telița, există și azi pe Nistru, mai sus de gura Bâcului, unde-l însemnează încă Dimitrie Cantemir, pe cunoscuta lui hartă a Moldovei“¹².

În 1961, J. Heers examinează un document inedit din Arhivele din Genova, emis la 1448. Aici se vorbește de un negustor valah care a obținut de la duce un salv-conduct pentru plecarea la Caffa, Pera și Chios¹³. Astfel, întâlnim din nou

același personaj „Theodorocha de Telicha velachus“, care figurează în documentul din 1455. Dar dacă actul din 1455 îl menționează pe Teodorca ca pe un locuitor al Soldaiei („habitor Soldaya“), atunci în cel din 1448 nu găsim nimic despre locul lui de trai. Șt. Andreescu trage concluzia că în 1448 valahul Teodorca de Telica a părăsit Moldova și a plecat în Crimeea, în orașul Soldaia¹⁴.

Un document ce menționează pe același Teodorca a fost publicat în 1982 de A. Roccatagliata¹⁵. Este un act notarial din 1490, alcătuit pentru Primaflor („Prima floare“), fiica lui Demetrius de Telicha și nepoata lui Teodorocha de Telicha, locuitorul Soldaiei. Din document se vede că valahul Teodorca era înrudit prin fiu cu genezeii.

În 1987, M. Balard publică câteva documente inedite din arhivele din Genova¹⁶. Aici întâlnim din nou pe „Demetrius de Telica“ și pe tatăl său „Teodorca de Telica“. M. Balard susține că Demetrius de Telica făcea parte din comunitatea grecească din Caffa.

G. Pistarino, studiind raporturile între Genova și Orient în planul legăturilor personale, menționează, de asemenea, pe negustorii „Teodorca de Telicha“ și fiul său Demetrius¹⁷. Dar cercetătorul nu precizează din care comunitate erau comercianții.

Șt. Andreescu evidențiază în mod deosebit documentul din 1455 din colecția lui A. Vigna¹⁸. Este scrisoarea locuitorilor din Soldaia, „latini și greci“, care își exprimau bucuria protectorilor Băncii San Giorgio în legătură cu faptul că aceștia au preluat stăpânirea asupra coloniilor pontice. Semnăturile din josul acestui act se grupează în două coloane: în stânga cele ale „latinilor“ (catolicii), iar în dreapta cele ale „grecilor“ (ortodocșii). Pe coloana „latinilor“, printre primele iscălituri, găsim și pe cea a lui „Tedorocha de Telica“; ar rezulta că valahul, inițial ortodox, în 1455 era deja convertit la catolicism. Înt-un alt act genezeze, cel din 1472, întocmit la Caffa, figurează fiul lui Teodorca Demetrius („nobili Demetrio de Telicha, Greco, filio spectabiles domini Theodorca“¹⁹. Dar aici pe lângă numele fiului apare precizarea: grec. Șt. Andreescu este de părere că „Demetrius de Telicha, chiar dacă nu era de neam grec, era oricum ortodox, deci . . . tot un « grec »“²⁰. Totuși, tatăl său Teodorca se iscălea printre „latini“ (probabil era catolic), iar soția sa Catimia era de origine italiană (deci era catolică). Ar reieși că mama lui Demetrius ar trebui să fie ortodoxă. Șt. Andreescu este de părere că atât Teodorca, cât și fiul său, puteau să cunoască limba greacă – limba în care este scrisă pisanția din 1440 de la Cetatea Albă²¹.

Dar de unde a apărut acest nume cu terminație slavă? Să ne aducem aminte că A.A. Kociubinski pledează pentru originea bizantină a lui Fedorca²², iar N.N. Murzakevici îl consideră rus, originar din Halici: „forma numelui – un diminutiv, permite să presupună că el a fost rus. Dacă el ar fi fost român, atunci numele lui putea să fie Toader, iar dacă el ar proveni din slavii de sud, atunci mai degrabă Todor“²³.

O explicație interesantă propune Șt. Andreescu, care susține că forma „Teodorca“ („Fedorca“) este de certă influență ruteană. „Satul Telița, din ținutul istoric al Orheiului, se află aproape de Nistru... într-o zonă în chip firesc expusă

Fig. 1. „Khatchkarul“ de la Cetatea Albă (după A.A. Kociubinski).

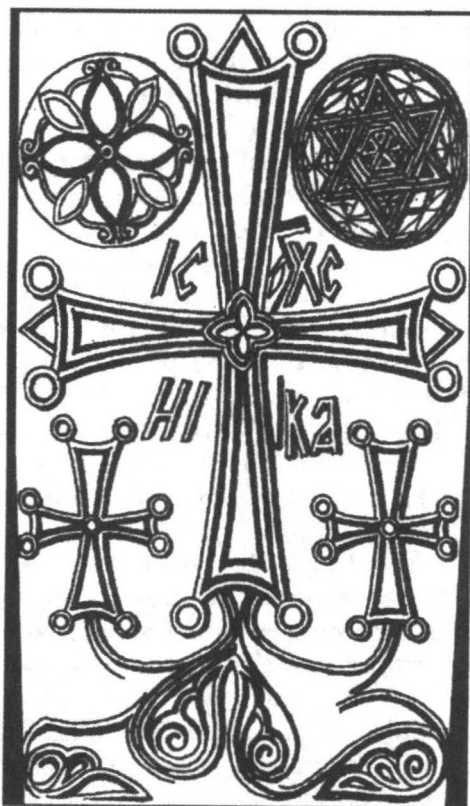

Fig. 2. „Khatchkarul“ de la Cetatea Albă (după A.H. Toramanian și V.A. Voițehovski).

unor asemenea înrâuriri lingvistice²⁴. În același timp, găsim și alte nume de influență ucraineană printre numele pârcălabilor moldoveni: Ivașco, pârcălab de Chilia, Pașco, pârcălab de Chilia, Balco, pârcălab de Cetatea Albă ș.a. Așadar, în 1440, boierul moldovean Teodorca (Fedorca) a realizat anumite lucrări constructive în fortificația de la Cetatea Albă la porunca domnitorului Ștefan al II-lea. La această dată el era pârcălab al cetății. Mai târziu, în 1447, a fost ucis Ștefan al II-lea. Luptele dinastice îi impun lui Teodorca de Telița să părăsească Moldova și să plece în Crimeea, la Soldaia. Aici, fostul pârcălab al Cetății Albe a început să se ocupe cu comerțul, participând la cele mai însemnate tranzacții comerciale din Soldaia. Teodorca s-a înrudit cu genovezii și până la sfârșitul vieții a jucat un rol important în viața economică și spirituală a coloniei italiene.

Șt. Andreescu completează grupul mărturiilor despre Teodorca de Telița. Prezintă interes un izvor otoman din 1455, privitor la Istanbul și Galata, studiat de Halil Inalcik²⁵. În document este menționat un oarecare Karadja, *subaşı* și guvernator al Galatei, proprietarul unei case în Pera, care înainte de 1453 aparținea

lui „Thodorkho Eflak”²⁶. „...Faptul că lângă numele său în registrul otoman din 1455 s-a adăugat mențiunea „Eflak” (valah – n.a.) verifică și confirmă toate celelalte informații, puse în lumină anterior, cu privire la originea lui românească”²⁷. Deci, „lucru neștiut până acum, Fedorca de Telița, care își avea reședința în Crimeea, la Soldaia, poseda și o casă în Pera genoveză. Și de bună seamă această casă nu era una oarecare, devreme ce a fost aleasă pentru sine de însuși guvernatorul otoman al Galatei !”²⁸. Putem presupune că schimbarea proprietarului casei în 1453 este legată de cucerirea Constantinopolului de către Mehmed al II-lea. Un alt document examinat de Șt. Andreescu este un act notarial din 1472, întocmit la Caffa. Aici se face referirea la o sumă impunătoare de bani împrumutați de „dominus Theodorca” lui Chiyhibi, principe din Mangop²⁹. Toate acestea atestă nivelul de excepție al relațiilor boierului moldovean.

Dar să revenim la inscripția din 1440 de la Cetatea Albă. Ea a fost în atenția mai multor specialiști. N.N. Murzakevici³⁰, A.A. Kociubinski³¹, V.V. Latâșev, I. Bogdan, N. Iorga și A. Pippidi o consideră grecească. După părerea lui I. Bogdan, pisania se prezintă astfel³²:

†Δεῦσις τοῦ δοῦ[λου] Θεοῦ Θε[ω]δώρα / ΙΣ ΧΣ / ΝΙ ΚΑ / †Γέγονεν τὸ πάρον κάστρον / ἐπὶ τοῦ εὐσεβεστάτου αὐφεν-/ τοῦ ὑπάτου Ἰω Στεφάνου βοεβόδα / καὶ διὰ τοῦ μαγίστρου τῆς ἀφεντίας καὶ τοῦ κάστρου / ἐπιστάτου ΣΤΗΜΙ ἔτους †Διάσο-/ σον ἀπὸ κινδύνων τοῦ δοῦ[λου] σου Θε[εοτό]κε Στέφαν Ν[οεμ]βρή[ου]†

(„Rugăciunea robului lui Dumnezeu Theodorca, Iisus Hristos biruiește. Făcutu-s-a această cetate în vremea prea evlaviosului domn gospodar Io Ștefan Voievod și de către magistrul principatului și supraveghetor al cetății, în anul 6948 [1440 – n.a.]. Mântuiește de primejdie pe robul tău, Născătoare de Dumnezeu. Ștefan, 10 noiembrie”).

Primul care a identificat această placă de marmură de la Cetatea Albă cu un „khatchkar” a fost A. Toramanian³³. Amintim că „khatchkarul” este o „piatră cu cruce” a armenilor. Îl întâlnim în secolele XIII-XVIII în Armenia, Crimeea, Moldova ș.a. „Khatchkarele” pot fi anepigrafe sau să conțină texte de pomenire a morților, de binecuvântare a celor vii. Ele pot comemora, de asemenea, anumite fapte sau evenimente. Aici locul central este rezervat crucilor, al căror număr variază de la una până la cinci și mai multe. Compoziția întruchipează de cele mai dese ori principiul simetriei, fiind utilizate ornamente geometrice și vegetale. Reprezentarea poate fi încadrată într-o figură rectangulară obișnuită sau cu terminația superioară în formă de arc, acoladă, trilob, poligon ș.a.

Următorul care a identificat această placă de marmură de la Cetatea Albă cu un „khatchkar” a fost V. Josanu. Dar cercetătorul vorbește nu de o placă comemorativă oficială *cu text grecesc*, ci de o lespede funerară *cu text slavon*. V. Josanu este de părerea că aici e pomenit un oarecare Teodorca, fiul lui Burduja, decedat la 1440 pe timpul lui Ștefan al II-lea, atunci când „în cel de-al doilea polis Asprocastru” era jupan Roman³⁴. „Reieșind din versiunea slavă a inscripției din 1440 nu s-ar putea vorbi de o etapă de fortificare la Cetatea Albă în timpul lui Ștefan al II-lea. Perioada incertă 1432-1457 și îndeosebi dualitatea domniei Iliaș – Ștefan

al II-lea duce la o concluzie similară. Se pare că fortificarea, reparația și construcția bisericilor nu era o prioritate pentru cei doi principii, pentru că eforturile financiare trebuiau dirijate spre biruirea concurentului și consolidarea propriei domnii. Demersurile care necesitau mari investiții financiare din partea autorităților au derulat, în majoritatea cazurilor, pe fondalul liniștii sociale, stabilității politice și economice... Nu se poate susține că Teodorca era comandantul (pârcălabul) Cetății Albe. Se pare că el a fost un cetățean înstărit care a avut mijloace pentru achiziționarea și plătirea unei asemenea opere sculptate în marmură. Titularul inscripției nu este Teodorca de Telicha. «Jupanul Roman din cel de-al doilea polis Asprocastru», menționat pe un loc onorific, alături de principe, pare a fi «dominus»-ul orașului, mai bine zis consulul. Acest aspect al problemei vine în dovada versiunii autonomiei Cetății Albe în Țara Moldovei până la timpul lui Ștefan cel Mare. Poziția secundară pentru Asprocastru pare a fi în raport cu Chilia-Lycostom, care, de la mijlocul secolului al XIV-lea, avea întâietate în comerțul regiunii, în defavoarea Vicinei³⁵.

Dar versiunea propusă de V. Josanu poate fi verificată numai în cazul dacă se găsește placa în discuție. La începutul secolului al XIX-lea o găsim înzidită într-o curtină a cetății, iar în anii 40 ai aceluiași secol ea se află în Muzeul Societății de Istorie și Antichități din Odessa³⁶. Astăzi urmele acestui „khatchkar” de la Cetatea Albă sunt pierdute. Totuși, ne pare puțin verosimil ca N.N. Murzakevici și A.A. Kociubinski (reputați epigrafiști ruși din secolul al XIX-lea), care au descifrat pe rând inscripția pe viu (și nu după o fotografie veche), să fi încurcat textul grecesc cu cel slavon. Ar reieși că aceeași „greșală” a repetat la începutul secolului al XX-lea și strălucitul epigrafist român I. Bogdan. Nu credem ca, recent, greaca să fi fost confundată cu slavona de un bun descifrator al textelor medievale grecești, A. Pippidi.

Nu ne pare convingătoare nici ideea refolosirii unei lespezi funerare de marmură dintr-un cimitir orășenesc ortodox ca simplă piatră de construcție în timpul vreunei reparații grabnice. În desenul militarilor ruși executat în 1819 la Cetatea Albă se indică locul precis al plăcii, care este destul de onorabil: „în zidul castelului pe lângă poarta de mijloc a cetății”³⁷.

De aceea, în stadiul actual al cercetărilor, ne raliem părerilor acelor specialiști care consideră că în sus-numita inscripție este comemorată în greacă o anumită fază constructivă defensivă întreprinsă în timpul domniei lui Ștefan al II-lea de pârcălabul fortificației, Teodorca de Telicha. Amintim că în cetatea medievală se mai găsea o altă pisanie grecească instalată odinioară în turnul ei de observare, iar greaca era o limbă de comunicare în orașul portuar multinațional.

În ceea ce privește „khatchkarul” de la Cetatea Albă (fig. 1-2), el reprezintă o placă de marmură de formă rectangulară cu dimensiunile 1,11 x 0,51 m și grosimea de circa 6 cm, partea superioară fiind ușor lărgită. Relieful este slab profilat, iar fundalul adâncit uniform. În centrul „khatchkarului” se află o cruce împodobită cu două linii-crestături care îi repetă conturul. Brațele despicate, lărgite spre extremități, sunt marcate cu triunghiuri și cu câte o pereche de rotocoale. O mică floare cu patru petale se găsește chiar în centrul crucii. Ultima e cantonată

sus de două rozete de același diametru, una fiind formată din patru petale și patru crini, iar cealaltă având „pecetea lui Solomon“ cu o rețea complicată de creștături. În cantoanele de jos se repetă motivul crucii principale, triada de cruci fiind așezată pe o bază – împletitură aproape simetrică din tulpini, palmete și semipalmete cu „ochiuri“.

Este evident că avem în cazul de față motivul crucii triple „înflorite“, frecventă în arta decorativă bizantină orientalizantă, în special cea armenescă. La aceeași Cetatea Albă, în biserica armenescă, găsim câteva „khatchkare“³⁸ (fig. 3-4), între care unul este epigrafic cu motivul triplei cruci „înflorite“³⁹. Aici brațele despicate ale crucilor sunt terminate cu frunzulițe, iar fundalul este ornamentat cu un bogat decor vegetal având tulpini, frunze și semipalmete cu „ochiuri“. Este foarte probabil ca ambele „khatchkare“, atât cel din cetate, cât și cel din biserică, să fi aparținut acelorași meșteri.

Interesant este faptul că mai multe „khatchkare“ anepigrafice au fost înzidite în cetatea genoveză de la Soldaia, unde a plecat după 1447 pârălabul Cetății Albe Teodorca (fig. 5). Le găsim în poarta principală de acces, în turnul lui Bernabo di Franci di Pagano, în cel al lui Pascuale Giudice, al lui Corrado Cicalo și al lui Guarco Rumbaldo. În zidăria turnului lui Frederico Astagvera au fost încastrate 27 de „pietre cu cruci“⁴⁰. Se presupune că anume acest turn figura în Statutul coloniilor genoveze drept „Castelul Sf. Cruci“ – loc de reședință a ajutorului comandantului cetății⁴¹. Unele „khatchkare“ din Soldaia repetă motivul crucii triple. În același timp, se vede clar că mai multe „khatchkare“ nu au terminația inferioară estetică: poate lipsi chenarul, pot să apară rânduri fără inscripții ș.a. Toate acestea ne conduc la concluzia că unele „khatchkare“, destinate inițial pentru alte funcții, poate pietre de mormânt din cimitire armenesti, poate „pietre cu cruci“ din biserici armenesti au fost utilizate mai târziu, dar fără inscripții însoțitoare, ca obiecte apotropaice în fortificație. Credem că această „modă“ de protecție simbolică a cetăților cu ajutorul „khatchkarelor“ armenesti (fie piese noi, comandate special, fie vechi, refolosite) a ajuns în coloniile genoveze din Crimeea în perioada premergătoare celei otomane, adică la sfârșitul secolului al XIV-lea – prima jumătate a secolului al XV-lea. Foarte multe „khatchkare“ anepigrafe se află în bisericile armenesti din interiorul cetății genoveze de la Caffa (în biserica cu hramul Sf. Sergiu, în biserica cu hramul Ioan Înainte Mergătorul) (fig. 6). Se știe că meșterii armeni din Caffa au lucrat pentru comunitățile armenice din Rusia și alte regiuni⁴².

De aceea, nu este exclus ca pârălabul moldovean Teodorca, care avea, pe de o parte, legături strânse cu lumea genoveză nord-pontică, iar, pe de altă parte, relații bune cu comunitatea armeană și cea genoveză din propria localitate, să fi invitat la construcția fortificației aceiași meșteri armeni care au lucrat mai înainte la Soldaia, Caffa și alte orașe din Crimeea. De aici ar trebui să vină „moda“ de utilizare a „khatchkarelor“ în cetăți în scopuri apotropaice. Meșterilor armeni li se datorează stilistica ornamentării „khatchkarului“ din fortificația medievală de la Cetatea Albă care însumează două funcții: de comemorare și de protecție⁴³.

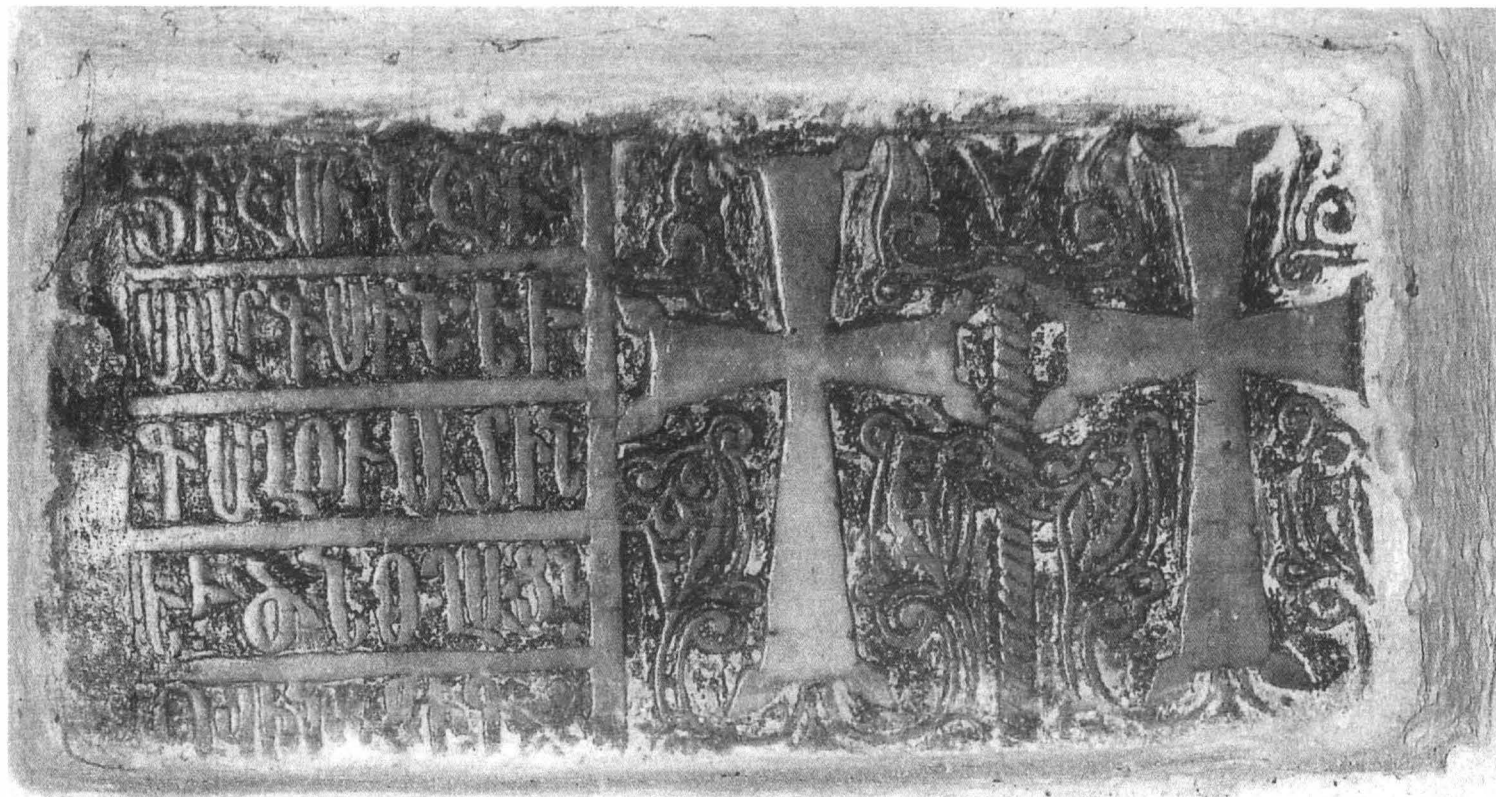

Fig. 3. „Khatchkar“ din biserica armenească de la Cetatea Albă.
<https://biblioteca-digitala.ro>

Fig. 4. „Khatchkar“ din biserica armenescă de la Cetatea Albă.

Fig. 5. „Khatchkare“ din cetatea genoveză de la Soldaia.

Fig. 6. „Khatchkare“ din cetatea genoveză de la Caffa.

NOTE

¹ M. Șlapac, *Cetatea Albă. Studiu de arhitectură medievală militară*, Chișinău, 1998, p. 169, cu bibliografia.

² *Українська культура: історія і сучасність*, Lvov, 1994, p. 133.

³ *Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР*, III, Kiev, 1985, p. 264.

⁴ *Большая Советская Энциклопедия*, Moscova, 1970, p. 102.

⁵ *Старя крепость*, Belgorod-Dnestrovski, 1992, p. 10.

⁶ A. Ключийик. *Белгород-Днестровский*, Odessa, 1977, p. 10.

⁷ N. Iorga, *Studii istorice asupra Chilie și Cetății Albe*, București, 1899, p. 118.

⁸ A. Vigna, *Codice diplomatico delle colonie tauro-liguri durante la signoria del'Ufficio di S. Giorgio*, 2, Genova, 1868, p. 770.

⁹ N. Bănescu, *Vechi legături ale țărilor noastre cu genezeii*, în *Închinare lui Nicolae Iorga cu prilejul împlinirii vârstei de 60 de ani*, Cluj, 1931, p. 34-36.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ *Ibidem*.

¹² *Ibidem*.

¹³ J. Heers, *Gênes au XVe siècle. Activité économique et problèmes sociaux*, Paris, 1961, p. 399.

¹⁴ Șt. Andreescu, *Un om de afaceri român în spațiul pontic la mijlocul veacului al XV-lea: „Teodorca de Telicha“*, SMIM, 16, 1998, p. 26.

¹⁵ A. Roccatagliata, *Notai genovesi in Oltremare: Atti rogati a Pera e Mitilene, Pera, 1408-1409*, Genova, 1982, 124, p. 273-278.

¹⁶ M. Balard, *La Mer Noire et la Roumanie genoise (XIII-XV siècle)*, Londra, 1989, p. 230.

¹⁷ G. Pistarino, *Genovesi d'Oriente*, Genova, 1990, p. 341.

¹⁸ Șt. Andreescu, *Un om de afaceri . . .*, p. 25.

- ¹⁹ Idem, *Date noi despre „Teodorcha de Telicha”*, în *Prinos lui Petre Diaconu la 80 de ani*, Brăila, 2004, p. 626.
- ²⁰ *Ibidem*.
- ²¹ *Ibidem*, p. 628.
- ²² А.А. Кочубинский, *Лапидарные надписи XV столетия из Белгорода, что ныне Аккерман*, în *Записки Одесского Общества Истории и Древностей*, 15, Odessa, 1889, p. 531-532.
- ²³ Н.Н. Мурзакевич, *Аккерманские греческие надписи*, în *Записки Одесского Общества Истории и Древностей*, 2, Odessa, 1848, p. 481.
- ²⁴ Șt. Andreescu, *Un om de afaceri . . .*, p. 28.
- ²⁵ Idem, *Date noi despre „Teodorcha de Telicha” . . .*, p. 627.
- ²⁶ *Ibidem*.
- ²⁷ *Ibidem*, p. 628.
- ²⁸ *Ibidem*, p. 627.
- ²⁹ *Ibidem*, p. 628.
- ³⁰ Н.Н. Мурзакевич, *Аккерманские...*, p. 480-483.
- ³¹ А.А. Кочубинский, *Лапидарные надписи...*, p. 506-547.
- ³² I. Bogdan, *Inscripțiile de la Cetatea Albă și stăpânirea Moldovei asupra ei*, AARMSI, s. II, 30, 1908, p. 316.
- ³³ А.Х. Тораманян, *Золчество Молдавии XIV – начала XX его связи с архитектурой Закавказья*, teză de doctor habilitat, Leningrad, 1973.
- ³⁴ V. Josanu, *Erreurs de lecture dans une inscription de Cetatea Albă*, Strabon. Bulletin d'information historique, Iași, 1, 2005, 2, p. 32-33.
- ³⁵ *Ibidem*, p. 33.
- ³⁶ Н.Н. Мурзакевич, *Аккерманские...*, p. 480-483; А.А. Кочубинский, *Лапидарные надписи...*, p. 506-547.
- ³⁷ Arhiva Militară-Istorică a Rusiei din Moscova, f. 349, inv. 3, t. 3, nr. 292, *Гербы и надписи, находящиеся в разных местах Аккерманской крепости (1819)*.
- ³⁸ В. Сулаков, *Древние христианские храмы Аккермана*, în *Аккерманские древности*, Belgorod-Dnestrovski, 1997, p. 171.
- ³⁹ А.Х. Тораманян, *Золчество Молдавии . . .*
- ⁴⁰ Е.И. Лопушинская, *Крепость в Судак*, Kiev, 1991, p. 90.
- ⁴¹ А.И. Полканов, Ю.А. Полканов, А. Ю. Полканова, *Судак. Путеводитель*, Simferopol, 2001, p. 82.
- ⁴² Е. Айбабина, *Декоративная каменная резьба Каффы XIV-XVIII веков*, Simferopol, 2001, p. 179.
- ⁴³ O versiune în limba rusă a acestei lucrări a fost publicată în *Stratum plus*, 2003-2004, 6, p. 473-478.

AGAIN ABOUT THE INSCRIPTION OF 1440 FROM CETATEA ALBĂ FORTRESS

ABSTRACT

There can be found numerous attempts in scientific literature to identify first builders of Cetatea Albă fortress. More often „master“ Fedorka is mentioned, whose name is encountered on a plaque of „khatchkar“ type realized by Armenian carvers in time of Stefan II, prince of Moldavia. The author gives

arguments that Fedorca (Teodorca de Telica) was not the master, but Moldavian military commandant (Rom. *pârcălab*) of Cetatea Albă fortress, who was responsible for construction works in 1440. Later he left Moldavia and became a well-known merchant in Soldaya.

FIGURES CAPTION

Fig. 1. „Khatchkar“ from Cetatea Albă fortress (after A.A. Kociubinski).

Fig. 2. „Khatchkar“ from Cetatea Albă fortress (after A.H. Toramanian and V.A. Voïtehovski).

Fig. 3. „Khatchkar“ from the Armenian Church in Cetatea Albă.

Fig. 4. „Khatchkar“ from the Armenian Church in Cetatea Albă.

Fig. 5. „Khatchkars“ from Soldaya Genoese fortress.

Fig. 6. „Khatchkars“ from Caffa Genoese fortress.

EUGEN NICOLAE

Vom analiza în această lucrare cele 69 de emisiuni tătărești de argint aparținând părții recuperate de fostul Muzeu de Arheologie de la Chișinău¹ din tezaurul de la Săseni. Pentru date generale privind descoperirea, cu prezentarea detaliată a emisiunilor europene, vezi Ana Niculiță, mai jos în acest volum, p. 211-222, cu bibliografia. Stabilirea concordanțelor cu lista preliminară publicată de A.A. Nudelman, care cuprinde 74 de piese (între care cinci monede nerecuperate de muzeu)², este imposibilă, deoarece numai repartiția pe emitenți corespunde în linii generale; în rest, lista este imprecisă, pe alocuri confuză, cu lecturi greșite sau incomplete ale atelierelor și anilor hegirei. Monedele se prezintă astfel³:

UZBEK (1312-1341)

Saray al-mahrusa

Anul hegirei 722

(20.01.1322-09.01.1323 e.n.)

Janina 1954, nr. 31.

1. AR → 1,18 g; 15 mm. Contramarcă circulară cu inscripția العادل pe av., neclară (→). Inv. 775.

Saray

Anul hegirei 739 sau 740

(20.07.1338-08.07.1339 sau 09.07.1339-26.06.1340 e.n.)

Janina 1954, nr. 33 (anul 731) sau 44 (anul 740); Janina 1962, p. 156, rectificare pentru nr. 33 (anul 739).

2. AR → 1,46 g; 14 mm. Contramarcă circulară cu inscripție ca mai sus pe rv. (↓). Inv. 774.

CANIBEK (1341-1357)

Al-saray al-cedid

Anul hegirei 741

(27.06.1340-16.06.1341 e.n.)

Janina 1954, nr. 45.

3. AR K 1,24 g; 14 mm. Inv. 717.

4. AR $\uparrow$ 1,17 g; 14 mm. Contramarcă circulară cu inscripție ca mai sus pe rv. (K). Inv. 680.

Saray al-cedid

Anul hegirei 74[7]

(24.04.1346-12.04.1347 e.n.)

Janina 1954, nr. 57; BMC-Oriental, nr. 400-402.

5. AR L 1,21 g; 14 mm. Pe rv., trei puncte în centru și contramarcă pătrată cu inscripție ca mai sus (L). Inv. 682.

Anul hegirei 748

(13.04.1347-30.04.1348 e.n.)

Janina 1954, nr. 55 pentru av. și 58 pentru rv., dar la exemplarul de la Săseni cifra 8 plasată în stânga sus; Markov, nr. 340.

6. AR N 1,49 g; 16x14 mm. Contramarcă circulară cu inscripție ca mai sus pe rv. ($\downarrow$). Inv. 683.

Gülistan

Anul hegirei 752

(28.02.1351-17.02.1352 e.n.)

Janina 1954, nr. 65.

7. AR N 1,28 g; 16x14 mm. Contramarcă circulară cu inscripție ca mai sus pe rv. ($\rightarrow$). Inv. 681.

Anul hegirei 753

(18.02.1352-05.02.1353 e.n.)

Janina 1954, nr. 69.

8. AR K 1,14 g; 15x14 mm. Inv. 496.

ABDALLAH (1362-1369)

Azak

Anul hegirei 764

(21.10.1362-09.10.1363 e.n.)

BMC-Oriental, nr. 494; Markov, nr. 646-650.

9. AR K 1,32 g; 14 mm. Inv. 705.

Ordu

Anul hegirei 768 (scris 867)

(07.09.1366-27.08.1367 e.n.)

Av. الله / السلطان العادل / عبد خان

Rv. ضرب / اوردو / ٨٦٧

Cerc liniar.

10. AR $\propto$ 0,77 g; 14 mm. Inv. 722.

Yangi-şehir

Anul hegirei 764

(21.10.1362-09.10.1363 e.n.)

Av. الله / السلطان العادل / عبد خان

Inițiala cuvântului *sultan* este nemarcată, iar finala aplicată peste cele două litere precedente; litera dal din *al-adil* aplicată deasupra; în stânga jos, un semn neprecizat. Cartuș lobat.

Rv. ضرب / المهرسه / يانكى سه (٦٤)

Litera lam din *al-mahrusa* slab marcată (foarte scurtă), iar litera mim de dimensiuni exagerate. *Yangi* este scris compact, aparent din cauza utilizării unor porniri bifurcate ale literelor de formă inițială (sugerând frunze rumi), iar finala figurată dedesubt, separat, ca o linie simplă. În locul cuvântului *şehir*, gravorul a repetat din eroare finalele cuvântului *al-mahrusa*, oarecum asemănătoare. Doar prima cifră a anului este sigură; cifra 6, aplatizată, a fost legată de 4, la rândul ei legată de *Yangi*. Cerc liniar.

11-12. AR $\downarrow$ 1,5 g; 13 mm. $\uparrow$ 1,16 g; 15 mm. Bătute cu aceleași tipare. Inv. 685 și 507.

Anul hegirei 765

(10.10.1363-27.09.1364 e.n.)

Av. Legendă ca mai sus.

Finala cuvântului *sultan* aplicată peste cele două litere precedente (nr. 14-15), putând fi prelungită până la inițiala cuvântului următor (nr. 13 și 16-17). Finala cuvântului *al-adil* încheiată în frunză rumi (nr. 13 și 17; la celelalte litera nu se vede). Jos, ornament cordiform cu vârful jos, cu prelungiri laterale în frunză rumi (la toate exemplarele, exceptând nr. 13, la care partea de jos nu se vede). Cartuș lobat (se vede doar la nr. 16-17).

Variante după aspectul primului rând:

A – *Allah* în dreapta, în centru ornament cordiform dublu cu o prelungire sus dezvoltată lateral în două frunze rumi, în stânga ornament cordiform dublu amplificat cu o buclă sus.

B – *Allah* în centru, flancat de ornamente cordiforme duble. Janina 1977, nr. 2-3.

Rv. ضرب / المهرسه / يانكى شهر / ٧٦٥

Finala cuvântului *al-mahrusa* figurată ca un ornament cordiform amplificat (cu câte o buclă sus și jos) și cu prelungire laterală în stânga în frunză rumi (se observă clar doar la nr. 14). Finala cuvântului *Yangi* întoarsă dedesubt, spre dreapta. Cifra 5 similară literei latine B în oglindă. Cerc liniar. Janina 1977, nr. 3.

Avers A

13. AR $\leftarrow$ 1,27 g; 14 mm. Inv. 713.

Avers B

14. AR ↘ 1,42 g; 16x15 mm. Inv. 711.

15. AR ← 1,36 g; 14 mm. Inv. 495.

Avers neprecizat

16. AR ↘ 1,35 g; 15 mm. Inv. 504.

17. AR → 1,24 g; 16x15 mm. Inv. 501.

Anul hegirei 765 sau 766

(10.10.1363-27.09.1364 sau 28.09.1364-17.09.1365 e.n.)

Av. Ca mai sus, varianta B (primul rând nesigur), dar cu finala cuvântului *sultan* prelungită până la inițiala cuvântului următor.

Rv. Ca mai sus, dar neprecizat în stânga. Anul nu se vede.

18. AR ⚡ 1,23 g; 15 mm. Inv. 502.

Şehr al-cedid

Anul hegirei 766

(28.09.1364-17.09.1365 e.n.)

Av. Ca mai sus, varianta B. Finala cuvântului *sultan* aplicată peste cele două litere precedente (nr. 22), putând fi prelungită până la inițiala cuvântului următor (nr. 19-21 și 23-26).

Rv. Legenda cu partea finală dispusă în două variante:

a – ضرب / المهرسه / شهر الجدي / ٧٦٦ // Janina 1977, nr. 6.

b – ضرب / المهرسه / شهر الجدي / ٧٦٦

Finala cuvântului *al-mahrusa* ca mai sus; la piesele nr. 19-21 (varianta a), litera mim nu este marcată. Cuvântul *al-cedid* cu prima literă dal (nr. 22) sau cu ambele litere dal (nr. 23-26) încheiate în frunză rumi. Cerc liniar.

Revers a

19. AR ↘ 1,31 g; 16x15 mm. Rv. bătut cu același tipar cu nr. 20. Inv. 508.

20. AR ↗ 1,25 g; 17x15 mm. Rv. bătut cu același tipar cu nr. 19. Inv. 498.

21. AR ⚡ 1,23 g; 16x15 mm. Inv. 500.

Revers b

22. AR ⚡ 1,36 g; 15 mm. Inv. 492.

23. AR ⚡ 1,34 g; 16 mm. Av. bătut cu același tipar cu nr. 24, iar rv. cu nr. 26. Inv. 719.

24. AR ↑ 1,29 g; 16 mm. Av. bătut cu același tipar cu nr. 23. Inv. 503.

25. AR → 1,21 g; 15 mm. Inv. 706.

26. AR ↗ 1,16 g; 15 mm. Rv. bătut cu același tipar cu nr. 23. Inv. 491.

ANONIME

Şehr al-cedid

Av. I. ٧٦٧ / الله / السلطان العادل

Cuvântul *sultan* cu inițiala nemarcată și cu finala aplicată peste cele două litere precedente (nr. 27, 31-33 și 35), putând fi prelungită până la inițiala cuvântului următor (nr. 28-31, 34 și 36). *Al-adil* cu dal aplicat deasupra și cu finala încheiată în frunză rumi. Stele în câmp: în stânga cifrei 6 (nr. 27, 35 și 36); în stânga cuvântului *Allah*, pe cifra sutelor și în stânga cifrei 6 (nr. 28-30); pe cifrele 7 și în stânga cifrei 6 (nr. 32-33). Cartuș lobat.

Variante după aspectul primului rând:

A – *Allah* în centru, flancat de ornamente cordiforme cu vârful sus și cu prelungiri laterale în frunză rumi.

B – *Allah* în dreapta; în stânga ornament cordiform cu vârful jos, amplificat cu o buclă jos și cu prelungiri laterale în frunză rumi.

C – *Allah* în dreapta; în stânga, ornament cordiform cu vârful sus, amplificat cu o buclă jos și cu prelungiri laterale în frunză rumi. Janina 1977, nr. 9.

Rv. I. ضرب / المهرسه / شهر الجد / يد

Finala cuvântului *al-mahrusa* ca mai sus (neclară la unele exemplare). Literele dal din cuvântul *al-cedid* încheiate în frunză rumi. În stânga jos, ornament cordiform cu prelungiri laterale în frunză rumi. Exemplare cu stea în câmp: sub (nr. 27, 28 și 31) sau deasupra (nr. 34 și 35) finalei cuvântului *sehr*. Cerc liniar. Janina 1977, nr. 8 și 10.

Avers I A

27. AR ← 1,22 g; 16 mm. Rv. bătut cu același tipar cu nr. 28. Inv. 696.

Avers I B

28. AR ↓ 1,31 g; 16 mm. Av. bătut cu același tipar cu nr. 29-30. Rv. bătut cu același tipar cu nr. 27. Inv. 700.

29-30. AR ↙ 1,24 g; 16 mm. ↘ 1,18 g; 16 mm. Av. bătute cu același tipar cu nr. 28. Inv. 715 și 686.

Avers I C

31. AR ↗ 0,93 g; 14x12 mm. Av. Prima cifră fără stea, iar celelalte se văd parțial. Inv. 494.

32-33. AR ↑ 1,25 g; 15 mm. ↘ 1,23 g; 16x15 mm. Av. bătut cu același tipar. Inv. 703 și 497.

Avers neprecizat (I B sau I C)

34. AR ↓ 1,27 g; 15x12 mm. Av. Prima cifră fără stea, iar celelalte se văd parțial. Rv. bătut cu același tipar cu nr. 35. Inv. 704.

35. AR → 1,23 g; 15x14 mm. Rv. bătut cu același tipar cu nr. 34. Inv. 688.

36. AR ↓ 1,22 g; 14x13 mm. Inv. 687.

Av. II. ٧٢٧ / الله / السلطان / العادل

Inițiala cuvântului *sultan* nemarcată. *Al-adil* cu dal scris deasupra și cu finala în frunză rumi. Pe exemplarele pe care se vede clar (nr. 41 și 42), anul este scris 727 în loc de 767. Cartuș lobat. Janina 1977, nr. 12.

Variante după aspectul finalei cuvântului *sultan*:

A – cu punct și nod sasanid deasupra

B – fără punct și cu nod sasanid deasupra

C – cu punct deasupra

Rv. II. ضرب / المهرسه / شهر / الجد يد

Al-mahrusa ca mai sus. Literele dal încheiate în frunză rumi. Cerc liniar.

Avers II A

37. AR 𐤀 1,35 g; 15 mm. Av. bătut cu același tipar cu nr. 38 și 39. Rv. Cu ornament (nod ternar) în stânga literei vav din *al-mahrusa*. Inv. 488.

38. AR 𐤀 1,31 g; 15 mm. Av. bătut cu același tipar cu nr. 37 și 39. Inv. 490.

39. AR 𐤀 1,24 g; 14x13 mm. Av. bătut cu același tipar cu nr. 37 și 38. Inv. 712.

Avers II B

40. AR 𐤀 1,24 g; 14 mm. Inv. 702.

Avers II C

41. AR 𐤀 1,33 g; 15x13 mm. Inv. 723.

42. AR 𐤀 1,32 g; 16x13 mm. Inv. 493.

Anul hegirei 768

(07.09.1366-27.08.1367 e.n.)

Av. I. الله / السلطان العادل

Cerc în stânga sus. Jos, ornament cordiform cu vârful jos, amplificat cu buclă sus, cu prelungiri laterale în frunză rumi și prelungiri din vârful. *Sultan* cu inițiala nemarcată și cu finala desfășurată, aplicată peste tot cuvântul până pe inițiala cuvântului *al-adil*. *Al-adil* cu dal aplicat deasupra și cu finala neprecizată. Cartuș lobat.

Rv. I. ضرب / المهرسه / شهر / الجد يد [٧]

Legenda dezechilibrată. *Al-mahrusa* cu lam slab marcat și cu finala sub formă de ornament cordiform (neclar). Literele dal din *al-cedid* uzuale. Cerc liniar.

43. AR 𐤀 1,06 g; 15 mm. Inv. 506.

Av. II. ٧٦٨ / الله / السلطان العادل

Cerc în stânga sus. *Sultan* cu inițiala nemarcată și cu finala aplicată peste cele două litere precedente, până la inițiala cuvântului *al-adil*. *Al-adil* cu dal aplicat deasupra. Cartuș lobat.

Rv. II. Legenda în două variante de dispunere:

a – ضرب / المهرسه / شهر / الجد يد

b – ضرب / المهرسه / شهر / الجد يد

Al-mahrusa cu finala sub formă de ornament cordiform amplificat (neclar).

Varianta **b** cu nod sasanid în câmp stânga. Cerc liniar.

44. AR → 1,05 g; 15 mm. Av. bătut cu același tipar cu nr. 45. Rv. IIa. Inv. 697.

45. AR ↗ 0,93 g; 14 mm. Av. bătut cu același tipar cu nr. 44. Rv. IIb. Inv. 699.

Anul hegirei 769

(28.08.1367-15.08.1368 e.n.)

Av. I. ٧٦٩ / الله / السلطان العادل / امير

Sultan cu inițiala nemarcată și cu finala aplicată peste litera ta. *Al-adil* cu dal aplicat deasupra și cu finala uzuală. *Amir* cu finala prelungită sub an în frunză rumi. Cifra 9 în oglindă. Cartuș lobat.

Rv. I. ضرب / المهرسه / شهر الجد / يد

Al-mahrusa cu finala sub formă de ornament cordiform amplificat cu buclă sus și jos. *Al-cedid* cu al doilea dal uzual (nr. 47) sau în frunză rumi (nr. 46 și 48). Cerc liniar.

46. AR ↗ 1,20 g; 13 mm. Av. Frunza rumi a finalei cuvântului *amir* ridicată între cifrele 7 și 6. Rv. bătut cu același tipar cu nr. 48. Inv. 720.

47. AR ↘ 1,02 g; 15×13 mm. Av. Ca mai sus. Inv. 709.

48. AR ↑ 1,01 g; 13 mm. Rv. bătut cu același tipar cu nr. 46. Inv. 694.

Av. II. ٧٦٩ / الله / السلطان العادل

Sultan cu inițiala nemarcată și cu finala aplicată peste ultimele două litere (nr. 49, 50, 53-55 și 56) sau lipită în dreapta celei dintâi (nr. 51, 52, 57-60). *Al-adil* cu dal aplicat deasupra. Cifra 9 uzuală (nr. 57-60) sau în oglindă (nr. 49, 50, 53-56; nesigură la nr. 51 și 59); neprecizată la nr. 52. Cartuș lobat. Cf. Janina 1977, nr. 15.

Variante după aspectul primului rând:

A – nod sasanid în dreapta cuvântului *Allah*

B – cuvântul *Allah* flancat de câte un nod sasanid

C – nod sasanid în dreapta cuvântului *Allah*, iar jos ornament cordiform cu vârful jos cu prelungiri laterale în frunză rumi

D – cuvântul *Allah* flancat de câte un nod sasanid, iar jos ornament cordiform cu vârful jos cu prelungiri laterale în frunză rumi

Rv. II. ضرب / المهرسه / شهر الجد / امير يد

Cartuș liniar. Cf. Janina 1977, nr. 15.

Variante:

a – fără ornamente

b – primul dal din *al-cedid* încheiat în frunză rumi

c – *al-mahrusa* cu finala încheiată în ornament cordiform (primul dal din *al-cedid* neprecizat)

II Aa

49-50. AR ↗ 1,28 g; 14 mm. → 1,23 g; 15×12 mm. Rv. *Şehr* cu he fără bucla superioară. Av. și rv. bătute cu aceleași tipare. Inv. 716 și 693.

II Ab

51. AR $\nwarrow$ 1,11 g; 14x13 mm. Av. *Al-adil* fără inițială. Rv. bătut cu același tipar cu nr. 52. Inv. 718.
 52. AR $\nwarrow$ 1,02 g; 14 mm. Av. Nesigur sus și jos. Rv. bătut cu același tipar cu nr. 51. Inv. 721.

II Bb

53. AR $\nwarrow$ 1,20 g; 15x14 mm. Av. bătut cu același tipar cu nr. 54. Inv. 708.
 54. AR $\nwarrow$ 1,17 g; 15x14 mm. Av. bătut cu același tipar cu nr. 53. Inv. 690.

II Cb

55. AR $\nearrow$ 1,32 g; 15x13 mm. Av. nesigur sus. Rv. nesigur jos. Inv. 684.
 56. AR $\uparrow$ 1,18 g; 15x14 mm. Rv. nesigur jos. Inv. 714.

II Dc

- 57-58. AR $\nwarrow$ 1,32 g; 14 mm. $\searrow$ 1,19 g; 14 mm. Rv. *Al-mahrusa* fără vav. Av. și rv. bătute cu aceleași tipare. Inv. 642 și 707.
 59. AR $\downarrow$ 1,19 g; 16x15 mm. Av. nesigur sus și jos. Rv. nesigur sus. Inv. 505.
 60. AR $\nwarrow$ 1,17 g; 15x13 mm. Av. nesigur sus. Rv. nesigur sus. Inv. 695.

Anul hegirei 770

(16.08.1368-04.08.1369 e.n.)

Av. $\text{الله / لسلطان العادل / ٧٧٠}$

Cartuș lobat.

Variante:

A – *Allah* flancat de câte un nod sasanid

B – Nod sasanid în dreapta sus: cifra * în interiorul unui nod sasanid

Al-sultan fără inițiala articolului, cu inițiala nemarcată, iar finala aplicată pe cele două litere precedente (A) sau pe prima dintre ele (B), cu linii suplimentare (în dreapta literei ta și la mijlocul literei nun).

Rv. $\text{ضرب / المهروسه / شهر الجد / امير}$

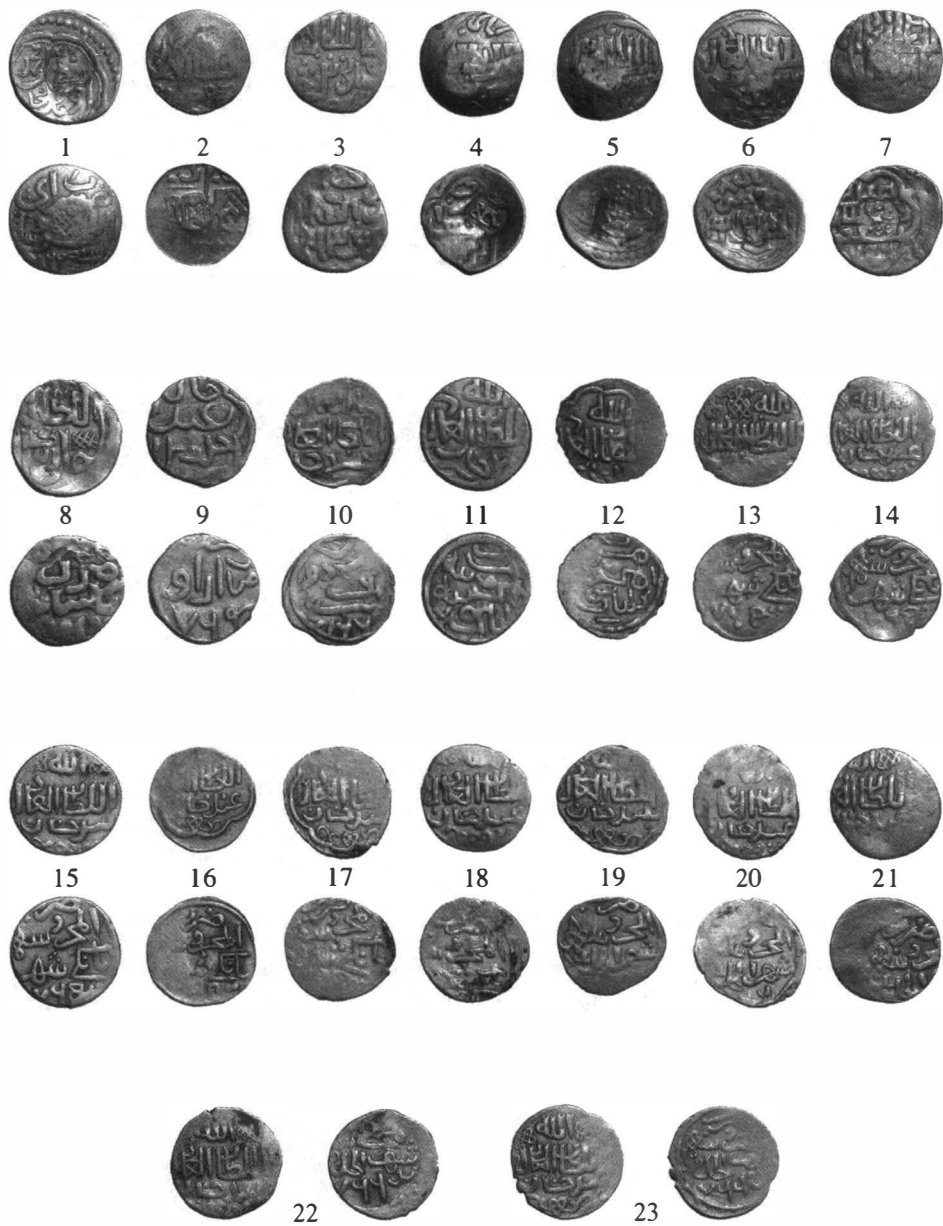
Al-cedid fără literele finale și cu dal în frunză rumi. Fără cerc liniar.

Avers A

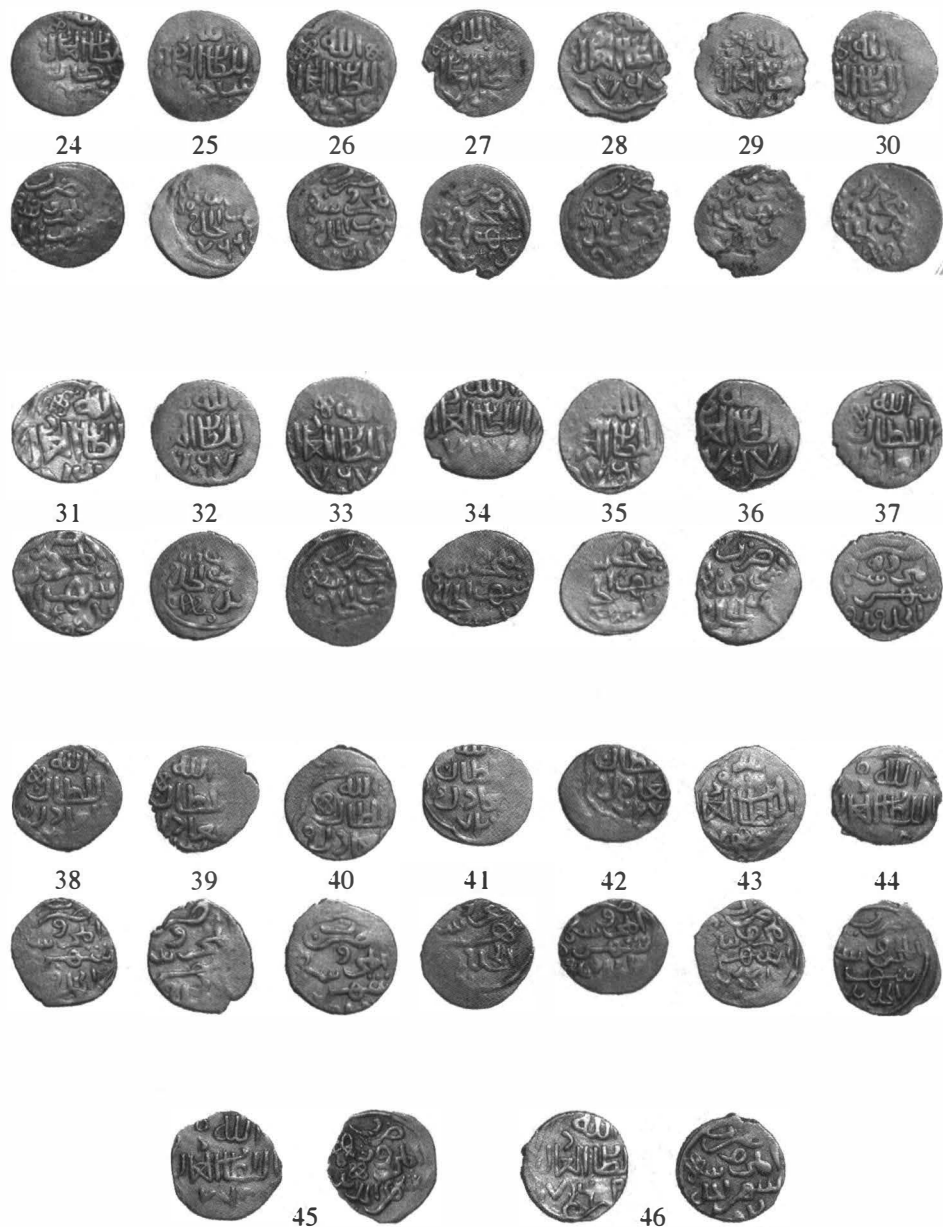
61. AR $\leftarrow$ 1,11 g; 18x15 mm. Av. bătut cu același tipar cu nr. 62-63. Inv. 701.
 62-63. AR $\nwarrow$ 1,09 g; 17 mm. $\rightarrow$ 1,01 g; 14 mm. Rv. Inițiala cuvântului *al-mahrusa* sub mim. Bătute cu aceleași tipare de av. (același cu nr. 61) și rv. (același cu nr. 66 și 67). Inv. 489 și 692.
 64. AR $\searrow$ 1,02 g; 15x13 mm. Rv. nesigur în dreapta; *al-ced* fără inițială. Inv. 710.
 65. AR $\nwarrow$ 0,95 g; 15x14 mm. Rv. nesigur în dreapta. Inv. 724.

Avers B

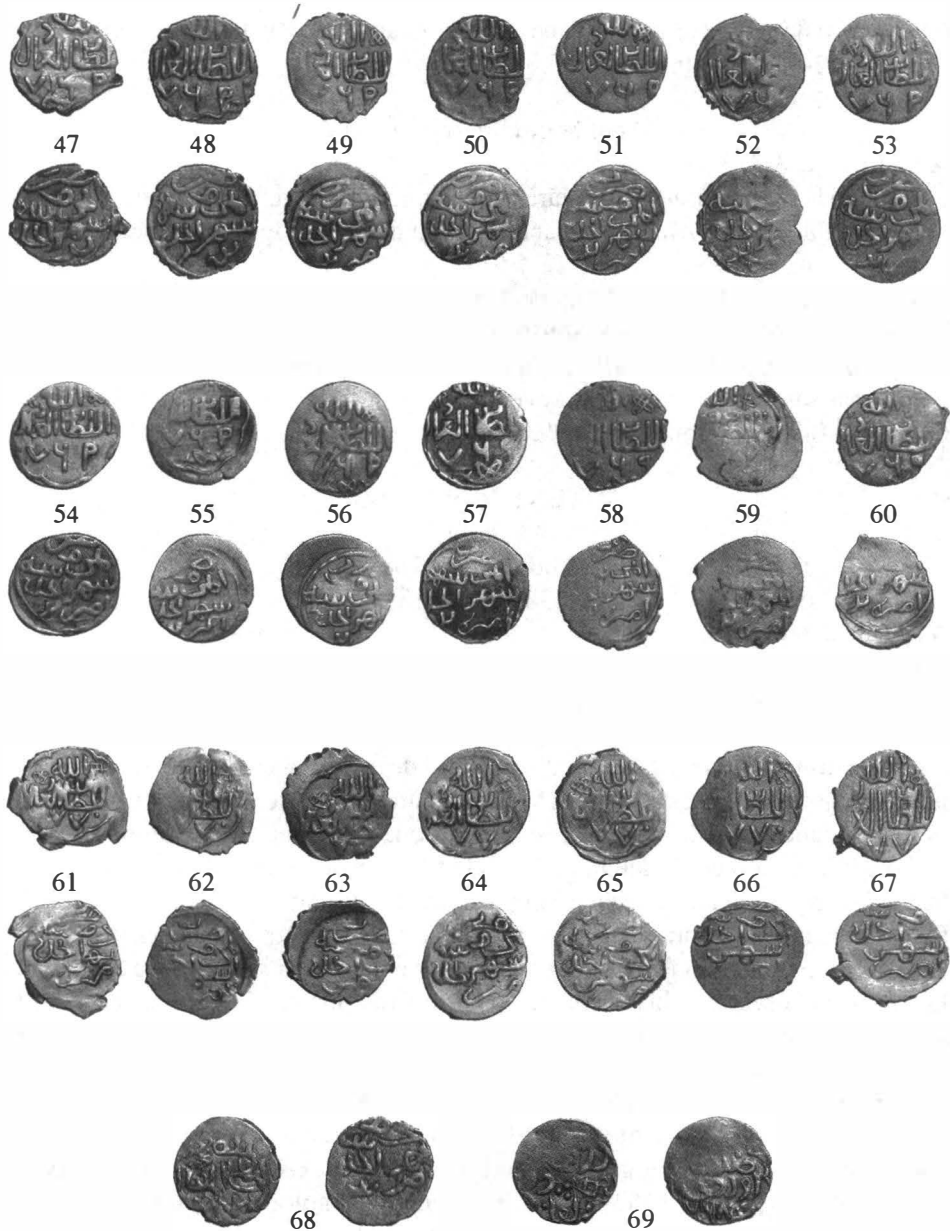
66. AR $\nwarrow$ 1,01 g; 15x13 mm. Rv. bătut cu același tipar cu nr. 62-63 și 67. Inv. 689.

Pl. I. Monede din epoca Hoardei de Aur din tezaurul de la Săseni.

Pl. II. Monede din epoca Hoardei de Aur din tezaurul de la Săseni.

Pl. III. Monede din epoca Hoardei de Aur din tezaurul de la Săseni.

67. AR ⚡ 0,85 g; 15x13 mm. Av. nesigur în dreapta jos. Rv. bătut cu același tipar cu nr. 62-63 și 66. Inv. 691.

Anul hegirei nesigur (770 ?)

Av. ۷[۰ ۷] / لطان العادل / الله

Legendă degradată; *al-sultan* fără articol și fără inițială; anul neclar. În stânga cuvântului *Allah* și în stânga anului, ornamente de tip nod sasanid. Cartuș neprecizat.

Cf. mai sus, anul hegirei 770, avers B.

Rv. ضرب / المهرسه / (شهر) اجد / (۱) میرید

Legendă degradată; *al-cedid* cu lam nemarcat. Cartuș neprecizat.

Cf. mai sus, anul hegirei 769, revers II.

68. AR ♪ 0,98 g; 15 mm. Inv. 499.

EMITENT NEPRECIZAT

Ordu

Anul hegirei 768

(07.09.1366-27.08.1367 e.n.)

Av. . . . / العادل / . . .

Rv. ۷۶۸ / اوردو / . . .

69. AR → 1 g; 14 mm. Inv. 698.

Lotul de monede tăărăști din tezaurul de la Săseni este destul de compact, marea majoritate a exemplarelor (61) fiind bătute în perioada 1362-1369, adică în epoca hanului Abdallah. Cu excepția a două emisiuni de la Canibek (nr. 3, atelierul Saray al-cedid, datată în 1340-1341, și nr. 8, atelierul Gülistan, datată în 1352-1353), celelalte piese mai timpurii poartă contramărci cu inscripția *al-adil* („just“, „legitim“). Contramărci cu aceeași inscripție sunt atestate și pe alte monede de la Uzbek, Canibek și Berdibek descoperite în regiune, dar niciodată pe emisiunile lui Abdallah, ceea ce a dus la concluzia că au fost aplicate din porunca acestuia⁴. Această constatare arată nu numai că lotul s-a constituit într-un scurt interval de timp, în deceniul al șaptelea, dar și că s-a produs atunci în regiune un aflux important de emisiuni de argint mult mai vechi și, prin urmare, prezența unor astfel de piese în descoperirile monetare de la Orheiul Vechi sau din alte situri din Basarabia nu poate fi un argument solid în afirmarea existenței unei vieți urbane înfloritoare înainte de 1362 și nu oferă repere cronologice sigure. Monedele contramarcate au fost bătute în atelierele centrale, din zona fluviului Volga: Saray (nr. 1-2, Uzbek), Saray al-cedid (nr. 4-6, Canibek) și Gülistan (nr. 7, Canibek). În privința motivațiilor verificării și contramarcării pieselor de argint, este posibil ca Abdallah să fi dispus, din rațiuni politice și de propagandă, reținerea și topirea emisiunilor pretendenților la tronul imperial apăruti după 1359, inclusiv și mai ales acelea ale rivalilor săi. Acțiunea va fi început de îndată ce și-a afirmat propriile pretenții politice, înainte de a se retrage spre vest dinspre zona fluviului Volga, în 1362-1363, când bate piese de argint la Saray al-cedid⁵. Cinci dintre cele șase

piese de la Săseni sunt contramarcate pe revers, ceea ce ar sugera că s-a evitat de regulă fața cu numele vechilor hani legitimi. Operația a fost probabil încredințată meșterilor care-l însoțeau pe han, acest atelier mobil (Ordu) fiind atestat și cu emisiuni proprii de argint începând cu anul hegirei 766⁶. Cinci dintre contramărcile de la Săseni sunt înscrise în câmp circular (nr. 1-2, 4 și 6-7), iar una în câmp pătrat (nr. 5), repartiție care sugerează că poansoanele circulare au fost aplicate mai recent, ceea ce rămâne a fi verificat.

Înregistrăm în continuare câte o piesă purtând numele lui Abdallah și provenind din atelierele de la Azak (nr. 9) și Ordu (nr. 10). Monetăria de la Azak (Azov) a funcționat pe durata întregii domnii a pretendentului și pare să fi fost foarte productivă. Luarea în stăpânire a Azakului a fost probabil primul mare succes al hanului în campania sa înspre regiunile occidentale ale Hoardei de Aur. Atelierul Ordu a bătut intens monede de argint în a doua parte a domniei. O altă monedă bătută la Ordu, cu aceeași datare (1366-1367), la care nu am putut descifra numele emitentului (nr. 69), poate fi atribuită tot lui Abdallah. Și legenda ușor degradată ne-a determinat s-o catalogăm separat, deoarece în literatura consultată piesele de acest aspect sunt considerate imitații. Deși în epoca luptelor civile imitațiile au proliferat pe tot cuprinsul Hoardei de Aur, factura foarte slabă a unor tipare folosite în atelierele oficiale, inclusiv a celor din zona controlată de Abdallah, ne determină a avea rezerve în includerea unor piese printre imitații⁷. Unele piese cu legenda degradată s-ar putea explica prin pregătirea în grabă a tiparelor, cu folosirea unor meșteri mai puțin abili. Sunt suficiente indicii că monetăriile hanului Abdallah (și nu numai ale lui) au lucrat sub presiune, confruntându-se și cu lipsa argintului și a cuprului. Astfel, pentru baterea pieselor de argint de la începutul domniei, la Saray al-cedid s-au folosit și tipare mai vechi disponibile⁸, unele din emisiunile de cupru sunt realizate prin surfraparea pieselor mai vechi, procedeu atipic pentru monetăriile tătărăști, atestat și la emisiunile de la Şehr al-cedid⁹, iar legendele unor emisiuni care în mod cert nu sunt imitații prezintă omisiuni, erori și stângăcii, după cum se observă clar chiar la piesele de argint bătute la Yangi-şehr / Şehr al-cedid prezentate mai sus (vezi piesele anilor hegirei 764 și 770).

Din cele 16 piese bătute în numele lui Abdallah în Orașul Nou, localizat la Orheiul Vechi pe baza concentrării aici a descoperirilor de emisiuni de cupru¹⁰, opt (nr. 11-18) prezintă versiunea turcă (*Yangi-şehr*) a numelui atelierului, iar celelalte opt (nr. 19-26) versiunea arabă (*Şehr al-cedid*), care va rămâne în uz până la închiderea acestuia. Până în prezent, se considera că cele mai timpurii emisiuni bătute la Yangi-şehr poartă anul hegirei 765 (10.10.1363-27.09.1364 e.n.)¹¹. Două piese (nr. 11-12), bătute cu aceleași tipare¹², pe care le-am semnalat recent printre primele emisiuni, fără o lectură a anului¹³, pot fi datate în anul hegirei 764 (21.10.1362-9.10.1363 e.n.). Pe avers, în distribuția legendei „Abdallah han sultanul cel legitim / just” este de remarcat plasarea pe primul rând a cuvântului *Allah*, componentă a numelui hanului, dar care are și rol de invocatie, indicat de faptul că se va păstra la toate emisiunile, în aceeași poziție, chiar și după eliminarea componentelor *abd* și *han* de pe rândul al treilea (vezi piesele anonime din catalog). Legenda reversului („Bătut în Orașul Nou cel bine păzit”) este neclară, cu erori

în redarea numelui orașului, demonstrând că inaugurarea atelierului s-a făcut în regim de urgență și cu personal nu foarte abil în reproducerea unor cuvinte introduse pentru prima dată în inscripții. Pornirile componentelor cuvântului *Yangi* au un aspect neobișnuit, de frunze rumi, care se utilizează de obicei la încheierea cuvintelor sau a rândurilor; cuvântul a devenit astfel compact și neclar. Finala aceluiași cuvânt lipsește, dar o linie plasată sub rând ar rezulta din intenția de a o figura. Spre stânga, el pare a se încheia cu un semn similar literei vav, dar, ținând cont de prezența mai la stânga a cifrei 7 (a sutelor), singura clar incizată, acest semn poate fi identificat cu cifra 4 (a unităților) unită cu un 6 aplatizat (cifra zecilor). Prin urmare, lectura anului hegirei 764 (21.10.1362-09.10.1363 e.n.) este posibilă. Cea mai gravă eroare a gravurilor este repetarea finalelor cuvântului *al-mahrusa* în locul cuvântului *şehir*, de formă oarecum asemănătoare. La prima vedere, bucla aparținând semnului corespunzător cifrei 4 poate crea impresia că s-a încercat a se scrie cifra 0 respectiv anul 770. Se opun însă datării târzii prezența numelui lui Abdallah, greutatea relativ mari, ca și versiunea *Yangi-şehir* a numelui atelierului (a cărui identificare este confirmată de prezența epitetului *al-mahrusa*), toate caracteristicile emisiunilor timpurii, ca și faptul că cifra 0 este de regulă figurată în epocă printr-un punct. Existența emisiunilor cu anul hegirei 764 dovedește că Abdallah și-a concentrat de la început atenția și acțiunile asupra regiunilor occidentale ale Hoardei de Aur. Avem acum certitudinea că cel târziu în toamna anului 1363 atelierul monetar de la Yangi-şehir a fost inaugurat, ceea ce înseamnă că după înfrângerea suferită în 1362 sau 1363 la Apele Albastre de către emirii Kutlubuga, Koçubey și Dimitrie¹⁴, trupele hanului au intervenit până dincoace de Nistru pentru a descuraja ofensiva lituaniană și o eventuală intervenție a Ungariei peste Carpați. În acest context se vor fi restabilit bunele relații cu principatul moldovenesc, cu recunoașterea statutului acestuia. Inelul de aur cu inscripția Allah găsit în mormântul atribuit lui Bogdan I a fost interpretat ca reflectând contactele politice cu Hoarda de Aur, care vor fi contribuit la temperarea agresivității Ungariei față de Moldova¹⁵. În afară de inaugurarea atelierului monetar al Orașului Nou, cercetările arheologice au arătat că așezările urbane dintre Prut și Nistru cunosc o perioadă prosperă; sunt aduse comunități din alte regiuni, cu o evidentă componentă oriental-islamică, și se inițiază ample programe constructive, cel mai spectaculos fiind cel de la Orheiul Vechi¹⁶. Chiar folosirea epitetului *al-mahrusa* („cel bine păzit“, „protejat de Allah“) pentru Orașul Nou este sugestiv din acest punct de vedere, deoarece el era acordat numai marilor centre urbane din Hoarda de Aur¹⁷, beneficiare ale unei atenții speciale din partea hanilor. Interesele conducătorilor locali, salvați prin intervenția hanului de amenințarea lituaniană, ca și cele ale populației locale în general, vor fi fost cu siguranță lezate de măsurile destinate a impune islamul, ceea ce ar explica politica separatistă manifestată după ce hanul va părăsi regiunea și mai ales după ce va fi pus în dificultate de rivalii săi, culminând în 1369 cu atacarea garnizoanelor, risipirea comunităților oriental-islamice și desprinderea de sistemul politic al Hoardei de Aur.

Conținutul și repartiția legendelor emisiunilor anului hegirei 765 (10.10.1363-27.09.1364 e.n.) bătute la Yangi-şehir sunt similare celor din anul

anterior. Tiparele sunt mult mai îngrijit realizate, inscripțiile sunt clare și corecte, cu un duct mai sigur și mai expresiv, cu elemente decorative. Aversurile celor cinci piese de la Săseni (nr. 13-17) au drept caracteristici principale două ornamente cordiforme duble pe primul rând și un ornament cordiform cu prelungiri laterale în frunze rumi figurat jos. Am definit două variante după aspectul primului rând: A, cu *Allah* în dreapta (nr. 13), necunoscută de S.A. Janina, și B, cu *Allah* flancat de ornamente (nr. 14-15), descrisă de autoarea citată; pentru două monede nu am putut observa suficiente elemente pentru a le putea încadra (nr. 16-17). Reversurile sunt asemănătoare acelor semnalate de S.A. Janina, cu finala cuvântului *al-mahrusa* sub forma unui ornament cordiform amplificat și încheiată în frunză rumi. Nu am observat ștanțe comune; reținem prin urmare câte cinci pentru avers și revers. Se adaugă însă o piesă cu anul hegirei neprecizat (765 sau 766), cu avers B (nr. 18).

Pentru anul hegirei 766 (28.09.1364-17.09.1365 e.n.) se cunoșteau atât emisiuni cu numele atelierului Yangi-şehr, cât și cu versiunea care l-a înlocuit, Şehr al-cedid¹⁸. Schimbarea este neobișnuită și nu i s-a găsit o explicație. Deoarece se trece de la versiunea turco-tătară la cea în limba Coranului, ea s-ar putea putea pune în legătură cu politica evidentă a hanului de a impune islamul în regiune, eventual de un moment semnificativ petrecut la Orheiul Vechi în acest an, cum ar fi vizita suveranului sau inaugurarea unei construcții monumentale. În lotul de la Săseni se află numai piese cu versiunea Şehr al-cedid (nr. 19-26). Aversurile, asemănătoare cu varianta B a anului precedent, erau cunoscute de S.A. Janina. În privința reversurilor, observăm o variantă cu numele atelierului desfășurat în întregime pe rândul al treilea (nr. 19-21), înregistrată și de S.A. Janina, și una nouă, cu finalele pe rândul al patrulea, în dreapta anului (nr. 22-26). Câteva piese sunt bătute cu aceleași tipare de avers (nr. 23-24) sau revers (nr. 19-20 și 23 cu 26); reținem deci șapte tipare de avers și șase de revers.

În bilanțul realizat de S.A. Janina, ultimele emisiuni cu numele hanului Abdallah aparțin anului hegirei 767 (18.09.1365-06.09.1366 e.n.)¹⁹, dar lotul de la Săseni nu cuprinde astfel de piese. Toate cele 16 exemplare (nr. 27-42) sunt anonime, categorie foarte bine reprezentată în lucrarea menționată. Omiterea numelui hanului din inscripțiile monedelor de argint este un fapt neobișnuit și, ținând cont de profunda semnificație a dreptului de a bate monedă în lumea islamică, motivațiile nu pot fi decât de natură politică. În opinia noastră, aceste monede au fost bătute din porunca emirului local și din argintul vistieriei sale, după plecarea lui Abdallah spre est pentru a-și înfrunta rivalii. Tot acum se bat și monede de cupru, pe care nu apare anul hegirei. Reversurile lor sunt similare acelorale ale pieselor de argint, iar aversurile prezintă o legendă neclară, care ar reproduce, conform unei propuneri recente, numele lui Kutlubuga²⁰. Subliniem că doar aspectul emisiunilor discutate este neobișnuit, deoarece baterea de monedă de cupru sau de argint de către diverse autorități locale din cuprinsul Hoardei de Aur este un fenomen larg răspândit în epoca luptelor civile, fiind însă vorba, de regulă, de imitarea emisiunilor mai vechi ale hanilor legitimi²¹.

Pe baza distribuției legendei de avers, emisiunile anului 767 al hegirei (figurat pe avers, spre deosebire de emisiunile precedente) au fost împărțite în două grupe: I, cu dispunere pe trei rânduri (nr. 27-36) și II, cu dispunere pe patru rânduri (nr. 37-42). Ambele grupe sunt reprezentate în catalogul întocmit de S.A. Janina, dar materialul de la Săseni permite completarea descrierilor și punerea în evidență de variante și tipare noi. Cele trei variante (notate A, B și C) ale aversurilor grupei I sunt definite după numărul și poziția ornamentelor cordiforme care însoțesc cuvântul *Allah*. Reversurile sunt caracterizate de scrierea dedesubt a finalelor cuvântului *al-cedid*. Grupa I se distinge și prin figurarea de stele în câmp, atât pe avers (lângă *Allah* sau lângă cifre), cât și pe revers (sub sau deasupra finalei cuvântului *şehr*). Unele piese sunt bătute cu aceleași ștanțe de avers (nr. 28-30 și 32-33) sau de revers (nr. 27 cu 28 și 34-35); reținem deci șapte ștanțe de avers și opt de revers. Cele trei variante (notate A, B și C) ale grupei II sunt definite după aspectul finalei cuvântului *han*, deasupra căreia figurează un nod sasanid și un punct sau numai unul dintre ele. În legenda reversurilor, *al-cedid* se află pe ultimul rând. Cele șase exemplare sunt bătute cu patru tipare de avers și șase de revers (nr. 37-39 au comun tiparul de avers).

Emisiunile anului hegirei 768 (07.09.1366-27.08.1367 e.n.) nu sunt menționate în studiul semnat de S.A. Janina, care fusese predat la tipar înainte ca A.A. Nudelman să le semnaleze prezența în tezaurele de la Săseni și Lozova (raionul Strășeni)²². În catalogul de mai sus sunt cuprinse trei piese (nr. 43-45), distribuite în două grupe după poziția anului hegirei, plasat pe revers (grupa I, nr. 43) sau pe avers (grupa II, nr. 44-45). Cele două monede ale grupei II sunt bătute cu aceleași tipare de avers, iar reversurile se înfățișează în două variante: cu *Şehr al-cedid* scris pe două rânduri (nr. 44) sau pe un singur rând și cu un nod sasanid în stânga (nr. 45). Amintim că există piese cu anul hegirei 768, înrudite cu cele din grupa II (cu anul pe avers), pe care a fost observat un cuvânt introdus la finalul legendei de pe revers²³. În desenul unui revers, S.A. Janina pare a reproduce același cuvânt, fără a-l citi sau comenta și integrând emisiunea printre cele ale anului hegirei 769, deși acesta nu se vede complet pe piesa citată²⁴. Am propus lectura *şeyh* în acest caz, considerând că introducerea titlului în inscripțiile monetare ilustrează accentuarea tendințelor separatiste ale conducătorului local – Kutlubuga sau succesorul său, Dimitrie. Totodată, am propus ca emisiunile anilor hegirei 769 (28.08.1367-15.08.1368 e.n.) și 770 (16.08.1368-4.08.1369 e.n.), în legendele cărora a fost introdus titlul „emir”²⁵ să fie atribuite „principelui Dimitrie”²⁶, atestat de un bine cunoscut document unguresc din 22 iunie 1368 în situația de a fi acordat privilegiu comercial negustorilor brașoveni, în schimbul unor privilegii similare acordate negustorilor din țara sa²⁷. Din punctul nostru de vedere, evoluția neobișnuită a conținutului inscripțiilor monetare (eliminarea numelui hanului, introducerea titlurilor *şeyh* și *emir*) ilustrează suficient manifestarea tendințelor separatiste ale conducătorilor locali până în 1369, când prăbușirea puterii lui Abdallah a prilejuit ruperea contractului politic și desprinderea definitivă de sistemul politic al Hoardei de Aur.

11-12

13

15

19

23

27

28

32

37

40

42

43

Pl. IV. Emisiuni de la Yangi-şehr / Şehr al-cedid din tezaurul de la Săseni (desene).

Față de bilanțul realizat de S.A. Janina, care cuprinde piese cu anul hegirei 769 cu descrieri incomplete sau nesigure, în funcție de starea materialului, cele 15 exemplare din lotul analizat aici permit schițarea unui tablou tipologic mai bogat și mai precis. Am repartizat monedele în două grupe: cu titlul *emir* pe avers (grupa I, nr. 46-48) sau pe revers (grupa II, nr. 49-60), în ambele cazuri fiind plasat jos, pe ultimul rând. Mutarea titlului *emir* de pe avers pe revers s-ar explica prin necesitatea evitării unor asocieri nepotrivite: între cuvintele *emir* și *Allah*, pe de o parte, care ar fi putut determina o lectură nedorită și, pe de altă parte, între *emir* și formula *sultan al-adil*, rezervată marilor hani și a cărei prezență în inscripțiile monetare ilustrează menținerea formală a legăturilor cu puterea centrală din Hoarda de Aur, indiferent de persoana care ar fi întruchipat-o. Pe emisiunile din anul următor al hegirei, titlul *emir* va fi inscripționat numai pe revers.

Aversurile grupei I a anului hegirei 769 se disting prin finala cuvântului *emir*, prelungită sub an în formă de frunză rumi, iar reversurile prin aplicarea dedesubt a finalelor cuvântului *al-cedid*. Reținem trei tipare de avers și două de revers (monedele nr. 46 și 48 fiind bătute cu aceleași tipare de revers). Aversurile grupei II au fost ordonate în patru variante (notate cu A, B, C și D), definite de elementele decorative (nodul sasanid și ornamentul cordiform). Pentru reversuri am observat trei variante (notate cu a, b și c), tot în funcție de elementele decorative. Unele piese au comune tiparele ambelor fețe (nr. 49-50 și 57-58), altele numai pe cele de avers (nr. 53-54) sau de revers (nr. 51-52). Reținem deci nouă tipare pentru avers și nouă pentru revers.

Emisiunile anului hegirei 770 nu erau cunoscute de S.A. Janina, iar A.A. Nudelman nu le-a semnalat în publicarea preliminară. Aversurile celor șapte exemplare de la Săseni (nr. 61-67) au fost ordonate în două variante (notate cu A și B), în funcție de poziția ornamentelor (două noduri sasanide). Deși sunt similare cu emisiunile precedente, factura lor demonstrează că personalul cel mai calificat părăsise atelierul și ne întărește convingerea că este vorba de emisiuni realizate din porunca conducătorului local și cu argint din vistieria acestuia. Pastilele sunt mai neglijent pregătite, având o formă neregulată, iar cercul liniar nu mai este figurat pe revers (în desene a fost marcată prin linie marginea câmpului). Sunt omisiuni sau erori în legende de tuturor pieselor, degradarea fiind mai accentuată la varianta B. Astfel, inițiala articolului cuvântului *al-sultan* de pe avers și finalele cuvântului *al-cedid* de pe revers nu sunt niciodată figurate. Pe reversul monedei nr. 64 lipsește și inițiala cuvântului *al-cedid*. Gravorii tiparelor de avers pentru piesele nr. 66 și 67 nu au reușit să reproducă corect cuvântul *sultan*, deformându-i partea de mijloc prin trasarea incorectă a unor linii. Trei monede sunt bătute cu același tipar de avers (nr. 61-63), iar patru cu același tipar de revers (nr. 62-63 și 66-67); reținem deci cinci tipare de avers și patru de revers.

Constatările de mai sus ne determină să integrăm printre ultimele emisiuni ale atelierului și piesa nr. 68, pe care A.A. Nudelman a considerat-o imitație, din cauza legendelor foarte degradate²⁸. Pe avers, anul este neclar, rezultat probabil al gravării retrograde a rândului, cu inversarea ultimelor două cifre. În rest, aversul se apropie de cel al monedelor nr. 66 și 67, prin poziția ornamentelor de tip nod

44

45

46

49-50

51

54

55

57-58

61

62-63

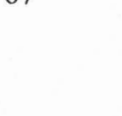

66

67

68

Pl.V. Emisiuni de la Şehr al-cedid din tezaurul de la Săseni (desene).

sasanid și degenerarea accentuată a cuvântului *al-sultan*, scris fără articol și fără inițială. Legenda reversului, prezentând și ea stângăcii (cum ar fi nemarcarea literei lam din cuvântul *al-cedid*), este mai apropiată de reversurile pieselor nr. 44-60 ale anului 769 la hegirei prin figurarea finalelor cuvântului *al-cedid*.

Numărul de exemplare și de tipare observate în lotul de monede bătute în Orașul Nou, împreună cu datele înregistrate de S.A. Janina și cu determinările preliminare ale pieselor din depozitul de la Lozova²⁹, arată că volumul producției a fost relativ mare în anii hegirei 765, 766, 767 și 769 și scăzut în 764, 768 și 770.

Sub aspect metrologic, constatăm că doar una dintre piesele anului hegirei 764, care cântărește 1,5 g, se apropie de greutatea normală a emisiunilor Hoardei de Aur ale perioadei, calculată a fi fost de 1,56 g sau oricum de peste 1,50 g³⁰. Este evident că media greutateilor monedelor bătute în Orașul Nou este mai redusă și că scade substanțial pe timpul activității monetăriei. Pentru anii hegirei 764-765, ea este de 1,33 g și ajunge la 1,24 g în anul 767; valoarea medie pentru primii patru ani (764-767) este de 1,26 g. Pentru ceilalți trei ani (768-770) obținem 1,10 g, iar cea mai scăzută, de 1 g, este înregistrată pentru ultimul an. Totuși, cea mai ușoară piesă de la Şehr al-cedid din lot (nr. 67; 0,85 g) este mai grea decât cea bătută la Ordu în anul 768 al hegirei (nr. 10; 0,77 g). Diminuarea greutateii emisiunilor de argint apare ca specifică atelierelor din părțile occidentale ale Hoardei de Aur – Azak, Ordu și Orașul Nou, căci emisiunile atelierelor centrale, Saray al-cedid și Gülistan, care au bătut în epocă atât pentru Abdallah cât și pentru alți pretendenți (Mürîd, Pulad-Hoca, Hayir-Pulad, Aziz-Şeyh), rămân aproape de standardul menționat³¹. Rezultă că ambițiile lui Abdallah, inclusiv spectaculosul program constructiv de la Orheiul Vechi, au fost subminate de situația financiară precară, care va fi contribuit în mod decisiv la eșecul său. Diminuarea drastică a greutateilor emisiunilor de argint ale Orașului Nou demonstrează că regiunea, silită temporar să contribuie la susținerea lui Abdallah, a resimțit din plin această criză financiară, ceea ce ar explica atât lansarea emisiunilor locale de cupru după 1365, cât și revolta din 1369, care a pus capăt dominației Hoardei de Aur.

Principalele descoperiri cu emisiuni de argint ale Orașului Nou se concentrează în părțile centrale ale Basarabiei: la Orheiul Vechi (izolate și un tezaur inedit)³² și la Lozova (tezaurul citat mai sus), la care se adaugă tezaurul de la Săseni. Această observație, la care se adaugă aspectul compact al lotului de la Săseni, conduc la ideea că este vorba de un depozit constituit în regiune în epoca lui Abdallah. Nu este exclus ca el să fi fost ascuns în 1369 și descoperit peste circa un veac, intrând în compoziția acumulării de la Săseni. Este însă posibil ca lotul, eventual însușit la 1369 de unul dintre luptătorii care au participat la atacarea garnizoanelor lui Abdallah și a orașului oriental de la Orheiul Vechi, să fi fost păstrat în depozit datorită bunei calități a monedelor. În acest caz, tezaurul de la Săseni s-ar alătura argumentelor în favoarea ideii că partea de sud-est a Moldovei s-a eliberat prin forțe proprii de dominația Hoardei de Aur în 1369, că nu a rămas nepopulată în acest moment și că persoanele cu un statut superior s-au integrat ulterior în sistemul social și politic moldovenesc. În orice caz, partea tătarească

a tezaurului de la Săseni rămâne deocamdată principala mărturie din dosarul emisiunilor de argint bătute la Yangi-şehr / Şehr al-cedid.

NOTE

¹ Colecțiile Muzeului de Arheologie au fost transferate în 2006 la Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei.

² A.A. Nudelman, *Monety iz raskopok i sborov 1972-1973 gg.*, Arheologičeskie issledovanija v Moldavii (1973 g.), Chișinău, 1974, p. 204-206 (identificarea monedelor tătărești a fost făcută cu colaborarea lui L.L. Polevoj); vezi și idem, *K voprosu o sostave deneznogo obraščeniia v Moldavii v XIV – načale XVI vv (Po materialam kladov)*, în *Karpato-Dunajskie zemli v srednie veka*, Chișinău, 1975, p. 103-105. Nu se precizează care sunt monedele recuperate de muzeu.

³ Abrevieri bibliografice în catalog: BMC-Oriental = S. Lane-Poole, *Catalogue of Oriental Coins in the British Museum*, VI, *The Coins of the Mongols in the British Museum, Classes XVIII-XXII*, ed. R. Stuart Poole, Londra 1881; Janina 1954 = S.A. Janina, *Džučidskie monety iz raskopok i sborov Kujbyševskoj ekspedicii v Bolgarah v 1946-1952 gg.*, în *Trudy Kujbyševskoj arheologičeskoj ekspedicii*, I, MIA, 42, Moscova, 1954, p. 424-484; Janina 1962 = S.A. Janina, *Obščij obzor kollekcii džučidskih monet iz raskopok i sborov Kujbyševskoj ekspedicii v Bolgarah (1946-1958 gg)*, în *Trudy Kujbyševskoj arheologičeskoj ekspedicii*, IV, MIA, 111, Moscova, 1962, p. 153-178; Janina 1977 = S.A. Janina, „Novyj Gorod” (= Jangi-şehr = Şehr al-džedid) – monetnyj dvor Zolotoj Ordj i ego mestopoloženie, Numizmatičeskij Sbornik, V/1, Moscova, 1977, p. 193-212 și pl. 15-16; Markov = A. Markov, *Inventarnyj katalog musul'manskih monet Imperatorskago Ermitaža*, Sankt-Petersburg, 1896.

⁴ A.A. Nudelman, *K voprosu . . .*, p. 97, 103 și 108, pe baza tezaurului de la Săseni și Lozova, raionul Strășeni.

⁵ S.A. Janina, „Novyj Gorod” . . . , p. 201.

⁶ *Ibidem*, p. 209.

⁷ În legătură cu presupusele imitații ale emisiunilor de cupru de la Şehr al-cedid, vezi E. Nicolae, *Monedele de cupru bătute în Orașul Nou (Şehr al-cedid)*, în Simpozion Chișinău 2002, p. 168-169.

⁸ A. Markov, *op.cit.*, p. 468-469, nr. 645, revers cu anul hegirei 762. Puțin mai înainte, sub Berdibek, în monetăria de la Gülüstan, sunt folosite tipare din epoca lui Canibek: *ibidem*, p. 462, nr. 517; G.A. Fedorov-Davydov, *Klad serebrjanyh džučidskih monet k Selitrennogo gorodišča*, NE, 13, 1980, p. 67, nr. 240 și 241.

⁹ Pentru Şehr al-cedid, piese surfrapate au fost semnalate pentru prima dată de L.L. Polevoj, *Monety iz raskopok Starogo Orheja (1947-1956)*, în *Materialy i issledovanija po arheologii Jugo-Zapada SSSR i Rumynskoj Narodnoj Respubliki*, Chișinău, 1960, p. 317, pl. II/5-7 și p. 341, nr. 238-240; vezi și E. Nicolae, *op.cit.*, p. 168 și 176, nr. 5 și 8.

¹⁰ S.A. Janina, „Novyj Gorod” . . . , p. 204-209; vezi și considerațiile, cu o analiză critică a opiniilor contrare acestei localizări, formulate de V. Spinei, *La genèse des villes du sud-est de la Moldavie et les rapports commerciaux des XIIIe-XIVe siècles*, *Balkan Studies*, 35, 1994, 2, p. 251-254.

¹¹ S.A. Janina, „Novyj Gorod” . . . , p. 195.

¹² În cazul tiparelor reprezentate prin mai multe piese, desenele din planșele IV și V oferă imaginea acestora reconstituită prin confruntarea tuturor exemplarelor.

¹³ E. Nicolae, *op.cit.*, p. 172, fig. 5, nr. 1-2.

¹⁴ Vezi V. Spinei, *Moldova în secolele XI-XIV*, Chișinău, 1992, p. 328, cu sursele citate.

¹⁵ Lia Bătrîna, A. Bătrîna, *O mărturie arheologică despre relațiile internaționale ale Moldovei în vremea lui Bogdan I*, SCIVA, 34, 1983, 4, p. 326-333. În legătură cu acest inel vezi

și interpretările lui N.D. Russev, *Moldaviia v „temnye veka”: materialy k osmysleniju kul'turno-istoričeskikh processov*, Stratum plus, 1999, 5, p. 390-392, și criticile formulate de E. Nicolae, P. Bârnea, *Un ornament pseudo-cufic*, în Simpozion Chișinău 2001, p. 154-155.

¹⁶ P. Bârnea, T. Reaboi, *Arhitectura monumentală a Orașului Nou (Şehr al-Gedid)*, MemAntiq, 20, 1995, p., cu bibliografia; Tamara Nesterov, *Situl Orheiul Vechi, Monumente de arhitectură*, Chișinău, 2003, lucrare care cuprinde multe informații de mare interes, dar și considerații slab fundamentate, câteodată naive sau absurde, cum ar fi afirmația că în „baia II” s-ar fi consumat cafea în sec. XIV (p. 58). Pentru unele aspecte controversate vezi și: P. Bârnea, Tatiana Reaboi, E. Nicolae, N. Telnov, *Materiale arheologice relative la economia monetară din epoca Hoardei de Aur descoperite la Orheiul Vechi*, în Simpozion Chișinău 2003, p. 141-149; Mariana Șlapac, *Cetăți medievale din Moldova, Mijlocul secolului al XIV-lea – mijlocul secolului al XVI-lea*, Chișinău, 2004, p. 153-164; E. Nicolae, *Inscripția funerară din secolul al XIV-lea descoperită la Orheiul Vechi în 1986*, în Simpozion Chișinău 2003, p. 81-88.

¹⁷ S.A. Janina, *Džučidskie monety . . .*, p. 431, nota 1. Nu cunoaștem a se fi făcut un studiu asupra utilizării acestui epitet în inscripțiile monedelor Hoardei de Aur. Parcurgând literatura accesibilă am constatat că, anterior epocii lui Abdallah, este atestat pentru orașele Saray (sub Tokta, Uzbek, Canibek și Berdibek) și Bolgar (sub Uzbek).

¹⁸ S.A. Janina, „Novyj Gorod”. . . , p. 196, nr. 5-6.

¹⁹ *Ibidem*, p. 197, nr. 7.

²⁰ E. Nicolae, *Monedele de cupru . . .*, p. 171.

²¹ G.A. Fedorov-Davydov, *Nahodki džučiskih monet*, NE, 4, 1963, p. 174-181.

Înregistrând doar două tezaure conținând imitații în care cele mai recente originale datează dinainte de anul hegirei 767 (1365-1366 e.n.), autorul situează începutul baterii masive a imitațiilor de argint în anii 1370 sau la sfârșitul deceniului precedent (*ibidem*, p. 178). Un depozit descoperit recent la Orheiul Vechi, cu cea mai recentă piesă originală din anul hegirei 761 (23.11.1359-10.11.1360 e.n.) și incluzând o imitație după emisiunile lui Canibek, confirmă producerea de imitații de argint în deceniul al șaptelea: E. Nicolae, *Un tezaur de monede ale Hoardei de Aur descoperit la Orheiul Vechi*, BSNR, 92-97 (1998-2003), 2003, p. 189-193. Amintim și monedele de cupru numite de tip Costești-Gârla, bătute în Basarabia, care pot fi dateate în anii 1359-1363, ca și imitațiile unor emisiuni de cupru din vremea lui Uzbek și Canibek, atestate în diferite centre ale Hoardei de Aur, a căror baterie este posibil să fi început la sfârșitul deceniului al șaselea: E. Nicolae, *Monedele de tip Costești-Gârla*, în Simpozion Chișinău 2003, p. 89-104; V.B. Klovok, V.P. Lebedev, *Monetnoe obraščenie zolotoordynskogo goroda Bel'džamen*, în *Drevnosti Povolž'ja i drugih regionov*, III, *Numizmatičeskij Sbornik*, II, Nižnij Novgorod, 2000, p. 92-94.

²² A.A. Nudelman, *Monety . . .*, p. 206 (Săseni); idem, *K voprosu . . .*, p. 98 (Lozova) și 104 (Săseni).

²³ E. Nicolae, *Două monede din perioada de sfârșit a dominației Hoardei de Aur la vest de Nistru*, în Simpozion Chișinău 2001, p. 147-148 (= idem, *Dve monety final'noj stadii zolotoordynskogo gospodstva k zapady ot Dnestra*, Stratum plus, 1999, 6, p. 142-144).

²⁴ S.A. Janina, „Novyj Gorod”. . . , p. 199, nr. 16, exemplar din colecția Ermitajului. Dacă descrierea va fi confirmată, înseamnă că s-au bătut piese cu titlul „şeyh” până la începutul anului hegirei 769.

²⁵ E. Nicolae, *Quelques considérations sur les monnaies tatars de la «Ville Neuve»*, SCN, 11 (1995), 1997, p. 197-200. Precizăm că primul editor al tezaurului de la Săseni a inclus în ilustrație desenul unei monede din anul hegirei 769 cu titlul „emir”, fără a-l citi și fără comentariu: A.A. Nudelman, *Monety . . .*, p. 205, fig. 1/3; idem, *K voprosu . . .*, p. 105, fig. a/2.

²⁶ E. Nicolae, *Quelques considérations . . .*, p. 200; idem, *Monedele de cupru . . .*, p. 168 și 174-175, cu opinia că principele Dimitrie ar fi stăpânit Basarabia, Dobrogea de Nord și teritorii de la vest de Prut și, probabil, de la est de Nistru. Istoricii i-au atribuit de regulă un teritoriu mai restrâns situat fie în stânga Dunării, fie în Dobrogea de Nord, fie pe ambele maluri ale fluviului,

discuția fiind departe de a fi încheiată; vezi, mai recent, cu bibliografia, V. Spinei, *La genèse . . .*, p. 239-240, și Șt. Andreescu, *Din istoria Mării Negre (genovezi, români și tătari în spațiul pontic în secolele XIV-XVII)*, București, 2001, p. 11-12.

²⁷ *Documenta Romaniae Historica, D. Relații dintre Țările Române*, I, ed. Șt. Pascu, C. Cihodaru, K.G. Gündisch, D. Mioc, V. Pervain, București, 1977, p. 90, nr. 49.

²⁸ A.A. Nudelman, *K voprosu . . .*, p. 104-105, cu lectură 767 pentru anul hegirei.

²⁹ Vezi precizările asupra lotului de emisiuni locale la E. Nicolae, *Un tezaur . . .*, p. 192.

³⁰ G.A. Fedorov-Davydov, *Nahodki . . .*, p. 181; idem, *Klad serebrjanyh džučidskih monet s Selitrennogo gorodišča*, NE, 13, 1980, p. 72-76.

³¹ S-a constatat mai demult că Abdallah este primul han care diminuează greutatea standard a emisiunilor de argint de la 1,56 g la 1,365 g, ultima valoare generalizându-se sub Toktamâș; A.G. Muhamadiev, *Bulgaro-tatarsakaja monetnaja sistema XII-XV vv.*, Moscova, 1983, p. 101-102.

³² Pentru descoperirile izolate de la Orheiul Vechi vezi A.A. Nudelman, *Iz istorii monetnogo obraščeniia v Starom Orhee v XIV v.*, în vol. E.N. Abâzova, P.P. Bârnea, A.A. Nudelman, *Drevnosti Starogo Orheja, Zolotoordynskij period*, Chișinău, 1981, p. 81-88. Despre soarta tezaurului de 178 de piese de argint din perioada Uzbek-Abdallah, descoperit în cursul săpăturilor din 1980 și menționat în câteva lucrări, nu se știe nimic; vezi E. Nicolae, *Un tezaur . . .*, p. 191 și 193, nota 11.

LES MONNAIES TATARES DU TRÉSOR DE SĂSENI, DÉP. DE CĂLĂRAȘI, RÉP. DE MOLDAVIE

RÉSUMÉ

On présente 69 émissions en argent de la Horde d'Or, appartenant au trésor monétaire inventé en 1973 à Săseni. La trouvaille comprenait des pièces des XIVe-XVIe siècles frappées dans la Horde d'Or, l'Empire Ottoman, la Hongrie, la Lituanie et la Moldavie. A.A. Nudelman publia en 1974-1975, d'une façon préliminaire, 272 exemplaires, dont 257 récupérées par le Musée d'Archéologie de Chișinău. Les pièces ottomanes furent publiées en 1997 par Ana Boldureanu, Ana Niculiță et E. Nicolae, et celles européennes sont présentées dans ce volume par Ana Niculiță (voir plus bas, p. 211-222, avec les données générales sur le dépôt et la bibliographie).

A.A. Nudelman avait communiqué 74 monnaies de la Horde d'Or, dont cinq ne furent pas récupérées par le Musée. On ne peut pas établir la concordance entre les pièces récupérées et la liste confuse et avec des lectures erronées de A.A. Nudelman. Les plus anciennes émissions tatares datent de l'époque du khan Uzbek (1312-1341) et furent frappées à Saray (n° 1-2). Autres six pièces appartiennent à Canibek (1341-1357) et proviennent des ateliers de Saray al-cedid (n°s 3-6) et Gülistan (n°s 7-8). À l'exception de deux exemplaires (n°s 3 et 8), les monnaies d'Uzbek et de Canibek portent des contremarques avec l'inscription *al-adil*, attribuées au khan Abdallah (1362-1369) et à son atelier mobile (Ordu). Les contremarques sont appliquées d'habitude sur le revers (5 ex.); l'inscription est placée dans un champ circulaire (n°s 1-2, 4 et 6-7) ou carré (n° 5).

Les autres monnaies datent de l'époque du khan Abdallah. Il y a d'abord une émission de l'atelier d'Azak (n° 9) et une d'Ordu (n° 10). Une autre monnaie frappée à Ordu en 1366-1367, dont le droit n'est pas lisible, peut être attribuée aussi à Abdallah (n° 69). L'aspect de la pièce indiquerait une imitation, mais la mauvaise facture caractérise une partie des émissions frappées dans la zone contrôlée par Abdallah.

La plupart des monnaies du lot (58 ex.) furent frappées dans l'atelier de la Ville Neuve (Yangi-şehir / Şehr al-cedid), localisé à Orheiul Vechi (Trebujeni, dép. d'Orhei, Rép. de Moldavie). On constate des nouveautés par rapport au tableau de l'activité de l'atelier dressé par S.A. Janina en 1977 et complété par A.A. Nudelman et E. Nicolae. Elles se présentent ainsi:

Année 764 de l'hégire (21.10.1362-09.10.1363 ap. J.-C.): 2 ex. (nos 11-12; frappées avec les mêmes coins). Absentes dans le bilan de S.A. Janina, les émissions de cette année présentent sur le droit la légende « Abdallah khan le sultan légitime ». Le mot *Allah* est placé sur la première ligne, position qu'il gardera sur toutes les émissions, même sur celles anonymes, ce qui suggère qu'il ne s'agit pas uniquement de la composante du nom Abdallah mais aussi d'une invocation. La légende du revers est: « Frappé à *Yangi-şehir al-mahrusa* (la Ville Neuve la bien gardée)[en] 764 ». L'année et le nom de l'atelier comportent des erreurs, la plus évidente étant la répétition des finales du mot *al-mahrusa* à la place du mot *şehir*.

Année 765 de l'hégire (10.10.1363-27.09.1364 ap. J.-C.): 5 ex. (nos 13-17; cinq coins de droit et cinq de revers). Les légendes sont similaires aux précédentes, mais d'une meilleure facture. Les droits sont caractérisés par deux ornements cordiformes doubles sur la première ligne et un ornement cordiforme avec des prolongements latéraux en feuilles rumî placé en bas. Selon l'aspect de la première ligne on observe deux variantes: **A**, avec *Allah* placé à droite (n° 13), inconnue par S.A. Janina, et **B**, avec *Allah* flanqué par les ornements (nos 16-17); deux avers sont incertains (nos 16-17). Les revers sont similaires à ceux décrits par S.A. Janina: avec la finale du mot *al-mahrusa* en forme d'ornement cordiforme amplifié et terminé en feuille rumî.

Année indéterminée – 765 ou 766 de l'hégire: 1 ex. (n° 18), similaire aux pièces de la variante B de l'année 765.

Année 766 de l'hégire (28.09.1364-17.09.1365 ap. J.-C.): 8 ex. (nos 19-26; sept coins de droit et six de revers). Sur tous les revers le nom de l'atelier est Şehr al-cedid (S.A. Janina connaissait aussi des exemplaires avec la version Yangi-şehir). Les droits sont similaires à ceux de la variante B de l'année précédente. La légende des revers présente deux variantes: avec le nom de l'atelier occupant la troisième ligne, situation enregistrée aussi par S.A. Janina (nos 19-21), et avec les finales sur la quatrième ligne, à droite de l'année (nos 22-26).

Année 767 de l'hégire (18.09.1365-06.09.1366 ap. J.-C.): 16 ex. (nos 27-42; 11 coins de droit et 14 de revers). Sur le droit, les composantes *abd* et *khan* furent éliminées et on a introduit l'année de l'hégire (S.A. Janina connaissait une pièce qui présentait encore le nom du khan Abdallah). La légende de droit devient donc

« Allah, le sultan légitime, 767 ». Les revers sont similaires aux précédentes, mais sans l'année de l'hégire.

Selon la répartition de la légende des droits, on observe deux groupes: **I**, avec distribution sur trois lignes (n°s 27-36; sept coins de droit et huit de revers), et **II**, avec distribution sur quatre lignes (n°s 37-42). S.A. Janina avait enregistré cette situation, mais dans le lot de Săseni il y a des variantes et des coins nouveaux:

Groupe I. Les trois variantes (notées avec **A**, **B** et **C**) des droits sont caractérisées par le nombre et la position des ornements cordiformes qui accompagnent le mot *Allah*. Sur les revers, les finales du mot *al-cedid* sont placées en bas. Des étoiles sont figurées dans le champ, tant sur les droits (près du mot *Allah* ou des chiffres) que sur les revers (au-dessous ou au-dessus de la finale du mot *şehr*).

Groupe II. Les trois variantes (notées avec **A**, **B** et **C**) des droits sont caractérisées par l'aspect de la finale du mot *sultan*, au-dessus de laquelle il y a un nœud sassanide, un point ou les deux. Sur les revers, le mot *al-cedid* est placé sur la dernière ligne.

Année 768 de l'hégire (07.09.1366-27.08.1367 ap. J.-C.): 3 ex. (n°s 43-45; deux coins de droit et trois de revers). Absentes dans le bilan de S.A. Janina, ces émissions furent signalées par A.A. Nudelman dans les trésors de Săseni et de Lozova, dép. de Străşeni, Rép. de Moldavie. Les légendes sont similaires aux précédentes, avec l'année figurée sur le revers (n° 43) ou sur le droit (n°s 44-45). Sur les revers, le nom de l'atelier est écrit sur deux lignes (n°s 43-44) ou sur une seule ligne (n° 45, avec nœud sassanide dans le champ gauche). Dans les trésors de Săseni (collection privée) et de Lozova, il y a aussi des pièces qui présentent à la fin de la légende usuelle du revers un mot obscur, déchiffré comme *şeyh*.

Année 769 de l'hégire (28.08.1367-15.08.1368 ap. J.-C.): 15 ex. (n°s 46-60; 12 coins de droit et 11 de revers). Les légendes sont similaires aux précédentes, avec l'année sur le droit et avec un mot supplémentaire – *amir* (« émir »), placé sur le droit (groupe **I**; n°s 46-48; trois coins de droit et deux de revers) ou sur le revers (groupe **II**; n°s 49-60; neuf coins de droit et neuf de revers). Le tableau typologique de ces émissions est plus précis et plus riche que celui dressé par S.A. Janina. Les droits du premier groupe sont caractérisés par la finale du mot « émir », prolongée en feuille rumî, et les revers par l'application en bas des finales du mot *al-cedid*. Les éléments décoratifs caractérisent les quatre variantes de droit (notées avec **A**, **B**, **C**, et **D**) et trois de revers (**a**, **b** et **c**) du deuxième groupe.

Année 770 de l'hégire (16.08.1368-04.08.1369 ap. J.-C.): 7 ex. (n°s 61-67; cinq coins de droit et quatre de revers). Absentes dans le bilan de S.A. Janina, ces émissions furent observées pour la première fois dans le trésor de Săseni. Les légendes sont similaires aux précédentes (groupe **II**), avec le mot « émir » sur le revers. On observe deux variantes de droit, selon la position des ornements (deux nœuds sassanides). La facture est d'habitude plus mauvaise: les flans sont irréguliers et l'initiale du mot *al-sultan*, les finales du mot *al-cedid* et le cercle linéaire du revers ne sont pas figurés (dans les dessins, la ligne marque le bord du champ).

Sur le revers de la pièce n° 64 manque aussi l'initiale du mot *al-cedid*; sur les droits des n°s 66-67 la partie centrale du mot *sultan* est déformée.

Année incertaine de l'hégire (770 ?): 1 ex. (n° 68). A.A. Nudelman avait considéré cette pièce une imitation, car les légendes sont très dégradées, mais la mauvaise facture caractérise les dernières émissions de l'atelier. Le droit est similaire aux n°s 66-67 de l'année 770 de l'hégire, par la position des ornements (nœuds sassanides) et l'aspect du mot *sultan*. L'année n'est pas nette; l'erreur s'expliquerait par la gravure rétrograde de la dernière ligne, avec l'inversion des derniers chiffres. La légende du revers, gravée aussi maladroitement (la lettre lam du mot *al-cedid* n'est pas marquée), est plus proche des n°s 44-60 de l'année 769 de l'hégire (les finales du mot *al-cedid* sont figurées).

En tenant compte des données enregistrées auparavant par S.A. Janina et autres auteurs et de la structure du lot de Săseni, on peut conclure que le volume de la production de l'atelier fut relativement important pour les années 765, 766, 767 et 769 de l'hégire et réduit pour les années 764, 768 et 770.

Il est difficile d'exploiter le dossier numismatique de la « Ville Neuve », car on est très peu informé sur l'histoire de la Bessarabie dans la deuxième moitié du XIVe siècle. L'existence des émissions de l'année 764 de l'hégire (21.10.1362-09.10.1363 ap. J.-C.) démontre que l'atelier fut inauguré au plus tard en automne 1363. Ceci prouve que le khan, qui avait proclamé ses prétentions en 1362, actionna d'une manière rapide et ferme pour s'assurer le contrôle des régions occidentales de la Horde d'Or. Cette prompte action a été probablement motivée par la nécessité de stopper l'expansion de la Lituanie et de la Hongrie. En 1362 ou 1363 (la date ne fut pas fermement établie), les Lituanais occupèrent la Podolie et firent des incursions vers le Sud, après avoir vaincu les émirs locaux Kutluğboğa, Koçubey et Démétrios. À la même époque, le prince Bogdan Ier de Moldavie, qui détenait alors la partie du nord-est de l'espace situé entre les Carpates et le Dniestr, était en conflit avec le roi de Hongrie et risquait en tout moment d'affronter une attaque décisive des troupes du royaume. La campagne occidentale d'Abdallah a découragé l'élan guerrier des Lituanais et des Hongrois. Les relations de Bogdan Ier avec la Horde sont illustrées par une bague apotropaïque en or portant l'inscription *Allah*, récupérée de sa tombe au cours des fouilles archéologiques. Des trois émirs vaincus par les Lituanais, uniquement Démétrios est clairement attesté plus tard, en 1368, mais ce témoignage suffit pour accepter que l'intervention d'Abdallah a permis à leur clan de garder ses domaines. Les recherches archéologiques à Orheiul Vechi et à Costești (au sud de Chișinău), ont démontré qu'Abdallah essaya d'imposer l'Islam en Bessarabie: des communautés orientales furent installées dans les villes et on démarra un vaste programme constructif (les fouilles ont mis au jour à Orheiul Vechi une grande mosquée, un bazar, trois bains publics et deux mausolées). L'épithète *al-mahrusa* des inscriptions monétaires, attesté auparavant pour les grandes villes de Saray et de Bolgar, témoigne aussi des ambitions du khan et de l'importance qu'il accorda à la « Ville Neuve ». Cette politique et le fait que la région a inévitablement contribué à l'effort militaire d'Abdallah contre ses rivaux, ont vraisemblablement provoqué l'hostilité du

gouverneur et de la population locale, en majorité chrétienne, qui va se manifester après le départ du khan.

Il est à présumer, en suivant les observations faites par S.A. Janina, que les artisans qui accompagnaient le khan ont participé à l'activité de l'atelier pendant les premières années. Après 1365, ce personnel quitta la contrée avec Abdallah, qui le fit frapper des monnaies d'argent au cours de sa marche vers l'Est (l'atelier mobile d'Ordu fut très productif pendant la deuxième partie du règne). Le remplacement de la version turque du nom de l'atelier (Yangi-şehir) avec celle arabe (Şehr al-cedid), au niveau des émissions en argent de l'année 766 de l'hégire (28.09.1364-17.09.1365 ap. J.-C.) n'a pas été expliqué. S'agissant de l'adoption de la version de la langue du Coran, on pourrait penser à des motivations de nature spirituelle et à un événement important pour la « Ville Neuve », comme par exemple la visite du khan ou l'inauguration de quelque édifice érigé à son ordre.

En 767 de l'hégire (18.09.1365-06.09.1366 ap. J.-C.), Abdallah retourna dans la zone centrale de la Horde d'Or pour confronter ses rivaux, ce qui se reflète dans l'élimination de son nom des légendes monétaires, premier signe de l'émergence de l'attitude séparatiste du gouverneur local. S.A. Janina considérait que les monnaies anonymes représentent un monnayage local, opinion confirmée par les nouvelles données sur la production de l'atelier. À part la facture moins soignée des dernières émissions, il faut noter, en analysant les pièces de Săseni, que leur poids est sévèrement diminué, bien au-dessous des valeurs enregistrées pour l'ensemble des émissions d'Abdallah. A.G. Muhamadiev avait constaté que le poids des pièces en argent frappées dans les ateliers d'Abdallah manifeste la tendance de diminuer de 1,56 g à 1,365 g, mais dans le trésor de Săseni on enregistre pour Şehr al-cedid une moyenne de 1,33 g pour les années 764-765 de l'hégire, 1,24 g pour l'année 767 et 1,10 g pour les années 768-770 (la plus faible, de 1 g, pour la dernière année). Cette diminution accentuée caractérise les ateliers occidentaux – Azak, Ordu et Yangi-şehir / Şehr al-cedid; les émissions des ateliers de Saray al-cedid et de Gülistan, qui frappèrent à l'époque pour Abdallah et pour d'autres prétendants (Mürîd, Pulad-Hoca, Hayir-Pulad, Aziz-Şeyh), demeurent plus proches du standard antérieur. Ceci témoigne d'une situation financière précaire, qui s'accordait mal avec les ambitions d'Abdallah et qui a probablement contribué à son échec. Dans ce contexte se placent les émissions en cuivre locales et la révolte de 1369.

Il n'est pas possible de comprendre les changements des légendes des pièces d'argent sans avoir déchiffré l'inscription obscure du droit des monnaies en cuivre de Şehr al-cedid, datées après le départ du khan de la région. Si la lecture Kutluğboğa, proposée récemment, sera acceptée par les spécialistes, on pourrait attribuer à ce gouverneur aussi les émissions d'argent anonymes des années 767 et 768 et peut-être celles avec le titre « cheik » de 768. Les émissions en argent des dernières années, 769 et 770 de l'hégire (correspondant à l'intervalle août 1367-août 1369 ap. J.-C.), qui portent le titre émir, pourraient être attribuées à son successeur. Il s'agit de Démétrios (*dominus Demetrius, princeps Tartarorum*), attesté par un document hongrois du 22 juin 1368 dans la situation d'obtenir du

roi que ses négociants soient exempts de payer la tricessima à Kronstadt (Braşov) en échange des privilèges similaires qu'il avait octroyé aux commerçants Saxons dans son pays. Le domaine de ce Démétrios fut localisé par divers auteurs au Bas Danube, à Asprokastron – Cetatea Albă (Belgorod-Dnestrovski), ou en Dobroudja du Nord. En lui attribuant les émissions en argent de Şehr al-cedid des années 769 et 770 de l'hégire, on considère qu'il contrôlait la partie du sud-est de la région située entre les Carpates et Dniestr, jusqu'au nord de la Dobroudja et, peut-être, à l'est du Dniestr. Cette formation politique semble être à l'origine de l'unité administrative de la Moldavie nommée *Țara de Jos* (« Basse-Moldavie »).

Les fouilles archéologiques de Costeşti et Orheiul Vechi ont démontré qu'en 1369 les communautés orientales islamiques et les garnisons d'Abdallah furent attaquées par des forces locales. Ce moment de la séparation brutale de l'empire oriental est marqué par des trésors monétaires et par la clôture de l'atelier de Şehr al-cedid.

EXPLICATION DES FIGURES

Pl. I-III. Monnaies de l'époque de la Horde d'Or du trésor de Săseni.

Pl. IV-V. Émissions de Yangi-şehr / Şehr al-cedid du trésor de Săseni (dessins).

MONEDELE EUROPENE DIN TEZAUURUL DE LA SĂSENI, RAIONUL CĂLĂRAȘI, REPUBLICA MOLDOVA

ANA NICULIȚĂ

Tezaurul de la Săseni a fost descoperit în 1973 și publicat preliminar de A.A. Nudelman în 1974, care a comunicat 272 de monede de argint: 74 tătărești, 15 ungurești, 15 lituaniene, 27 moldovenești și 141 otomane¹. Muzeul de Arheologie din Chișinău a recuperat doar 257 de piese: 69 tătărești, 15 ungurești, 15 lituaniene, 26 moldovenești și 132 otomane². În urmă cu un deceniu am decis reexaminarea tuturor pieselor recuperate de muzeu în vederea publicării detaliate. Piesele otomane, care au prilejuit discutarea unor aspecte cu privire la tipologia și cronologia asprilor lui Bayezid al II-lea și Selim I și la imitațiile locale după asprii otomani, au fost analizate într-un studiu realizat în colaborare cu Ana Boldureanu și Eugen Nicolae, apărut în 1997³. Lotul de emisiuni tătărești, extrem de important pentru cunoașterea producției atelierului din „Orașul Nou“ (Yangi-şehr / Şehr al-cedid), localizat la Orheiul Vechi, este publicat chiar în acest volum de Eugen Nicolae (v. mai jos în acest volum, p. 183-210). În cele ce urmează, vom prezenta lotul de monede europene:

MOLDOVA Bogdan III (1504-1517) groși Suceava

Aversuri

I – Cap de bour însoțit de stea între coarne, rozetă în dreapta și semilună în stânga.
MBR, p. 85-86, tip I.

II – Cap de bour însoțit de stea între coarne, semilună în dreapta și rozetă în stânga.
MBR, –; cf. p. 85-86, tip I.

Rozeta: din cinci globule cu o globulă în centru (nr. 1); din șase globule unite (nr. 2-8); din șase globule cu o globulă în centru, dispuse apropiat, aparent lipite, sau distanțat (nr. 9, 10, 12-25).

Legendă slavonă dispusă marginal circular, între cercuri (de regulă perlate; excepțiile sunt precizate):

A1 – +IWБOГ ДАНБОУВОДЛОС

A2 – +ІѠБОГДАНВОЄВОДАІОС

B – +ІѠБОГДАНВОЄВОДАГС

Reversuri

Cruce patriarhală în scut

Legendă slavonă dispusă marginal circular, între cercuri (de regulă perlate; excepțiile sunt precizate):

a1 – +ПОДАРЗЕМЛИМОЛЛАВСКО

a2 – +ПОЛАРЗЕМЛИМОЛЛАВСКО

a3 – +ПОЛАРЪЗЕМЛИМОЛЛАВСКО

b – +ПОДАРЗЕМЛИМОЛЛАВСКОІ

c1 – +ПОДАРЗЕМЛИМОЛЛАВСКОИ

c2 – +ПОЛАРЗЕМЛИМОЛЛАВСОИ

c3 – +ПОЛАРЗЕМЛИМОЛЛАВСКОИ

Litera O este, cu o excepție (nr. 1, av.), de formă ovală migdalată, iar litera И poate avea forma Н sau N. Literele redactate cu aldine sunt în ligatură.

IA1-a1

1. AR 0,85 g; 19,5 mm. Pe av., litera O ca un cerc. Inv. 647.

IA1-a2

2. AR 0,70 g; 18,25 mm. Inv. 656.

IA1-b

3. AR 0,92 g; 19,72 mm. Inv. 644.

4. AR 0,85 g; 19,6 mm. Cercuri liniare pe ambele fețe. Inv. 645.

IA1-c1

5. AR 0,90 g; 19,2 mm. Pe rv., începutul legendei este nesigur. Inv. 659.

6. AR 0,97 g; 19,15 mm. Începutul legendelor de pe ambele fețe este nesigur. Inv. 665.

IA1-c2

7. AR 1,02 g; 19,45 mm. Pe av., cerc perlat în interior și cerc liniar la exterior. Rv. cu cercuri liniare; finalul legendei neclar. Inv. 663.

IA2-c1

8. AR 1,01 g; 19,15 mm. Inv. 664.

IB-a1

9. AR 0,91 g; 19,85 mm. Inv. 654.

IB-a3

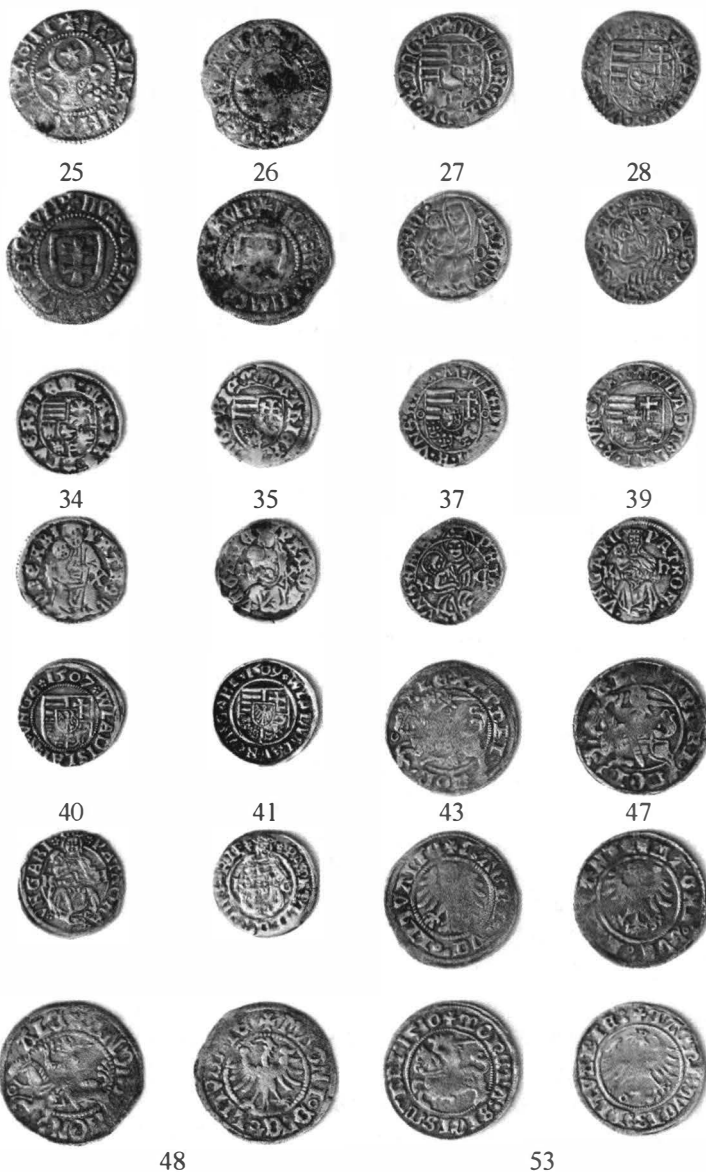
10. AR 0,66 g; 19 mm. Inv. 666.

Pl. I. Groși moldovenești de la Bogdan III din tezaurul de la Săseni.

Pl. II. Groși moldovenești de la Bogdan III din tezaurul de la Săseni.

Pl. III. Groși moldovenești de la Bogdan III, dinari ungurești și polgroși lituanieni
din tezaurul de la Săseni.

IB-b

11. AR → 0,82 g; 19,4 mm. Rozeta neclară, ca și toată partea centrală și din stânga jos a av. Pe rv., începutul legendei este nesigur. Inv. 648.
12. AR ↑ 0,67 g; 19,15 mm. Av. bătut cu aceeași ștanță cu nr. 13. Inv. 652.

IB-cl

13. AR ↗ 0,95 g; 19,45 mm. Av. bătut cu aceeași ștanță cu nr. 12. Inv. 661.
14-15. AR ↗ 1,49 g; 18,8 mm. ↘ 0,78 g; 19,3 mm. Av. bătute cu aceeași ștanță. Inv. 643 și 655.
16. AR ↙ 0,87 g; 19 mm. Inv. 650.
17-18. AR ↗ 0,72 g; 19,25 mm. ↓ 0,71 g; 18,8 mm. Av. bătute cu aceeași ștanță. Inv. 658 și 653.
19-21. AR ↓ 1,03 g; 19,6 mm; dublă frapă. ↖ 0,89 g; 19,45 mm. ↙ 0,61 g; 18 mm; fragmentară. Av. bătute cu aceeași ștanță. Inv. 662, 660 și 646.
22-23. AR ↙ 0,91 g; 20,25 mm. ↑ 0,77 g; 20,15 mm. Av. bătute cu aceeași ștanță. Inv. 649 și 651.

IIB-cl

24. AR ↘ 1,07 g; 19,75 mm. Inv. 667.
25. AR ↖ 0,88 g; 18,8 mm. Inv. 657.

IIB-c3

26. AR ↑ 0,93 g; 19 mm. Rozeta neprecizată; ștanțele alunecate (dublă frapă). Inv. 641.

UNGARIA

Matia Corvin (1458-1490)

dinari

Kremnica

Huszár 718, anii 1471-1481; Pohl 219-4, Paul Peck, anii 1472-1478.

Av. +moneta·mathie·r·vngar

Rv. PATRON – vngari; K – P

27. AR ↑ 0,49 g; 16 mm. Inv. 728.

Huszár 722, anii 1489-1490; Pohl 223-1 și 2, Peter Schaidler, 1488-1489.

Av. +M·MATHIE·R·VNGARIE·

Rv. PATRON – VNGARIE; K – P/☛

28-33. AR → 0,58 g; 16 mm. ↓ 0,53 g; 15 mm. ↗ 0,53 g; 15 mm. ↗ 0,46 g; 15 mm. ↓ 0,45 g; 15 mm. ↖ 0,39 g; 15 mm. Inv. 730, 737, 738, 740, 735 și 736.

Baia Mare

Huszár 717, anii 1468-1481; Pohl 216-13, anul 1470.

Av. m·mATHIE·R·nVGARIE

Rv. PATRON – VnGARIE; n – două ciocane încrucișate

34. AR ↑ 0,47 g; 15 mm. Inv. 729.

Huszár 720, anii 1482-1490; Pohl 222-9, anii 1479-1485.

Av. mmATHIE·R·hVnGARIE

Rv. PATRON – VnGARIE; n – două ciocane încrucișate

35. AR ⚡ 0,46 g; 15 mm. Inv. 732.

Huszár 717, anii 1468-1481, sau 720, anii 1482-1490; Pohl 216-13, anul 1470, sau 222-9, anii 1479-1485.

Av. mmATHIE·R·hVnGARIE[e]

Rv. PA[TR]on – hVnGARIE[e]; ? – două ciocane încrucișate

36. AR ↑ 0,30 g; 14 mm; fragmentar și uzat. Inv. 741.

Vladislav II (1490-1516)

dinari

Kremnica

Huszár 804, anii 1490-1502; Pohl 237, Caspar Stek pentru Peter Schaidler, anii 1490-1491.

Av. M·WLADI[SLA]I·R·VnGARIE·

Rv. PATR[ON] – VnGARIE·; K – ø

37. AR ↗ 0,55 g; 16 mm. Inv. 733.

Huszár 806, anii 1500-1502; Pohl 241-1, Hans Thurzó, anii 1500-1502.

Av. M·WLADISLAI·R·VnGAR·

Rv. PATRON· – ·VnGARIE; K – h

38-39. AR ⚡ 0,52 g; 15 mm. ⚡ 0,41 g; 15 mm; fragmentar. Inv. 734 și 731.

Huszár 811; Pohl 253-4, Hans Thurzó. Anul 1507.

Av. ⚡WLADISLAI⚡R⚡VnGA⚡1507

Rv. ⚡PATRONA⚡ – ⚡VnGARI⚡; K – H

40. AR ↘ 0,47 g; 15 mm. Inv. 742.

Huszár 811; Pohl 253-4, Hans Thurzó. Anul 1509.

Av. ⚡WLADIS[ ]GARI⚡1509

Rv. ⚡PATRO[ ]VnGARIE⚡; K – G

41. AR ↘ 0,50 g; 14 mm; dublă frapă. Inv. 739.

LITUANIA

Alexandru I (1492-1506)⁴

jumătăți de groș (polgroși)

Wilna

Gumowski 472.

Av. ALEXANDRI° – mon' – °

Rv. +MAGNI°DVC'°LITVANIE

42-46. AR ↗ 1,25 g; 19 mm. ↘ 1,21 g; 18x19 mm. → 1,12 g; 19 mm. ↙ 1,00 g; 20 mm. ↗ 0,98 g; 20 mm. Inv. 679, 670, 674, 671 și 676.

Av. Ca mai sus, dar finalul neclar (posibil n – ')

Rv. +MAGNI°DVC'°LITVANIE

47. AR → 1,30 g; 19 mm. Inv. 673.

Av. ALEXANDRI° – MON' – °

Rv. Ca mai sus.

48-50. AR ↗ 1,09 g; 20 mm. ↙ 0,87 g; 19 mm. ↘ 0,77 g; 19 mm; perforată. Inv. 678, 677 și 672.

Sigismund I (1506-1548)
jumătăți de groș (polgroși)
Wilna

Gumowski 507.

Av. +monETA:SIGISMVNDI:1509

Rv. +MAGNI°DVCIS:LITVANIE:

51. AR ↗ 1,09 g; 19 mm; perforată. Inv. 669.

Ca mai sus, dar anul 1510.

52-55. AR ↙ 1,19 g; 19 mm. ↘ 1,13 g; 19 mm. ↗ 1,12 g; 19 mm. → 0,94 g; 19 mm. Inv. 727, 668, 675 și 725.

Ca mai sus, dar anul neprecizat.

56. AR ↙ 1,16 g; 19 mm; dublă frapă. Inv. 726.

Tezaurul de la Săseni cuprinde cel mai numeros și mai variat lot de groși moldovenești de la Bogdan al III-lea, în mod evident foarte util pentru studiul emisiunilor acestuia. Am înseriat aversurile în funcție de poziția rozetei și a semilunii (I – cu rozeta în dreapta și semiluna în stânga; II – cu semiluna în dreapta și rozeta în stânga) și după legendă (A – cu finalul ГОС, cu varianta IOC, rezultată dintr-o eroare a gravurului; B – cu finalul ГС). Reversurile au fost înseriate după legendă, adică după finalul acesteia (a – O; b – OI; c – OИ), cu variante caracterizate de absența sau utilizarea ligaturilor (a1 – cu A și P separate; pe celelalte sunt în ligatură), de omisiuni (c2 – cu finalul COИ în loc de CKOИ) sau de forma unor cuvinte (a3 – cu [ГОС]ПОДАРЬ în loc de [ГОС]ПОДАР; c3 – cu ЗЕМИ în loc de ЗЕМ.ЛИ). Variabilitatea legendelor în partea finală a depins în primul rând de îndemânarea gravurilor în a utiliza spațiul disponibil. Necesitățile de dispunere optimă a legendei au impus și utilizarea literelor în ligatură pe revers: A și B, la toate exemplarele și A și P la marea majoritate, ultima soluție permițând a face

loc literei finale (I, când spațiul era prea mic, sau И). Constatăm că omisiunile sau erorile sunt rar atestate, formele ГОСПОДАРЬ/ГОСПОДАР și ЗЕМЛИ/ЗЕМИ ilustrând fenomene cunoscute în slavona românească: dispariția ierurilor neintense respectiv alternanța formelor cu sau fără *l* epentetic⁵. Greutatea medie a pieselor este de 0,89 g (piesa fragmentară a fost eliminată din calcul), sensibil mai ridicată decât cea avută în vedere de O. Iliescu (0,80 g)⁶.

Literatura consultată nu oferă criterii pentru ordonarea emisiunilor. În catalogul de referință (MBR), cu puține piese, slab ilustrate, nu este nici măcar menționată varianta de avers cu rozeta în stânga, deși A.A. Nudelman o prezentase cu câțiva ani înainte de apariția acestuia⁷. Această variantă nu este luată în considerație nici în studiul Constanței Știrbu referitor la colecția dr. Rudolf Gassauer, deși A.A. Nudelman este citat⁸, nici în sinteza asupra emisiunilor medievale moldovenești, relativ recentă, semnată de Pavel Bârnea și N.D. Russev⁹, și nici în articolul Katiușei Pârvan asupra unui depozit de 13 groși descoperit la Iași, unde, între cele câteva date noi privind tipologia, aflăm despre utilizarea ligaturii între A și N pe avers, pe care ilustrația o infirmă¹⁰. În privința cronologiei, nu s-a formulat nici o propunere, exceptând presupunerea că emisiunile de acest tip (MBR, tip I), de argint, ar fi fost bătute în prima parte a domniei, iar cele de bilon sau bronz „ce păstrează același tip monetar“, spre sfârșitul domniei¹¹. În aceste condiții, am ordonat emisiunile după câteva criterii care ar putea duce la o cronologie relativă. Astfel, reversurile notate cu c prezintă legenda cea mai elaborată și ar fi deci posterioare celor notate cu a (la nivelul cărora literele A și P sunt scrise atât separat cât și în ligatură) și cu b (cu finala I în loc de И). Totodată, deoarece reversurile c par a se cupla în procent mai mare cu aversurile IB și sunt singurele atestate deocamdată în relație cu aversurile IIB (adică ale variantei cu semilună în dreapta și rozetă în stânga), ar rezulta că aversurile IA sunt mai timpurii. În sfârșit, această ordine ar fi confirmată și de existența mai multor cazuri de piese bătute cu aceleași tipare (pentru aversurile nr. 12-13, 14-15, 17-18, 19-21 și 22-23) la nivelul emisiunilor IB, ceea ce ar indica piese mai recente și teaurizate la scurt timp după batere. Este dificil de stabilit o relație cu emisiunile aparținând așa-zisului tip II (MBR, p. 86), definit doar de figurarea „soarelui“ în locul rozetei și cunoscut prin mult mai puține exemplare. Urmând ideea că titlul monedelor se depreciază pe parcursul domniei, faptul că piesele de tip II sunt de bilon duce la situarea lor spre finalul acesteia, iar semnalarea unei variante de avers cu semiluna în dreapta¹² ar confirma plasarea pieselor similare prezentate de noi printre cele mai târzii din lotul analizat. Raportarea la titlu este totuși nesigură, deoarece poate depinde de starea de conservare a stratului exterior al pieselor argintate. Rezultatele unor analize comunicate de Katiușa Pârvan demonstrează o mare variabilitate a titlului celor 13 monede din depozitul descoperit la Iași¹³, care ar include piese bătute cu aceleași tipare. Autoarea menționează doar „cele câteva ștanțe pe care le întâlnim (cel puțin șase)“¹⁴, fără a preciza care sunt piesele înrudite pentru a putea măsura exact variabilitatea conținutului de argint (aparent foarte mare, cele mai mici valori fiind de 340‰ și 440‰, iar cele mai mari de 770‰ și 777‰). Desigur că aceste considerații sunt provizorii, materialul cunoscut fiind insuficient pentru o analiză

aprofundată. Subliniem că tezaurul de la Săseni se încheie cu aspri de la Selim I (1512-1520)¹⁵, ceea ce lasă deschisă posibilitatea situării groșilor lui Bogdan al III-lea pe durata întregii domnii.

Relativ la dinarii ungurești, se știe că ei pătrund masiv în Moldova încă de la sfârșitul sec. XV, cei mai numeroși în descoperirile din sec. XVI aparținând lui Matia Corvin și lui Vladislav II, și că marea lor majoritate au fost bătuți la Kremnica, principalul atelier monetar al regatului¹⁶. În lotul de la Săseni, care confirmă aceste constatări, remarcăm buna reprezentare a pieselor bătute la Baia Mare sub Matia Corvin (30% din totalul denarilor acestuia), deși monetăria a fost în activitate doar în perioada 1468-1484¹⁷, ca și a emisiunilor date în 1488-1489 după A. Pohl (40% din totalul denarilor ungurești). Toate monedele lui Matia Corvin au fost emise după reforma din 1467, când dinarului i se stabilește o finete de 500‰ și greutatea de 0,59 g. Pe aversul noilor emisiuni va figura stema Ungariei, iar pe revers Madona cu Pruncul, protectoarea regatului, indicând lupta cu Islamul și cu husiții¹⁸. Deoarece variabilitatea reprezentării Madonei (cu sau fără nimb, încoronată etc.) a fost cauza unor suspiciuni manifestate de agenții străini în operațiile financiare, Matia Corvin a decis în 1485 a se utiliza o imagine unică, numindu-l ca vistiernic principal la Kremnica pe Peter Schaidler (1486-1495)¹⁹. Pe două piese de la Vladislav al II-lea figurează anul emisiunii (1507 și 1509); marcarea lui pe avers a început abia în 1503.

Polgroșii lituanieni de la sfârșitul sec. XV și începutul sec. XVI, mai grei și cu un conținut de argint mai ridicat decât cei emiși pentru regatul Poloniei, au pătruns în cantități semnificative în Moldova, tezaurul de la Săseni aflându-se printre mărturiile care au stat la baza acestei constatări²⁰. Majoritatea pieselor din lot (9 ex.; 60%) aparțin emisiunilor de dinainte de 1506, care aveau un conținut dublu de argint²¹. Subliniem și prezența semnificativă a emisiunilor purtând anul 1510 (4 ex.; 26,66%).

Momentul ascunderii tezaurului de la Săseni nu poate fi determinat decât cu aproximație. Deoarece groșii lui Bogdan al III-lea sunt nedatati, cronologia asprilor lui Selim I este încă în discuție, iar pe unul dintre polgroșii lui Sigismund I nu s-a putut citi anul²², el s-ar situa în intervalul 1515-1517, fără a exclude anii următori.

NOTE

¹ A.A. Nudelman, *Monety iz raskopok i sborov 1972-1973 gg.*, Arheologičeskie issledovanija v Moldavii (1973 g.), Chișinău, 1974, p. 204-208; v. și idem, *K voprosu o sostave deneznogo obraščeniia v Moldavii v XIV – načale XVI vv (Po materialam kladov)*, în *Karpato-Dunajskie zemli v srednie veka*, Chișinău, 1975, p. 103-105.

² Conform proceselor verbale nr. 16 din 22 mai 1973, nr. 16 din 25 mai 1973 și nr. 19 din 12 decembrie 1973. Colecțiile Muzeului de Arheologie au fost transferate în 2006 Muzeului Național de Arheologie și Istorie a Moldovei.

³ Ana Niculiță, Ana Boldureanu, E. Nicolae, *Les aspres ottomans du trésor de Săseni, dép. de Călărași (Rép. de Moldavie)*, SCN, 11 (1995), 1997, p. 201-209.

⁴ Se consideră că Alexandru I ar fi inițiat baterea de polgroși la Wilna încă din vremea când era numai mare duce al Lituaniei (1492-1501): J.A. Szwagrzyk, *Pieniądz na ziemiach polskich X-XX w.*, Wrocław-Varșovia-Cracovia-Gdansk, 1973, p. 62; v. și B. Murgescu, *Circulația monetară în Țările Române în secolul al XVI-lea*, București, 1996, p. 120.

⁵ Lucia Djamo-Diaconiță, în P. Olteanu, Gh. Mihăilă, Lucia Djamo-Diaconiță, E. Vrabie, Elena Lința, Olga Stoicovici, M. Mitu, *Slava veche și slavona românească*, București, 1975, p. 268 și 271.

⁶ V. mai recent O. Iliescu, *Istoria monetei în România (c. 1500 î.e.n. – 2000)*, *Cronologie – Bibliografie – Glosar*, București, 2002, p. 63; o valoare apropiată de cea obținută de noi la Katiușa Pârvan, *Un tezaur de groși de la Bogdan al III-lea descoperit la Iași*, în Simpozion Chișinău 2003, p. 151.

⁷ A.A. Nudelman, *Monety . . .*, p. 207, fig. 2/2 (desen); idem, *K voprosu . . .*, p. 105, fig. d/2; v. și idem, *Iz istorii obraščeniia v Starom Orhee (XV-XVII vv.)*, în E.N. Abâzova, P.P. Bârnea, A.A. Nudelman, *Drevnosti Starogo Orheja, Moldavskij period*, Chișinău, 1982, p. 76, fig. 57 (același desen).

⁸ Constanța Știrbu, *Colecția de monede medievale românești dr. Rudolf Gassauer*, BSNR, 75-76 (1981-1982), 1983, p. 328.

⁹ P.P. Bârnea, N.D. Russev, *Stratum plus*, 1999, 6, p. 198-199.

¹⁰ Katiușa Pârvan, *op.cit.*, *loc.cit.*

¹¹ Constanța Știrbu, *op.cit.*, *loc.cit.*; v. și Katiușa Pârvan, *op.cit.*, p. 153.

¹² Constanța Știrbu, *op.cit.*, p. 328, 340 și 345, nr. 142.

¹³ Katiușa Pârvan, *op.cit.*, p. 149-151.

¹⁴ *Ibidem*, p. 151.

¹⁵ Ana Niculiță, Ana Boldureanu, E. Nicolae, *op.cit.*, p. 208, discuția privind cronologia asprilor lui Selim I.

¹⁶ B. Murgescu, *op.cit.*, p. 104-110, cu bibliografia.

¹⁷ A. Pohl, *Münzzeichen und Meisterzeichen auf ungarischen Münzen des Mittelalters, 1300-1540*, Graz-Budapesta, 1982, p. 56.

¹⁸ *Ibidem*, p. 32.

¹⁹ *Ibidem*, p. 34.

²⁰ B. Murgescu, *op.cit.*, p. 119-121.

²¹ *Ibidem*, p. 120.

²² Atelierul de la Wilna bate polgroși până în 1529; A. Mikotańczyk, *Einführung in die neuzeitliche Münzgeschichte Polens*, Łódź, 1988, p. 19; B. Murgescu, *op.cit.*, p. 120.

LES MONNAIES EUROPÉENNES DU TRÉSOR DE SĂSENI, DÉP. DE CĂLĂRAȘI, RÉP. DE MOLDAVIE

RÉSUMÉ

On présente 56 monnaies européennes de la partie récupérée du trésor de Săseni, découvert en 1973, conservée dans les collections du Musée d'Archéologie de Chișinău (cédées en 2006 au Musée National d'Archéologie et d'Histoire de la Moldavie). A.A. Nudelman a signalé 272 pièces en 1974, mais le Musée a récupéré 257, parmi lesquelles il y a 132 aspres ottomans, publiés par Ana Niculiță,

Ana Boldureanu, E. Nicolae, SCN, 11 (1995), 1997, p. 201-209, et 69 émissions de la Horde d'Or, publiées par E. Nicolae dans ce volume, plus haut p. 183-210.

Le lot analysé inclut 26 gros moldaves de l'époque de Bogdan III (1504-1517), 15 deniers hongrois de Mathias Corvin (10 ex.) et de Ladislas II Jagellon (5), et 15 demi-gros lituaniens du temps d'Alexandre Ier (9) et de Sigismond Ier (6). On constate des variantes nouvelles des émissions moldaves de Bogdan III et on discute quelques aspects concernant leur typologie et chronologie. Le moment de l'enfouissement du trésor demeure situé dans l'intervalle 1515-1517, sans exclure les années suivantes.

EXPLICATION DES FIGURES

Pl. I-II. Gros moldaves de Bogdan III du trésor de Săseni.

Pl. III. Gros moldaves de Bogdan III, deniers hongrois et demi-gros lituaniens du trésor de Săseni.

TEZAUURUL DE MONEDE OTOMANE DE LA OCNELE MARI, JUD. VÂLCEA (SECOLUL AL XVIII-LEA)

AUREL VÎLCU
și OLTEA DUDĂU

Tezaurul de care ne ocupăm este una dintre puținele acumulări monetare cu loc de descoperire cunoscut deținute de Muzeul Brukenthal din Sibiu. În martie 1998, cu ocazia unor lucrări gospodărești în grădina casei cu nr. 7 de pe strada Pinilor din orașul Ocnele Mari, jud. Vâlcea, Ioan Dina a găsit un vas în care se aflau monede din argint otomane. În toamna anului 1998, când descoperitorul l-a adus la Muzeul Brukenthal în vederea identificării și achiziționării, tezaurul număra 76 de monede. Din păcate, abia în primăvara anului 2004 s-au putut alocă banii necesari achiziționării, iar în intervalul de timp scurs, două monede, anume două piese de 60 parale (altmışlık) de la Abdülhamid I, au fost înstrăinate. Prin urmare, în colecția numismatică a Muzeului Brukenthal se află în prezent 74 de monede otomane¹, dintre care cinci sunt perforate. Tezaurul a fost ascuns într-un vas ceramic de uz comun: o cană lucrată din pastă cărămie la roata rapidă (fig. 1). Dimensiunile vasului² sunt: înălțime 12,4 cm, diametrul buzei 7,5–7,8 cm, diametrul bazei 5,4–5,6 cm.

Toate monedele datează din sec. XVIII, fiind emise în Imperiul otoman în numele sultanilor Mahmud I (1730-1754), Osman al III-lea (1754-1757), Mustafa al III-lea (1757-1774) și Abdülhamid I (1774-1789). Cele mai recente piese datează din anul 16 al domniei lui Abdülhamid I, adică 1788/1789 după era creștină. Din punct de vedere al nominalurilor structura tezaurului se prezintă astfel: 60 parale (62 ex.), 40 parale (5 ex.), 10 parale (3 ex.) și 5 parale (6 ex.) Remarcăm că majoritatea pieselor au fost emise în timpul sultanului Abdülhamid I (monede cu valoare mare, de 60 parale și de 40 parale). Totodată, emisiunile mai vechi care provin doar de la Mahmud I, Osman I și Mustafa al III-lea, sunt piese cu valoare medie, de 5 parale și de 10 parale, indispensabile completării unei sume la încheierea unei tranzacții comerciale. Toate monedele mai vechi sunt uzate datorită circulației, unele fiind și perforate, indiciu probabil al păstrării în salbe. Valoarea tezaurului se ridică la suma de 3980 de parale (luând în calcul și cele două piese de 60 parale înstrăinate de către descoperitor) cu care, în anii 1789-1790, se puteau achiziționa 10 boi sau 80 de oi³. Aceste observații ne conduc la ideea că tezaurul reprezintă rezultatul unei tranzacții comerciale încheiată într-un moment apropiat

Fig. 1. Vasul în care a fost depus tezaurul.

Tabelul I. Structura tezaurului de la Ocnele Mari*.

Emitent/nominal	5 parale	10 parale	40 parale	60 parale	Total
Mahmud I (1730-1754)	4	1			5
Osman III (1754-1757)	1				1
Mustafa III (1757-1774)	1	2			3
Abdülhamid I (1774-1789)			5	62	67
Total	6	3	5	62	76

* Sunt incluse cele două monede din tezaur care au fost înstrăinate de către descoperitor.

celui în care posesorul a fost obligat să își ascundă averea. Cel mai probabil monedele au aparținut unui localnic, pentru această ipoteză având drept argument recipientul în care au fost ascunse. Faptul că majoritatea monedelor au fost emise într-o perioadă apropiată de anul încheierii acumulării pledează pentru ideea că avem de a face cu un tezaur „de circulație“.

Ascunderea acestui tezaur poate fi pusă în legătură cu deplasarea trupelor austriece pe valea Oltului în timpul războiului ruso-austro-turc din anii 1787-1792, când mănăstirea Cozia a fost arsă și jefuită, iar în apropiere de Ocnele Mari au avut loc ciocniri armate. Localitatea se află în imediata apropiere a drumului cunoscut ca *Via Carolina*, adică pe direcția de înaintare a trupelor austriece în nordul

Țării Românești, care s-a dovedit a fi rapidă, masivă⁴ și însoțită de o deosebită violență față de localnici. Cel mai bine familiarizat cu evenimentele pare a fi Dionisie Eclesiarhul, care precizează că, începând din noiembrie 1788, se duc lupte în nordul Olteniei, la Râmnicu Vâlcea și la Ocnele Mari⁵. Războiul din anii 1787-1792, care a afectat dramatic Țara Românească, este relevat în plan numismatic de un val de tezaure monetare precum cele descoperite la Râmnicu Vâlcea⁶, Craiova (strada N. Bălcescu)⁷, Mozăceni, jud. Argeș⁸, București (strada Brezoianu)⁹, jud. Ialomița (localitate necunoscută)¹⁰, Ciochina, jud. Ialomița¹¹, Văleni, jud. Vrancea¹² și Jirlău, jud. Brăila¹³. Toate aceste descoperiri sunt alcătuite în proporție covârșitoare din nominaluri otomane de argint dovedind orientarea economică a Țării Românești către sud la sfârșitul sec. XVIII¹⁴.

În prima jumătate a sec. XVIII, pe monedele otomane apar sigle-litere și ornamente care alcătuiesc un sistem complicat, a cărui semnificație nu a fost deslușită și care probabil că reprezenta o modalitate de a data emisiunile și totodată de a controla producția monetară. La începutul domniei sultanului Mustafa al III-lea, acest sistem al siglelor începe să fie înlocuit treptat de anul de batere. Semnalăm prezența siglelor-litere pe toate cele șase monede emise în numele sultanilor Mahmud I și Osman al III-lea însă, din cauza uzurii intense, doar în cazul a patru piese s-a reușit precizarea acestora. Monedele de la Mahmud I au pe revers sigla *kaf* sau *fe* (onlukul și un beșlik) și sigla ع (un beșlik). Beșlikul de la Osman al III-lea reprezintă o apariție rară în cadrul tezaurelor monetare din Principatele Române datorită producției limitate în timpul celor trei ani de domnie a sultanului. Pe reversul acestei piese se află sigla *sad* (ص).

Pe aversul și reversul pieselor de 60 parale emise de Abdülhamid I remarcăm prezența a două sigle (stea și ornament cordiform). Recent s-a arătat că apariția acestor sigle, care se constituie în perechi, nu este întâmplătoare, ele fiind semne de monetărie care erau schimbate periodic¹⁵. Totodată, în funcție de anul de batere, se pot observa variante de scriere a cuvântului *han*. Din punct de vedere al repartizării cronologice s-a observat că în anii 3, 4, 5, 6 și 7 de domnie a sultanului Abdülhamid I apare asocierea stea-ștea (sigle existente pe rândul al doilea al legendelor de avers și revers), în timp ce cuvântul *han* este scris cu punct atât pe inițială cât și pe finală (grupa A)¹⁶. Din anul 8 de domnie apare o altă categorie de sigle formată din perechea ornament cordiform-ștea, sigle plasate tot pe rândul al doilea al legendelor de avers și revers, cuvântul *han* fiind scris la fel ca la grupa A. Această categorie este specifică anilor 8, 9, 10, 11 și 12 (grupa B)¹⁷. Din anul 12 sistemul de amplasare a siglelor a cunoscut o modificare, deoarece o parte din monedele bătute în acest an și toate din anii următori (13, 14, 15 și 16) au pe avers și pe revers aceeași pereche de sigle, ornament cordiform-ștea, dar în legenda de avers cuvântul *han* este scris diferit, cu *nun* intersectând *elif*, iar ornamentul cordiform este plasat pe rândul trei sub *duribe* (grupa C)¹⁸. Tezaurul descoperit la Ocnele Mari aduce un element de noutate în această privință și anume două piese de 60 parale din anul 11, dar care aparțin grupei C de emisiuni și nu grupei B. În acest stadiu al cercetării este dificil în a ne pronunța dacă debutul grupei C de emisiuni a fost într-adevăr în anul 11. Un răspuns pozitiv ridică automat

întrebarea: dacă din anul 11 s-a început baterea unor piese cu sigle specifice grupei C de ce nu s-a renunțat la tipul B de emisiuni a căror prezență este atestată și pentru anul 12 ? O explicație ar putea fi modul în care a fost publicat tezaurul de la Câmpulung, jud. Argeș, singurul până în prezent unde se menționează existența unei piese din anul 12 care ar corespunde grupei B de emisiuni¹⁹. Nu este exclus să se fi strecurat o eroare în catalog sau autorii să se fi înșelat asupra desfășurării siglelor de pe avers și revers²⁰. În acest caz, care ni se pare destul de plauzibil ținând cont de stadiul cercetării numismatice otomane în urmă cu două decenii, emisiunile din grupa B au încetat în anul 11 fiind înlocuite de cele specifice grupei C.

Recuperarea aproape în întregime a pieselor, la care se adaugă vasul în care au fost adăpostite, conferă o mare importanță tezaurului descoperit la Ocnele Mari, jud. Vâlcea, deoarece ne poate oferi o imagine apropiată de realitate a unui segment mai puțin cunoscut al pieței monetare din Țara Românească la sfârșitul sec. XVIII, și anume cel al tranzacțiilor de valoare medie. Totodată tezaurul prezintă și importanță numismatică aducând date noi referitoare la desfășurarea grupelor de emisiuni în cazul pieselor de 60 de parale din timpul domniei sultanului Abdülhamid I.

CATALOGUL MONEDELOR²¹

Mahmud I (1730-1754)

Kostantiniye

onluk (10 parale)

Av. Tuğra, azze nasrühü duribe fi Kostantiniye 1143.

Rv. Sultanül berreyni ve hakanül bahreyni essultan bin essultan. Sigla ۛ.

Pere 575; Lachman p. 203, fig. 6, nr. 14.

1. AR ↑ 4,99 g; 24 mm.

Inv. T 5599.

Kostantiniye

beşlik (5 parale)

Av. Tuğra, azze nasrühü duribe fi Kostantiniye 1143.

Rv. Sultanül berreyni ve hakanül bahreyni essultan bin essultan. Sigla ۛ.

Pere 576; Lachman p. 203, fig. 6, nr. 14.

2. AR ↑ 2,81 g; 19 mm.

Inv. T 5602.

Av. și rv. ca mai sus. Sigla ۛ.

Pere 577; Lachman p. 203, fig. 6, nr. 29.

3. AR ↑ 2,22 g; 19 mm.

Inv. T 5603.

Av. și rv. ca mai sus. Sigla ilizibilă.

Pere 577.

4-5. AR ↑ 2,31 g; 20 mm; perforată. ↑ 2,21 g; 19,5 mm.

Inv. T 5601; T 5600.

Osman III (1754-1757)

beşlik (5 parale)

Av. Tuğra, azze nasrühü duribe fi Kostantiniye 1168.

Rv. Sultanül berreyni ve hakanül bahreyni essultan bin essultan. Sigla ۛ.

Pere 601; Lachman p. 203, fig. 6, nr. 8.

6. AR ↑ 2,39 g; 19 mm; perforată.

Inv. T 5604.

Mustafa III (1757-1774)

Islâmbol

onluk (10 parale)

Av. Tuğra de tip II.

Rv. (6) duribe fi Islâmbol 1171.

Pere 637.

Anul 6 = 1762/1763.

7. AR ↑ 4,28 g; 25 mm.

Inv. T 5598.

Anul (11)86 = 1772/1773.

8. AR ↑ 4,15 g; 24 mm; perforată.

Inv. T 5597.

1

2

4

3

5

6

7

8

9

10

Pl. I. Monede otomane din tezaurul de la Ocnele Mari.

11

13

17

18

Pl. II. Monede otomane din tezaurul de la Ocnele Mari.

29

37

46

52

Pl. III. Monede otomane din tezaurul de la Ocnele Mari.

53

54

55

56

57

58

59

60

Pl. IV. Monede otomane din tezaurul de la Ocnele Mari.

61

63

68

70

Pl. V. Monede otomane din tezaurul de la Ocnele Mari.

Islâmbol
beşlik (5 parale)

Av. Tuğra de tip II.

Rv. (83) *duribe fi Islâmbol* 1171.

Pere 638.

Anul (11)83 = 1769/1770.

9. AR ↑ 2,25 g; 20 mm; perforată.

Inv. T 5605.

Abdülhamid I (1774-1789)

Kostantiniye
altmışlık (60 parale)

Av. Essultan Abdülhamid bin Ahmed han dame mülkühü *duribe fi Kostantiniye* 1187. Stea deasupra inițialei cuvântului *Abdülhamid*; *han* cu punct pe inițială și pe finală.

Rv. Sultanül berreyini ve hakanül bahreyini essultan bin essultan. Stea pe rândul al doilea deasupra inițialei cuvântului *hakan*.

Pere 674; Vilcu, p. 221, grupa A.

Anul 3 = 1775/1776.

10. AR ↑ 27,47 g; 44 mm.

Inv. T 5595.

Anul 4 = 1776/1777.

11-12. AR ↑ 29,02 g; 42 mm. 28,41 g; 42 mm.

Inv. T 5567; T 5591.

Anul 5 = 1777/1778.

13-14. AR ↑ 29,12 g; 42 mm. 28,41 g; 42 mm.

Inv. T 5550; T 5537.

Anul 7 = 1779/1780.

15-17. AR ↑ 28,96 g; 44 mm. ↑ 28,85 g;

44 mm. ↑ 28,42 g; 44 mm.

Inv. T 5588; T 5561; T 5583.

Av. Ca mai sus, dar ornament cordiform pe rândul al doilea, deasupra inițialei cuvântului *Abdülhamid*.

Rv. Ca mai sus.

Pere 674; Vilcu, p. 221, grupa B.

Anul 8 = 1780/1781.

18-27. AR ↑ 27,32 g; 44 mm. ↑ 27,30 g; 45

mm. ↑ 26,53 g; 43 mm. ↑ 26,45 g; 45 mm.

26,43 g; 42 mm. ↑ 26,35 g; 44 mm. ↑ 26,27

g; 44 mm. ↑ 26,21 g; 42 mm. ↑ 26,11 g; 44

mm. ↑ 25,93; 44 mm.

Inv. T 5545; T 5564; T 5544; T 5557; T 5592;

T 5560; T 5547; T 5581; T 5576; T 5582.

Anul 9 = 1781/1782.

28-36. AR ↑ 27,10 g; 45 mm. ↑ 27,01 g; 42 mm. ↑ 26,91 g; 44 mm. ↑ 26,89 g; 44 mm. 26,78 g; 44 mm. ↑ 26,43 g; 43 mm. ↑ 26,37 g; 42 mm. ↑ 25,91 g; 44 mm. ↑ 25,21 g; 43 mm.

Inv. T 5566; T 5539; T 5584; T 5554; T 5574; T 5594; T 5536; T 5556; T 5559.

Anul 10 = 1782/1783.

37-45. AR ↑ 28,16 g; 44 mm. ↑ 27,30 g; 45 mm. ↑ 27,15 g; 42 mm. ↑ 26,54 g; 43 mm. 26,44 g; 44,5 mm. ↑ 26,39 g; 44 mm. ↑ 26,31 g; 43 mm. ↑ 26,26 g; 43 mm. ↑ 26,00 g; 43 mm.

Inv. T 5570; T 5548; T 5568; T 5596; T 5552; T 5589; T 5565; T 5575; T 5586.

Anul 11 = 1783/1784.

46-51. AR ↑ 26,98 g; 43 mm. ↑ 26,73 g; 43 mm. ↑ 26,48 g; 43 mm. ↑ 26,41 g; 42 mm. 26,33; 45 mm. ↑ 26,11 g; 43 mm.

Inv. T 5546; T 5585; T 5579; T 5587; T 5558; T 5571.

Av. Ca mai sus, dar ornament cordiform pe rândul al treilea plasat sub *duribe*, iar *nun* intersectează *elif*.

Rv. Ca mai sus.

Pere 674; Vilcu, p. 221, grupa C.

Anul 11 = 1783/1784.

52-53. AR ↑ 26,76 g; 42 mm; perforat. ↑ 26,34 g; 45 mm.

Inv. T 5593; T 5578.

Av. Ca mai sus, dar *han* cu *nun* în dreapta elifului.

Rv. Ca mai sus.

Pere 674; Vilcu, p. 221, varianta C1.

Anul 12 = 1784/1785.

54. AR ↑ 27,25 g; 44 mm.

Inv. T 5549.

Av. Ca mai sus, dar *nun* intersectează *elif*.

Rv. Ca mai sus.

Pere 674; Vilcu, p. 221, grupa C.

Anul 12=1784/1785.

55-58. AR ↑ 26,39 g; 45 mm. ↑ 26,04 g; 43 mm. ↑ 26,01 g; 43 mm. ↑ 25,61 g; 44 mm.

Inv. T 5563; T 5572; T 5555; T 5543.

Anul 13 = 1785/1786.

59-60. AR ↑ 25,71 g; 42 mm. ↑ 25,43 g; 44 mm.

Inv. T 5538; T 5573.

Anul 14 = 1786/1787.

61. AR ↑ 25,96 g; 43 mm.

Inv. T 5542.

Anul 15 = 1787/1788.

62-67. AR ↑ 27,46 g; 45 mm. ↑ 27,35 g; 41,5 mm. ↑ 27,30 g; 45 mm. ↑ 27,23 g; 42 mm. 25,64 g; 43 mm. ↑ 25,57 g; 43 mm.

Inv. T 5553; T 5540; T 5569; T 5551; T 5580; T 5562.

Pere 674; Vîlcu, p. 221, grupa C.

Anul 16=1788/1789.

68-69. AR ↑ 26,44 g; 45 mm. ↑ 25,47 g; 43 mm.

T 5577; T 5590.

Rv. Sultanül berreyni ve hakanül bahreyni essultan bin essultan. Stea pe rândul al doilea, deasupra inițialei cuvântului *hakan*.

Pere 676.

Anul 8 = 1780/1781.

70. AR ↑ 16,83 g; 39 mm.

Inv. T 5532.

Anul 9 = 1781/1782.

71-72. AR ↑ 18,00 g; 37 mm. ↑ 17,75 g; 37 mm.

Inv. T 5534; T 5535.

Anul 11 = 1783/1784.

73. AR ↑ 17,39 g; 38 mm.

Inv. T 5541.

Anul 13 = 1785/1786.

74. AR ↑ 17,51 g; 39 mm.

Inv. T 5533.

Kostantiniye kuruş

Av. Tuğra, azze nasrühü duribe fi Kostantiniye
1187. Ornament floral în dreapta tuğralei.

NOTE

¹ Monedele au fost inventariate sub nr. T 5532–T 5605.

² Nr. inv. T 5606.

³ M.N. Popa, *La circulation monétaire et l'évolution des prix en Valachie (1774-1831)*, București, 1978, p. 239-243.

⁴ C. Göllner, *Regimentele grănicerești din Transilvania, 1754-1851*, București, 1973, p.130.

⁵ „În al doilea an, venit-au volintirii nemțești cu câțiva husari de au prădat orașul Râmnicului și Ocna cea Mare”; *ibidem*, p. 138.

⁶ A. Dumitrașcu, *Un tezaur monetar din sec. XVII-XVIII descoperit la Râmnicu Vâlcea*, Buridava, Studii și Materiale, 2, 1972, p. 101-106.

⁷ Maria Rădulescu, *Tezaurul monetar de la Craiova–N. Bălcescu (sec. XVII - XVIII)*, Oltenia, Studii și Comunicări, 6, 1999, p. 65-70.

⁸ I. Nania, R. Maschio, *Monete turcești descoperite pe teritoriul comunei Mozăceni și pe Mozacu*, Argessis, Studii și Comunicări, 10, 2001, p. 131-138.

⁹ Maria Grigoruță, *Tezaurul monetar din secolul al XVIII-lea descoperite la București*, București, Studii și Materiale, 7, 1969, p. 179-184. Publicat sumar și cu greșeli de identificare a emitentilor. Se păstrează la Muzeul Municipiului București și a fost verificat de către A. Vîlcu. Structura tezaurului este următoarea: Mahmud I, Kostantiniye, parale (9 ex.), Osman al III-lea, Kostantiniye, parale (1 ex.), Mustafa al III-lea, Islâmbol, parale (4 ex.), Abdülhamid I, Kostantiniye, parale (4 ex.) și Mısır, parale (4 ex.). Data de încheiere a acestui tezaur este 1785/1786. Mulțumim și pe această cale colegelor Steluța Gramaticu și Liliana Hanganu pentru amabilitatea de a ne fi oferit tezaurul spre studiu.

¹⁰ A. Vîlcu, *Un fragment de tezaur monetar din secolul al XVIII-lea descoperit în județul Ialomița*, în volumul *Prinos lui Petre Diaconu la 80 de ani*, Brăila, 2004, p. 693-699.

¹¹ C. Matache, *Un tezaur din vremea sultanului Abdülhamid I descoperit la Ciochina, jud. Ialomița*, SCN, 12, 1997, p. 185-188.

¹² A. Paragină, *Descoperiri monetare de pe valea Șușiței*, Vrancea, Studii și Comunicări, 7 (1982-1984), 1987, p. 51-60.

¹³ A. Popescu, *Monede otomane dintr-un tezaur descoperit la Jirlău, jud. Brăila*, Istros, 9, 1999, p. 383-387.

¹⁴ Pentru circulația monedei otomane în Țara Românească la sfârșitul secolului al XVIII-lea vezi A. Vilcu, *op.cit.* și idem, *Două tezaure monetare din secolul al XVIII-lea descoperite la Roșu, jud. Ilfov și Băiculești, jud. Argeș*, CN, 8, 2002, p. 351-360.

¹⁵ Idem, *Observații asupra emisiunilor otomane de 60 parale (altmışlık) din timpul sultanului Abdülhamid I*, în Simpozion Chișinău 2001, p. 221-224.

¹⁶ *Ibidem*, p. 221, grupa A.

¹⁷ *Ibidem*, grupa B.

¹⁸ *Ibidem*, grupa C.

¹⁹ A. Smaranda, Șt. Trâmbaciu, *Un tezaur din secolul al XVIII-lea descoperit la Câmpulung, jud. Argeș*, BSNR, 87-89 (1983-1985), 1985, p. 329-332. Piesa nr. 28 este singura din anul 12 cu perechea ornament cordiform-stea dar autorii nu specifică locul în care se află sigla de pe avers astfel încât ar putea face parte atât din grupa B de emisiuni cât și din grupa C. În plus moneda este suspectă ținând cont de faptul că este mult mai ușoară decât restul pieselor de 60 parale din tezaur (20,83 g comparativ cu o greutate medie de 27 g pe care o au celelalte exemplare).

²⁰ Vezi o discuție asupra acestei probleme la A. Vilcu, *Observații . . .*, p. 223.

²¹ Abrevieri bibliografice în catalog: Pere = N. Pere, *Osmanlılarda madenî paralar*, Istanbul, 1968; Lachman = S. Lachman, *The initial letters on Ottoman coins of the eighteenth century*, ANSMN, 19, 1974, p. 199-224; Vilcu = A. Vilcu, *Observații asupra emisiunilor otomane de 60 parale (altmışlık) din timpul sultanului Abdülhamid I*, în Simpozion Chișinău 2001, p. 221-224.

LE TRÉSOR DE MONNAIES OTTOMANES DE OCNELE MARI, DÉP. DE VÂLCEA (XVIIIe SIÈCLE)

RÉSUMÉ

Les auteurs présentent 74 monnaies ottomanes découvertes par hasard à Ocnele Mari, dép. de Vâlcea, étant déposées dans un vase en céramique. Ces monnaies ont été frappées à Islâmbol (Kostantiniye) sous les règnes des sultans Mahmud Ier (5 ex.), Osman III (1 ex.), Mustafa III (3 ex.) et Abdülhamid Ier (67 ex.). Il s'agit de pièces de 60 paras (62 ex.), 40 paras (5 ex.), 10 paras (3 ex.), et 5 paras (6 ex.). À présent elles sont conservées dans les collections du Musée Brukenthal de Sibiu. On fait quelques considérations sur les émissions ottomanes à 60 paras (*altmışlık*) de l'époque de Abdülhamid Ier. La plus récente monnaie date de 1787/1788, ce qui indiquerait que le trésor fut enfoui pendant la guerre russo-autrichienne-turque de 1787-1792.

EXPLICATION DES FIGURES

Pl. I-V. Monnaies ottomanes du trésor de Ocnele Mari.

Fig. 1. Le vase en céramique dans lequel le trésor fut déposé.

Tableau I. La structure du trésor de Ocnele Mari.

DESPRE CAMERA DE MARCARE A METALELOR PREȚIOASE DIN BASARABIA

ELENA PLOȘNIȚĂ

Meșteșugul argintarilor în spațiul dintre Prut și Nistru, este cunoscut din timpuri vechi, căpătând o dezvoltare intensă la începutul sec. XIX, când numărul argintarilor devine tot mai mare, ei organizându-se în bresle proprii, în diverse localități ale Basarabiei. Primele bresle ale argintarilor au fost înregistrate la Akkerman și Hotin. Breslele erau niște asociații profesionale, cu regulament de funcționare, iar fiecare meșter trebuia să achite o taxă de înscriere, iar apoi, periodic, și cotizația de membru. Conform legii, meșterii erau obligați să-și marcheze obiectele confecționate la Camera de marcă a metalelor prețioase. Marca certifica, de regulă, calitatea permisă de lege, adică titlul metalului. Marcarea metalelor prețioase a fost introdusă în diverse țări în perioade diferite. În Europa marcarea se făcea din Evul Mediu: în Franța și Germania din sec. XIII, în Rusia din sec. XV. La început, marcarea cuprindea doar referiri la titlul metalului, iar mai târziu și referiri la locul unde a fost produsă piesa, data confecționării, numele meșterului și al marcatorului. Marca era pusă acolo unde era puțin observată și nu dăuna aspectului general al obiectului din metal prețios. În sec. XIX în toate orașele din Rusia, marcarea pieselor din metale prețioase cuprindea următoarele elemente :

- marca cu stema orașului, cu an sau fără an, într-un scut de dimensiuni și forme diverse;
- marca cu inițialele numelui și prenumelui marcatorului, cu an sau fără an, întotdeauna într-un scut dreptunghiular;
- marca cu două cifre, însemnând titlul materialului, întotdeauna într-un scut¹.

Meșterii argintari, atelierele și fabricile erau obligate să pună marca meșterului pe obiecte până a fi prezentate marcatorului. În Rusia exista un sistem complex de supraveghere a operațiilor de marcă a metalelor prețioase, care se făcea în cadrul Ministerului de Finanțe, de către Departamentul Trezoreriei, iar din 1890 de către Departamentul Comerț și Manufactură. Operațiile de marcă se făceau în încăperi special amenajate, numite Camere de marcă. Primul Regulament despre crearea Camerelor de marcă pentru verificarea și marcarea aurului și argintului a fost aprobat de țarul rus la 27 noiembrie 1840². Conform acestuia

urmau să fie înființate Camere de marcă locale și Camere de marcă de district. Existau două camere principale: una la Moscova și alta la Sankt-Petersburg. Camere de marcă de district, conform ucazului țarului rus, au fost deschise la Vologda, Iaroslavl, Tula, Kiev, Odesa, Vilno, Kazan, Tobolsk, Riga și Tiflis. În districtul Odesa intra și Basarabia. Camera de marcă din Odesa era subordonată Sankt-Petersburgului. Conform Regulamentului, meșterii și negustorii din Basarabia urmau să-și marcheze piesele la Camera de marcă din Odesa. Dar în Basarabia, la fel ca și în alte regiuni ale Imperiului Rus, meșterii argintari se eschivau de la înregistrarea în bresle și marcarea obiectelor, sub diverse prețexți, mai ales pentru a evita plata taxei speciale și controlul asupra calității argintului. Acest fapt este confirmat și de documentele de arhivă. Astfel, la ședința Dumei orașenești din Chișinău, din 8 februarie 1843, s-a pus în discuție adresa Camerei de marcă din Odesa, trimisă la 4 ianuarie 1843. În adresă se arăta că, în conformitate cu Regulamentul din 27 noiembrie 1840, Basarabia intra în subordonarea Camerei de marcă din Odesa și că toți argintarii, bijutierii și negustorii de obiecte din aur și argint erau obligați, conform articolelor 25 și 55, să se înscrie în Registrul Camerei de marcă din Odesa. Cei care confecționau obiecte din metale prețioase, se înregistrau conform unui certificat eliberat de Duma orașenească sau de Consiliul meseriașilor, iar negustorii urmau să obțină un certificat de breaslă. Deși înregistrarea trebuia să fie făcută până la 1 ianuarie 1841, „până la începutul anului 1843 nici un argintar și nici un negustor (excepție făcând coloniștii din volostele Comrat și Bolgrad) nu s-au prezentat la Camera de marcă din Odesa pentru a-și marca obiectele sau a se înregistra. Camera de marcă din Odesa cere Dumei lista meșterilor și negustorilor de obiecte din metale prețioase din Basarabia”³. În urma discuțiilor din cadrul ședinței, s-a hotărât ca în timp de două săptămâni să fie prezentate Camerei de marcă din Odesa listele meșterilor argintari și cele ale negustorilor din orașele Akkerman, Bălți, Bender, Ismail, Chișinău, Cahul, Orhei, Soroca și Hotin. Listele din județe urmau să fie cerute prin poliție.

Într-o altă scrisoare a Camerei de marcă din Odesa din 26 martie 1843, adresată Dumei orașenești din Chișinău, se menționa: „Camera de marcă din Odesa cunoaște că la Chișinău sunt negustori care se ocupă cu vânzarea obiectelor din aur și argint și din acest motiv Camera solicită Dumei să aducă la cunoștință tuturor negustorilor regulile Regulamentului despre Camerele de marcă aprobat la 24 noiembrie 1840, expuse în articolul 55 sub numărul 13 și să-i anunțe pe negustori că ei sunt obligați să prezinte Camerei adeverințele, certificatele lor de gildă, breaslă pentru a fi înregistrați și pentru a plăti taxa, pentru că înregistrarea conform legii trebuia să fie efectuată până la 1 ianuarie 1842”⁴. Camera de la Odesa mai cerea să fie pedepsiți toți cei ce încalcă Regulamentul despre Camerele de marcă.

Anume în această perioadă, în anii 1840-1844, meșterii argintari din Chișinău fac nenumărate demersuri către Duma orașenească, solicitând permisiune pentru crearea unei bresle proprii. În cele din urmă, în 1844, argintarii din Chișinău au reușit să se organizeze într-o breaslă de sine stătătoare. Treptat, breasla argintarilor devine o asociație economică importantă, însumând prezențe ale unor meșteri

localnici și străini, de influențe stilistice variate și cu lucrări de diversă factură. De remarcat că cele mai importante realizări ale argintăriei basarabene aparțin obiectelor de cult și bijuteriilor. Piese erau împodobite cu ornamente geometrice și vegetale. În ceea ce privește materia primă folosită, menționăm că majoritatea argintarilor foloseau în lucru monede străine vechi, diverse tezaure găsite pe teritoriul Basarabiei. Această utilizare era permisă conform unui ucuz al Senatului Rus, din 29 septembrie 1850; mai târziu, la 1855, același lucru era stipulat și în ucuzul Senatului, nr. 44616⁵.

Conform unui nou Regulament cu privire la activitatea Camerelor de marcă, aprobat la 13 iulie 1861⁶, Camere de marcă (care până la această dată erau în toată Rusia doar 40), urmau a fi deschise în toate centrele guberniale. Astfel, în Basarabia, la Chișinău, o asemenea Cameră a fost deschisă la începutul anului 1862⁷. A găsi un local pentru Camera de marcă a fost o problemă de a cărei rezolvare s-a ocupat administrația regională a Basarabiei. În nota din 15 martie 1863, guvernatorul Basarabiei cerea insistent Dumei orășenești un răspuns oficial la nenumăratele demersuri cu privire la un local pentru Camera de marcă⁸. Primul sediu al Camerei se afla pe strada Gostinaia, vizavi de hotelul „Europa”. Peste câțiva ani Duma orășenească închiriază pentru Camera de marcă casa doamnei Ustinia Pankratiev de pe strada Moskovskaia. Însă la 31 mai 1871 Ustinia Pankratiev depune o cerere la Consiliul orășenesc informându-l că „conform contractului din 26 octombrie 1867, încheiat între mine și Duma orășenească, am dat în chirie pentru Camera de marcă casa mea de pe strada Moskovskaia, la prețul de 180 rub. pe an. Contractul expiră la 26 octombrie 1871 și nu mai doresc să prelungesc acest contract”⁹.

Camera de marcă a funcționat la Chișinău 20 de ani, până în 1882, iar începând cu această dată meșterii basarabeni trebuiau să-și marcheze obiectele din nou la Odesa, în instituția de marcă de district. Salariul unui marcator de metale prețioase era de 80 de ruble de argint pe an. Taxa de marcă la un specialist de o calificare medie era de trei copeici pentru un pfund de argint, iar cei mai iscusiți marcatori cereau 10-12 kopeici. În 1862, la Chișinău sunt înregistrați 24 de argintari care se ocupau cu confecționarea diverselor obiecte de cult și bijuterii, la 1882 erau 42 la Chișinău, 5 la Orhei, 15 la Akkerman, 20 la Hotin și 6 la Bender. Printre cei mai cunoscuți argintari basarabeni îi nominalizăm pe A. Goldenberg, A. Schmidt, Isak Bergher, A. Gofman, A. Sumovski ș.a. Originalitatea pieselor lor rezidă în complexitatea și diversitatea ornamentelor, excelând în tipuri foarte diverse de obiecte de argintărie. Toți erau influențați de meșterii din Rusia. Influențele ruse s-au reflectat în stilul de ornamentare, în categoriile de piese executate, dar totuși aveau și caracteristici proprii atât în ceea ce privește stilul, cât și în felul de decorare. Obiectele de argint produse în Basarabia, în perioada 1862-1882, erau marcate la Camera de marcă care funcționa la Chișinău.

În fondurile Arhivei Naționale a Republicii Moldova am depistat un document intitulat „Despre argint, taxarea și marcarea lui”¹⁰ care se referă la anii 1862-1865. Din acest document aflăm numele meșterilor și ale obiectelor aduse pentru a fi marcate. Printre obiecte predomină icoanele, cărțile de cult, piesele

de cult - sfeșnice, pocale, aghiasmatare, căni de împărțășanie, cristelnițe. În ciuda faptului că documentul în cauză conține o bogată informație, credem totuși că nu este complet, deoarece nu toți meșterii își aduceau piesele pentru a fi marcate, așa cum nu toți erau înregistrați în breaslă. De multe ori meșterii lucrau la comandă și marca pe obiecte nu era pusă.

Cel mai răspândit titlu de argint care a fost marcat în Camera de marcă din Chișinău este **84**, introdus în Rusia din 1 mai 1798, dar se întâlnesc și titlurile **87, 88-91**, care au fost înregistrate în 1847 pentru obiecte de argint de o calitate mai bună.

Conform documentului menționat, în perioada 1862-1865 Camera de marcă a avut în fiecare an patru angajați, un șef responsabil, un marcator, un inspector și un inginer. Printre marcatorii basarabeni întâlnim numele D. Terehin, K. Sergheev, A. Matiuhin și S. Pozdneakov. Printre argintarii care își prezentau obiectele confecționate spre a fi marcate îi amintim pe meșterii A. Mironov din Akkerman, S. Zinfeld din Bălți, M. Meir din Bender, A. Goldenberg din Chișinău și K. Gherasimov din Orhei. Acestea sunt doar câteva nume de meșteri și marcatori din Basarabia. Dosarul cu pricina ne oferă mult mai multe nume de argintari și obiecte confecționate de ei, în mod special ferecături de carte, icoane, linguri, bijuterii ș.a. Sunt nume înregistrate oficial de Camera de marcă. Datorită acestui document de arhivă am stabilit numele marcatorilor și pe cele ale meșterilor argintari locali care au lucrat într-o anumită perioadă în diverse orașe ale Basarabiei. Pentru identificarea acestor nume pe obiectele de argint urmează a fi cercetată colecția de piese de argint din patrimoniul muzeal și colecțiile private, ceea ce ne-ar permite să urmărim fazele de evoluții stilistice și morfologice ale obiectelor de argintărie.

Mai trebuie să spunem că după introducerea în 1896 a unui nou statut al semnelor de marcă, din 1899 pentru toată Rusia, inclusiv pentru Basarabia, a fost introdusă o marcă unică, cu imaginea unui cap de femeie cu diademă, în profil la stânga, în scut cu formă diversă; alături, câteodată, se puneau cifrele, care certificau titlul metalului și inițialele administratorului districtului de marcă. La începutul sec. XX au fost operate unele schimbări în marcarea metalelor prețioase. Din 1908, în toate Camerele de marcă de district a fost introdusă o marcă unică cu imaginea unui cap de femeie cu diademă, în profil la dreapta, însoțit de o literă din alfabetul grecesc – diferită pentru fiecare Cameră de marcă de district.

Treptat, în primele decenii ale sec. XX, volumul comenzilor către argintarii basarabeni scade, numărul atelierelor se împuținează, astfel încât în anii 1910-1917 rareori se mai puteau găsi meșteri basarabeni care să execute lucrări proprii. Camera de marcă de la Chișinău a funcționat doar douăzeci de ani, fiind lichidată în 1882. După această dată sunt create așa-numitele Camere de marcă a metalelor prețioase de district. Începând cu acest an argintarii și aurarii basarabeni trebuiau să meargă la Camera de marcă din Odesa.

Deși a avut o existență scurtă, activitatea Camerei de marcă din Chișinău poate servi drept sprijin documentar în cercetarea și identificarea obiectelor din metale prețioase confecționate și marcate la Chișinău. Activitatea ei constituie o

filă interesantă din istoria Basarabiei moderne și ne demonstrează nivelul de dezvoltare a economiei locale, gustul pentru frumos al basarabenilor.

NOTE

¹ M.M. Postnikova-Loseva, N.G. Platonova, B.L. Uljanova, *Zolotoe i serebreanoe delo XV-XX vv.*, Moscova, 1983, p. 123.

² ANRM, F.75, inv.1, d.1153, f.3.

³ ANRM, F.75, inv. 1, d. 1153, f.7.

⁴ ANRM, F.75, inv.1, d.1153, f.26.

⁵ *Bessarabskie oblastrnye vedomosti*, Chișinău, 1855, nr. 39, p. 156.

⁶ ANRM, F.2, inv.1, d.67, f.23.

⁷ ANRM, F.2, inv.1, d. 67, f.35.

⁸ ANRM, F.75, inv.1, d.1990, f.143.

⁹ ANRM, F.75, inv.1, d.1998, f.275.

¹⁰ ANRM, F.2, inv.3, d.1777, f.27.

SUR LA CHAMBRE DE MARQUAGE DES MÉTAUX PRÉCIEUX DE BESSARABIE

RÉSUMÉ

On présente des données des archives concernant la Chambre de marquage des métaux précieux de Bessarabie. L'institution fonctionna à Chișinău dans la période 1862-1882. Avant 1862 et après 1882, l'orfèvrerie de Bessarabie était marquée à Odessa.

Preocupat timp de câteva decenii de cunoașterea operei istorice, a vieții și activității marelui cărturar și domnitor al Moldovei Dimitrie Cantemir (1673-1723) am reușit să public întâi articolul „Iconografia lui Dimitrie Cantemir în artele secolelor XVII-XIX“¹. Într-un alt articol, publicat recent, am prezentat, printre altele, medaliile de epocă a doi suverani contemporani cu Dimitrie Cantemir, implicați în evenimente militare pe teritoriul Moldovei, anume Carol al XII-lea, regele Suediei, și Petru I Cel Mare, împăratul Rusiei², fără a include și pe Dimitrie Cantemir.

Pe linia aceluiași preocupări, vom trata aici despre chipul lui Dimitrie Cantemir în medalii, adăugând și unele considerații privind fizionomia și unele trăsături intelectuale rezultate din cercetarea unor izvoare străine (cărți, gravuri) mai puțin cunoscute în România.

Medalii cu chipul lui Dimitrie Cantemir s-au bătut foarte târziu, în special în preajma sărbătoririi a 300 de ani de la nașterea sa și se prezintă după cum urmează:

1. Medalia celui de al X-lea Congres internațional al lingviștilor. Bronz; 60 mm; 1967; București; sculptor medalist N. Culluri. Stil artistic: realismul târziu, alto relief.

Pe avers sunt efigiile în profil spre stânga ale lui Dimitrie Cantemir și B. P. Hasdeu, savanți enciclopediști de renume european, încadrați de ramuri de laur. În jur, inscripțiile D. CANTEMIR 1673-1723 și B.P. HASDEU 1636-1907 (fig. 1).

Pe revers, în centru este globul pământesc înconjurat de o eșarfă cu legenda: X-ÈME CONGRÈS INTERNATIONAL DES LINGUISTES, împrejurul acestui glob, pe marginea medaliei, inscripția mai completă: X-ÈME CONGRÈS INTERNATIONAL DES LINGUISTES 28 AOÛT – 2 SEPTEMBRE 1967.

Tricentenarul nașterii lui Dimitrie Cantemir (1973) a fost sărbătorit în întreg spațiul cultural românesc și mondial în cadrul unui program patronat de UNESCO. S-au bătut atunci următoarele piese:

2. Medalia jubiliară a Academiei Române. Bronz; 60 mm; același sculptor medalist și același stil artistic.

Pe avers este bustul cărturarului, spre dreapta; sus, inscripția DIMITRIE CANTEMIR; în câmp, anii 1673 și 1723 (fig. 2).

Reversul este bogat împodobit cu o ornamentație florală; în centru, inscripția 300 DE ANI DE LA NAȘTEREA SA 1673 – 1723. Deasupra, semnătura sa cu litere chirilice (*Dimitrie C. Voevod*); jos, un scut cu stema Moldovei, iar în jur un citat din „Hronicul vechimii Moldo-Vlahilor”: ROMÂNII AU LOCUIT NECURMAT ÎN DACIA PRECUM ASTĂZI LOCUIESC.

3. Medalia jubiliară a Academiei de Științe de la Chișinău. Cupru; 73 mm.

Pe avers este chipul tânăr în profil spre dreapta, după o gravură realizată de graficianul basarabian Ilie T. Bogdesco, artist al poporului. În jur, inscripția în limba rusă DMITRII CANTEMIR, iar în stânga anii 1673-1723 (fig. 3).

Reversul este neted; numai în centru este presată sintagma PE VECIE (în grafie rusă)³.

4. Insigna Dimitrie Cantemir. Bătută la Chișinău; aluminiu; eliptică: 20x36 mm; cu bold. Îl reprezintă pe domnitor în profil spre dreapta, iar în jur aceeași inscripție în limba rusă DMITRII CANTEMIR și anii 1673-1973 (fig. 4).

Prima Expoziție Republicană de Filatelică Tematică, Brașov, 1973,
a prilejuit baterea a trei piese:

5. Placheta de premiu. Unifată; bronz; 60x80 mm; sculptorul medalist Ștefan Grudinschi. În mijloc este un medalion de 34 mm cu bustul domnitorului în profil spre dreapta, după gravura lui C. Fritzschi, și în jur inscripția DIMITRIE CANTEMIR 1673-1973. Pe cele 4 laturi este inscripția: PRIMA EXPOZIȚIE REPUBLICANĂ DE FILATELIE TEMATICĂ BRAȘOV 26X-15XI.1973. Sub medalion este un chenar liber pe care urma să se înscrie numele premiantului (fig. 5).

5a. Medalia de participant la expoziție. Bronz; 60 mm. Pe avers, cu același bust al lui Dimitrie Cantemir și semnată de același sculptor medalist. Pe revers, în centru, între frunze de laur, chenar liber pentru înscris numele participantului și inscripția BRAȘOV 26.X. – 15.XI. 1973. AFR. În jur, inscripția: PRIMA EXPOZIȚIE REPUBLICANĂ DE FILATELIE TEMATICĂ⁴.

5b. Breloc. Unifată; bronz nichelat lucios; bătut după medalionul de 34 mm din centrul plachetei de premiu, cu aceeași heraldică și inscripție; cu tortiță.

6. Medalionul de pe placa memorială de la Istanbul, 1976. În dorința de a se immortaliza și a semnaliza trecătorilor personalitatea marelui enciclopedist român Dimitrie Cantemir, care a trăit și studiat la Istanbul ca beizadea-garant al tatălui

Fig. 1

Fig. 2

Fig. 3

Fig. 4

Fig. 1. Medalia celui de-al X-lea Congres Internațional de Lingvistică, București, 1967.

Fig. 2. Medalia tricentenarului nașterii lui Dimitrie Cantemir, Academia Română, 1973.

Fig. 3. Medalia tricentenarului nașterii lui Dimitrie Cantemir, Academia de Științe de la Chișinău, 1973.

Fig. 4. Insigna tricentenarului nașterii lui Dimitrie Cantemir, Chișinău, 1973.

său Constantin, apoi al fratelui său Antioh, pe timpul cât aceștia erau domnitori ai Moldovei, la 5 Februarie 1976 s-a inaugurat în capitala otomană, prin grija guvernului României, o placă memorială din marmură, înaltă de 2 m, care are în partea superioară fixat cu șuruburi, un medalion în relief din bronz turnat

Fig. 5. Placheta tricentenarului nașterii lui Dimitrie Cantemir, Prima Expoziție Republicană de Filatelie Tematică, Brașov, 1973.

Fig. 6. Medalia tricentenarului nașterii lui Dimitrie Cantemir, realizată de sculptorul Gh. Adoc, București, 1973.

Fig. 7. Gravura „Dimitrie Cantemir trece sub supușenia Rusiei“, de Ivan Zubov și Grigorii Tepcegoriski, 1712, Sankt-Petersburg.

Fig. 8. Gravura „Demetrius Cantemirius Palatinus Moldaviæ“, 1712, Sankt-Petersburg.

de 570 mm diametru cu bustul lui Dimitrie Cantemir în profil. Dedeasubt era dăltuită inscripția, în limbile română și turcă: PE ACESTE LOCURI S-A AFLAT PALATUL REZIDIT ȘI ÎNFRUMUSEȚAT DE PRINCIPELE MOLDOVEAN DIMITRIE CANTEMIR, SAVANT ȘI ENCICLOPEDIST DE RENAME EUROPEAN, AUTOR AL UNEI MONUMENTALE ISTORII A IMPERIULUI OTOMAN, CARE A TRĂIT LA ISTAMBUL ÎNTRE ANII 1688 – 1710. Lateral, placa de marmură avea dăltuite elemente decorative florale, care, ca și medalionul, erau concepute de sculptorul prof. Gheorghe Adoc din București. Medalionul prezenta chipul lui Cantemir după gravura lui C. Fritzsche (publicată la Hamburg în 1745). În partea superioară este inscripția circulară cu litere cursive DIMITRIE CANTEMIR. În stânga sunt gravați anii 1673-1723 și mai jos numele principelui cu caractere vechi în limba turcă CANTEMIROGLU („fiul lui Cantemir“). În dreapta este un sigiliu personal domnesc, cu capul de bour. Pe fondul medalionului sunt reprezentate balcoanele, coloanele și arcadele palatului în stil florentin, restaurat în epocă după proiectul lui Dimitrie Cantemir, dar cu finanțarea din țară⁵.

Înainte de a se realiza medalionul de 570 mm, Gh. Adoc a sculptat, după același proiect, câteva medalii de 165 mm, dintre care una se află în colecția noastră (fig. 6). Inscripția de pe medalia din fig. 3 și gravurile din fig. 7 și 8, puse în legătură cu scrierile și actele epocii lui Cantemir, ne obligă să trecem în revistă unele date controversate în istoriile publicate sau care au fost evidențiate în timpul căutărilor noastre în țară și în străinătate, pe care dorim să le înțelegem corect și să le învederăm și atenției viitorilor cercetători.

- a) Originea familiei Cantemir, cărturarul o explică întâi în biografia tatălui său⁶. Ivan, un strămoș al său, în timpul lui Ștefan cel Mare, „a trecut cel dintâi dintre Cantemirești de la Crîm în oastea lui Christos“. Originea sa o duce apoi până la nobilimea tătară. În „Istoria Imperiului Otoman“ – Hodoș, p. 539, scrie că tradiția spune despre Cantemirești că se trag din marele cuceritor al Asiei, hanul Timur Lenk. El creează și o etimologie de la Han Timur la Cantemir.
- b) În „Descrierea Moldovei“, ediția bilingvă, Editura Academiei, 1973, p. 281, printre familiile boierești se enumără „Cantemirii, originari din Chersonesus Tauric“. Gh. Adamescu preia această genealogie⁷.
- c) În „Descrierea Moldovei“, prima traducere în germană după original latin publicată la Hamburg în 1769-1770 de Büschings Magazin găsim: „Cantemirii, care se trag de la Tatarii Crimeeni“ (în partea a II-a, p.81). Traducătorul din latină al acestei cărți, constatând că nu se mai găsește pe hartă colonia grecească de pe țărmul Nordic al Mării Negre (Chersonesus Tauric), ci înființează Hanatul Crimeei cu capitala la Bahcesarai, a introdus „se trag de la Tatarii Crimeeni“⁸.
- d) Voltaire, istoric francez contemporan cu Cantemir, în a sa „Histoire de Charles XII“⁹, scrie: „Principele Cantemir, grec la origine care reunea talentele vechilor greci cu știința literelor și cea a armelor, s-a făcut descendent al faimosului Timur, cunoscut sub numele de Tamerlan“ și că „de la câteva case ce avea Cantemir, el datora toată averea sa Porții Otomane. De-abia a primit investiție

- în principatul său și a trădat pe împăratul turc, binefăcătorul său, pentru țar, de la care spera mai mult“. Pentru a avea crezare din partea cititorilor, Voltaire notează că primește scrisori de la vizir, al cărui tată este șeful dragomanilor la Poartă¹⁰. În acest izvor istoric aflăm cauza devastării monumentului cu medalionul lui Cantemir, în 1992, la Istanbul, nici azi restaurat (Gh. Adoc).
- e) În legătură cu trăsăturile fizice, fizionomia reală a lui Cantemir, am solicitat și am primit copia gravurii mari, de 1,57x1,20 m (fig. 7), semnată de Ivan Zubov și Grigorii Tepcegoriskii, datată 1712, la Sankt-Petersburg, noua capitală unde Cantemir, care venea de la Harkov, era găzduit¹¹. În prezența acestei gravuri, am putut compara fizionomia lui Cantemir cu cea de pe gravura de la Biblioteca Academiei Române, purtând barbă și fără perucă (fig. 8); consider că pe ambele este mâna acelorași artiști ruși, înlăturând presupusul gravor german (notat în *Iconografia* . . . , fig. 2). De altfel, și un cercetător de la Chișinău, specializat în Cantemirești, atribuie gravura lui Cantemir fără perucă tot autorilor gravurii mari¹². Analizând gravurile fig. 7 și 8, se poate observa că principiile nu are trăsăturile feței specific tătarești. Inscripția în limba latină de sub gravura fig. 8 mă îndeamnă și la o reflexie asupra paternității ei. Scrisă corect și caligrafiată livresc, cu numele latinizat – *Demetrius Cantemirius, / Palatinus Moldaviae* – ea conține o titulatură („Domn al Moldovei“) care în iarna anului 1712 nu-i mai aparținea. Pierzând lupta de la Stănilești, el pierdea titulatura de Domn al Țării, periclitând și dreptul Moldovei la Domni pământeni (înlocuiți după câteva luni cu fanarioți). Credem că titulatura scrisă pe această gravură este un facsimil după propria scriere a lui Dimitrie Cantemir.
- f) Trăind în mare lux în mediul bogat stambuliote, cărturarul nostru a socotit că este de bon ton să-și afirme o origine nobilă, chiar și tătară din Crimeea, și nu una ce amintește de țăranii moldoveni săraci pe care-i blamează de două ori în Cap. XVI din „Descrierea Moldovei“ (și în textul latin și cel german). După cunoștințele noastre, epitetul „de leneși, silnici la muncă, făloși din naștere, dezinteresați pentru comerț, socotind nedemn orice fel de negustorie în afara roadelor ce le obțin de pe pământul lor“ la adresa acestora (traducere de V. Vârnăv 1825, Al. Papiu-Ilarian 1872, G. Guțu 1973) se găsesc numai la Dimitrie Cantemir.
- g) Să facem o incursiune și în zona istoriei diplomației lui Cantemir. În deceniul al optulea al secolului trecut, un cercetător roman a descoperit la Biblioteca Publică M.E. Saltâkov-Șcedrin din Sankt-Petersburg textul complet, bilingv, semnat de țarul Petru I și cancelarul G.I. Golovkin și sigilat, datat Luțk, 13 aprilie 1711, pe care istoricii noștri l-au numit mulți ani „tratat de alianță antiotomană dintre Moldova și Rusia“. Fotocopiile (parțiale) și textul celui act au fost publicate¹³, completându-se un gol în istoria relațiilor ruso-române timpurii.
- În ultimul tratat de istorie a românilor, acel moment critic din activitatea și destinul lui Dimitrie Cantemir, este redat cel mai corect și în detaliu¹⁴. Se înlocuiește expresia „Tratat de Alianță“ prin „Diploma“ lui Petru I, ceea ce mă face să constat că nici acum, analiza cu exagerată „pudoare“ a istoricilor

noștri, de care se plângea prof. P.P. Panaitescu¹⁵, nu face loc judecății lucide și realiste. Reținem că termenul „diplomă“ a mai fost folosit și de Casa de Austria, când prin Diploma Leopoldină din 4 decembrie 1691 Principatul autonom Transilvania a fost anexat direct de împărat, cu consecințe nefaste pentru români și Biserica Ortodoxă.

Căutând în istoriografia rusă, găsim în capodopera istorică publicată de prof. S. Soloviev în anii 1883-1897¹⁶, expunerea detaliată a campaniei din 1711 la Dunăre și capitolele la care Cantemir, prin mesagerii săi la Luțk¹⁷, a avut de obiectat pe parcursul tratativelor cu cancelarul și cu un diplomat de profesie. Discutarea scandalooasă în Divan la Iași s-a soldat cu acceptarea pricazului imperial (înalțul decret imperial) de către domnitor și o parte din marii demnitari și cu respingerea lui de către vornicul Țării Moldovei Iordache Ruset și partida sa, respingere ce a dus la arestarea în Cetatea Soroca apoi cu deportarea la Kiev a vornicului țării (vice-premierul în ierarhia de azi) pe doi ani¹⁸.

Esențial este din lectura istoriei vechi rusești că se enunță astfel diplomația lui Cantemir în felul următor: „Sultanul, la sfaturile regelui suedez și a hanului crimean numește ca domnitor al Moldovei pe Dimitrie Cantemir. Dar când Turcia declară război Rusiei, Cantemir, slab între doi puternici, recurge la arma slabului – *vicleniile* (ХИТРОСТИ în original). El stabilește în secret raporturi cu Petru și în același timp propune vizirului permisiunea de a se preface ca prieten al Rușilor, pentru ca să pătrundă la ei mai ușor în secret“. Citind acum textul pricazului imperial se constată ușor că *nu este tratat de alianță ci este un înalt decret de anexare a Moldovei*. În Art. 1 din acest act (semnat de Țar și cancelar, dar sigur pregătit în taină de ambasadorul Rusiei la Istanbul, contele P.A. Tolstoi, în timpul vizitelor frecvente ce i le făcea Cantemir, în special între 1706-1710 când principele nu mai apărea în mediile oficiale stambuliote, preferând o viață discretă¹⁹), care nu a fost contestat de Dimitrie Cantemir, nici prin mesagerii trimiși în două reprize la Luțk, nici la Iași, apare clar scopul urmărit. În Art. 1 scrie că întreg poporul, oamenii și locurile trec sub oblăduirea țarului, „așa cum se cuvine supușilor credincioși și pe vecie“. Sintagma pe vecie se repetă și în clauzele din articolele 2 și 16 din pricazul imperial. Condițiile actului erau pe departe mai severe și mai cuprinzătoare decât toate capitulațiile ce legau Țările Române de Imperiul Otoman²⁰. De aici sintagma „pe vecie“ a fost imprimată pe medalia sovietică (fig. 3), dar fusese imprimată și pe medalia României Întregite de participare la expoziția Basarabiei din 1925. Aceasta ne duce cu gândul la C. Noica, autorul lucrării „Jurnalul filozofic“ din 1940, în care susține, în mod paradoxal, că „nu există adevăr; există numai adevăruri“²¹.

NOTE

¹ În Cercetări Istorice, s.n., 9-10, 1978-1979, p. 327-348.

² Medalii privind istoria Moldovei în secolele XVII-XVIII, în Simpozion Chișinău 2000, p. 217-235.

³ Medalia din fig. 3 a fost conferită cu diplomă și scriitorului Vasili P. Coroban, cercetător științific la Institutul de limbă și literatură al Academiei de Științe de la Chișinău. Regretatul meu prieten a avut amabilitatea să mi le arate, odată cu volumul „Descrierea Moldovei” recent publicat de el, pentru a cărui elaborare finală i-am trimis volumul bilingv latin-român din biblioteca mea.

⁴ Aversul medaliei nr. 5a l-am prezentat în *Sculptorul medalist Ștefan Grudinski (1928-1989). Viața și opera*, BSNR, 86-87 (1992-1993), 1996, p. 276, fig. 8.

⁵ În 1992 acest memorial a fost complet devastat, noaptea, și medalionul a dispărut. În ultimii ani a fost montat din nou un medalion realizat la București după același proiect al sculptorului Gh. Adoc, dar unele părți arhitecturale nu s-au reconstruit încă.

⁶ Dimitrie Cantemir, *Viața lui Constantin Cantemir*, ediție bilingvă latină-română, București 1973, cap. 7 (scrisă de Dimitrie Cantemir în 1716).

⁷ Gh. Adamescu, *Descrierea Moldovei (de la originalul latin)*, București, 1942.

⁸ Această carte am descoperit-o la Bayerische Saarsbibliothek din Saarbrücken; am comandat două copii xerox, cu asistența financiară a regretatului Henry Behr, impiegat de marketing la firma franceză FERRAZ. Le-am legat și un exemplar l-am donat Bibliotecii Academiei Române, unde lipsea (Scrisoare de confirmare nr. 1460 din 7.02.1978). Al doilea exemplar a rămas în biblioteca mea.

⁹ Voltaire, *Histoire de Charles XII*, Paris, 2002, p. 194-195 (primită prin amabilitatea fostului meu coleg prof. Dr. Ing. D.F. Lăzăroiu, de la Paris).

¹⁰ *Ibidem*, p. 189.

¹¹ O copie format mare (pe care am donat-o Bibliotecii Academiei Române – Cabinetul de stampe) am primit-o de la N.A. Mohov, cercetător la Institutul de Istorie al Academiei de Științe de la Chișinău și o alta, reprodusă în Buletinul Muzeului de Istorie a Rusiei din Moscova nr. XIV, 1941, prin amabilitatea directorului adjunct E.D. Verbițkii, în 1976.

¹² S.V. Fomin, *Cantemireștii, materiale ilustrative*, Chișinău, 1988, p. 14 (în limba rusă).

¹³ În Magazin Istoric, 10/1973, p. 12-15.

¹⁴ *Istoria Românilor*, V, București, 2003, p. 310-336.

¹⁵ P.P. Panaitescu, *Dimitrie Cantemir, Viața și opera*, București, 1958, p. 10.

¹⁶ S. Soloviev (red.), *Istoria Rusiei din vremuri îndepărtate*, ediția a 2-a, IV, Sankt-Petersburg, 1897, p. 59-60 (în rusă).

¹⁷ Cf. *Istoria Românilor*, V, București, 2003, p. 319.

¹⁸ *Ibidem*, p. 312.

¹⁹ *Petru cel Mare, La Prut, memorii de campanie*, Arhiva Ministerului Învățământului Public, 1847, dosarele nr. 1 și nr. 2 (în rusă).

²⁰ V. Magazin Istoric, 3/1975, p. 33-36 și T. Gemil, *Românii și Otomanii în sec. XIV-XVI*, București, 1991, p. 211-219.

²⁰ E. Simion, *Scriitori români comentați*, București, 1994, p. 126-143.

DÉMÈTRE CANTÉMIR DANS LES MÉDAILLES

RÉSUMÉ

L'auteur présente les médailles et d'autres pièces en métal sur lesquelles est figurée l'effigie de Démètre Cantémir (1673-1723), prince de Moldavie, remarquable écrivain et savant encyclopédiste, membre de l'Académie de Berlin (1714). On discute quelques aspects controversés concernant sa personnalité.

Fig. 1. Médaille du Xe Congrès International de Linguistique, Bucarest, 1967.

Fig. 2. Médaille du tricentenaire de la naissance de Démètre Cantémir, Académie Roumaine,

1973.

Fig. 3. Médaille du tricentenaire de la naissance de Démètre Cantémir, Académie des Sciences de Chişinău, 1973.

Fig. 4. Insigne du tricentenaire de la naissance de Démètre Cantémir, Chişinău, 1973.

Fig. 5. Plaquette du tricentenaire de la naissance de Démètre Cantémir, Première Exposition Républicaine de Philatélie Thématique, Braşov, 1973.

Fig. 6. Médaille du tricentenaire de la naissance de Démètre Cantémir, réalisée par le sculpteur Gh. Adoc, Bucarest, 1973.

Fig. 7. Gravure „Démètre Cantémir passe sous l'obédience de la Russie“, de Ivan Zubov şi Grigoriј Tepčegorski, 1712, Saint-Pétersbourg.

Fig. 8. Gravure „Demetrius Cantemirius Palatinus Moldaviă“, 1712, Saint-Pétersbourg.

I. Parasemonul coloniei Tyras (sec. IV a.Chr.)

Cel mai vechi oraș dintre Prut și Nistru – Cetatea Albă, port la Marea Neagră, pe limanul Nistrului, – a fost întemeiat în a doua jumătate a sec. VII a.Chr. ca o colonie a grecilor milesieni cu numele Tyras, căci Tyras era numele grecesc al fluviului Nistru. Colonia Tyras a bătut frumoase monede de aur, argint și bronz. Din a doua jumătate a sec. IV a.Chr., aici au început să fie bătute monede cu imaginea unui taur împungând cu coarnele, mergând sau stând liniștit (fig. 1)¹. Taurul împungând (fig. 2) a fost citit de A.N. Zograf ca întruchiparea forței furtunoase și de nestăvilit a cursului Nistrului, ca o imagine animalieră a zeului râului Tyras², iar V.P. Alexeev a propus explicarea acestui taur și ca simbol al puterii generatoare a apei³. Grecii antici, probabil, au fost influențați și de omofonia Ταῦρος (taur) – Τύρας (Tyras). A.N. Zograf considera de asemenea că repetarea permanentă a acestui motiv pe monedele Tyrasului din diferite perioade poate fi explicată prin faptul că taurul împungând a fost παρασημον-ul orașului⁴, adică emblema lui identitară.

Este interesant de remarcat faptul că taurul împungând apare și pe monedele coloniei Chersones. V.A. Anohin, unul dintre comentatorii acestora, arată că imaginea taurului împungând de pe monedele de la Chersones reprezintă o copie aproape identică a poziției taurului de pe monedele Heracleei, datate în anii 415-364 a.Chr.⁵

Fig. 1. Taur pe reversul unei monede de argint de la Tyras.

Fig. 2. Taur împungând – reconstituire a parasemonului coloniei Tyras.
Desen de Mariana Șlapac.

Așezarea este atestată de-a lungul istoriei cu mai multe denumiri. Bizantinii i-au zis 'Απρόκαστρον, adică Cetatea Albă, după numele Ὑσπρος, dat de Constantin Porfirogenetul fluviului Nistru sau, mai probabil, limanului acestuia, a cărui culoare se deosebea de cea a mării⁶. Același sens au și denumirile date de alte popoare care au stăpânit orașul: Ackerman – pecenegi-cumani, tătari și turci; Bielgorod – slavii de răsărit; Cetatea Albă – românii.

II. Stema medievală a orașului Cetatea Albă (sec. XIV)

Cetatea Albă intră în componența Țării Moldovei în a doua jumătate a sec. XIV, când statul moldovenesc ajunge la hotarele lui naturale. În continuare, Cetatea Albă păstrează o autonomie destul de largă, care va dura, probabil, până la consolidarea domniei lui Ștefan cel Mare. În această perioadă orașul bate monede cu stema Moldovei pe o parte și având o cruce grecească (cu brațele egale) pe cealaltă, precum și denumirea orașului-emitent ΑΣΠΡ(Ο)ΚΑΣΤΡΟΥ – simbolul autonomiei lui.

Reconstituind istoria acestei cruci, L.L. Polevoi presupunea că, încă de la sfârșitul sec. XIII, la Cetatea Albă se emiteau monede de aramă cu tamgaua lui Nogay, conducătorul suveran de facto al părții de vest a statului Giucizilor, și cu o cruce grecească cu bezanți între brațe, asemănătoare cu cea care va apărea mai târziu pe monedele moldovenești din prima treime a sec. XV, din anii treizeci însoțită de elementele heraldice domnești (coroana, roza, semiluna), iar din anii cincizeci, în vremea domniei lui Petru Aron, chiar inclusă într-un scut heraldic triunghiular timbrat de o coroană deschisă⁷ (fig. 3).

Cercetătorii Ernest și Irina Oberländer-Tâmoveanu au considerat că monedele tătărești cu această cruce însoțită de bezanți au fost bătute la Isaccea⁸ și, astfel, după ei, primul segment al acestui șir ar trebui să fie exclus în ceea ce privește baterea monedelor.

Primii cercetători ai monedelor cu cruce de la Cetatea Albă, Vladimir Șah-Nazarov⁹ și Paul Nicorescu¹⁰, au interpretat crucea ca fiind genoveză și reprezentând armele orașenești, primul susținând chiar că monedele ar fi fost emise de comunitatea genoveză. L.L. Polevoi explica apariția acestei cruci prin faptul că în sec. XIV Cetatea Albă era un important centru religios, aici fiind unul din cele două sedii episcopale moldovenești.¹¹

Ultima părere în această problemă a fost expusă de Octavian Iliescu, care confirmă faptul că această cruce grecească (uneori labată sau ancorată), simplă sau cantonată de patru bezanți, reprezintă stema orașului emitent invocat în legendă cu numele său grecesc, dar se detașează de părerea lui P. Nicorescu, care considera că monedele ar fi fost emisiuni locale ale statului moldovenesc, și susține că cel puțin primele se datorează comunității bizantine din Cetatea Albă, interpretând simbolul heraldic drept o cruce bizantină.¹²

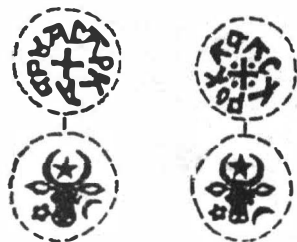

Fig. 3. Monede cu cruce grecească emise la Asprokastron. Desene după L.L. Polevoi.

Cunoscutul numismat vede evoluția armelor urbei în felul următor. La început, cam pe la sfârșitul sec. XIII, Cetatea Albă adoptă ca stemă proprie crucea bizantină cantonată de patru bezanți, așa cum apare ea pe reversul unor emisiuni monetare ale împăratului Andronic II, singur sau cu fiul său Mihail IX – simbol de origine imperială ce reprezintă emblema orașului în contramărcile aplicate pe asprii mongoli și pe reversul monedelor de bronz cu legenda retrogradă. Crucea grecească fără bezanți, ce figurează pe reversul monedelor de bronz cu legenda directă este o varietate ulterioară a armelor primitive adoptate de Asprokaston. Blazonul de pe reversul monedelor de tip Petru Aron, care are crucea ancorată inclusă într-un scut antic timbrat de o coroană deschisă cu trei fleuroane, nu reproduce fidel emblema orașului, dar are aceeași influență¹³. Tot Octavian Iliescu a arătat că imaginea cu crucea grecească nu este în realitate crucea genoveză, așa cum s-a considerat, ci are o origine curat bizantină, ceea ce se probează prin prezența numelui bizantin al acestui oraș în legendă. Păreră cunoscutului numismat român a fost acceptată și de alți cercetători¹⁴.

În 1484 Cetatea Albă a fost cucerită de sultanul Baiazid al II-lea, atunci încheindu-se perioada heraldicii clasice.

III. Stema ținutului Akkerman din 1826

La momentul anexării interfluviului Nistru-Prut de către Imperiul Rus, stema medievală a Cetății Albe nu se mai cunoștea, după cum nu se cunoșteau sau nu interesau vechile stemele moldovenești ale celorlalte localități și districte din teritoriul acaparat. S-a procedat la elaborarea unor însemne heraldice noi. Noile steme oficiale pentru Regiunea Basarabia și ținuturile ei au fost aprobate în 1826. La 2 aprilie, la Țarskoe Selo, împăratul Nicolae I a văzut stemele, iar în ședința Comitetului de Miniștri din 13 aprilie a fost anunțat faptul că desenele blazoanelor s-au bucurat de înalta confirmare. Comitetul a decis să comunice aceasta Ministerului de Interne, expediind documentele spre executare¹⁵.

Stema ținutului Akkerman aprobată atunci a fost: „*În câmp roșu e reprezentată o viță de vie, însemnul abundenței în struguri a acestui ținut*”¹⁶ (fig. 4). Din imaginea anexată legii se poate vedea că vița de vie crește dintr-o terasă naturalistă, probabil de culoare naturală, și este legată de un arac, negru sau de argint. Vița de vie, de obicei, se reprezintă

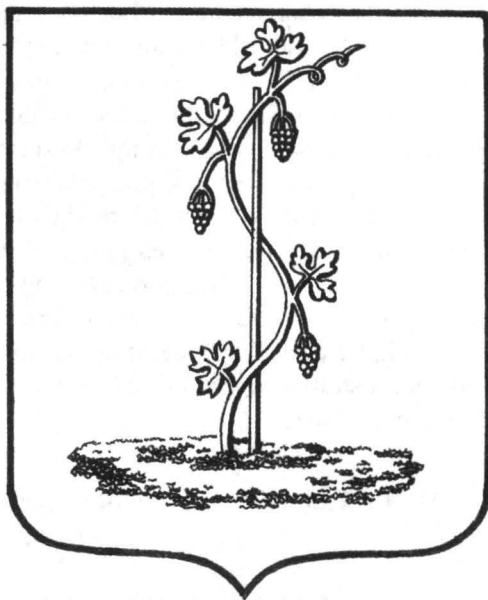

Fig. 4. Stema ținutului Akkerman, 2 aprilie 1826.

naturală, adică verde, dar nici un smalt al figurilor, după cum vedem, nu a fost fixat în descrierea oficială.

N.N. Speransov afirma că vița de vie din blazonul ținutului Akkerman amintește de coloniile grecești, „care, pentru prima dată, au răspândit aici această cultură. Trebuie să mai menționăm [scrie același autor] că pe unele monede de aramă ale anticului oraș Tyra-Tyras erau imaginați ciorchini de struguri. Reiese că vița de vie poate fi recunoscută drept emblemă orășenească locală, care a existat din timpurile cele mai vechi”¹⁷. Această părere s-a încetățenit deja în literatura referitoare la istoria viticulturii în Basarabia¹⁸. Interpretarea însă nu este într-un tocmai corectă. Ciorchinele de strugure, într-adevăr, apare pe monedele de la Tyras, dar ca atribut obișnuit al zeului Dionysos, precum apare și spicul, ca atribut al zeiței Demetra. Anume în această calitate aceste însemne emblematice vor fi folosite în perioada imperială, ca elemente ale unor contramărci aplicate monedelor de la Tyras.¹⁹ Afirmatia că grecii i-au învățat pe localnici să cultive vița de vie este cel puțin riscantă, dat fiind faptul că în spațiul românesc, inclusiv în teritoriul Țării Moldovei viticultura este cunoscută din cele mai vechi timpuri. Strabon arată că pe timpul lui Burebista (sec.I a.Chr.), la geți, cultivarea viței de vie cunoscuse o mare înflorire²⁰. În același timp, este de remarcat că Dionysos este considerat a fi un zeu de proveniență tracă sau lido-frigiană, al cărui cult s-a răspândit în Grecia relativ târziu și s-a afirmat acolo cu greu²¹.

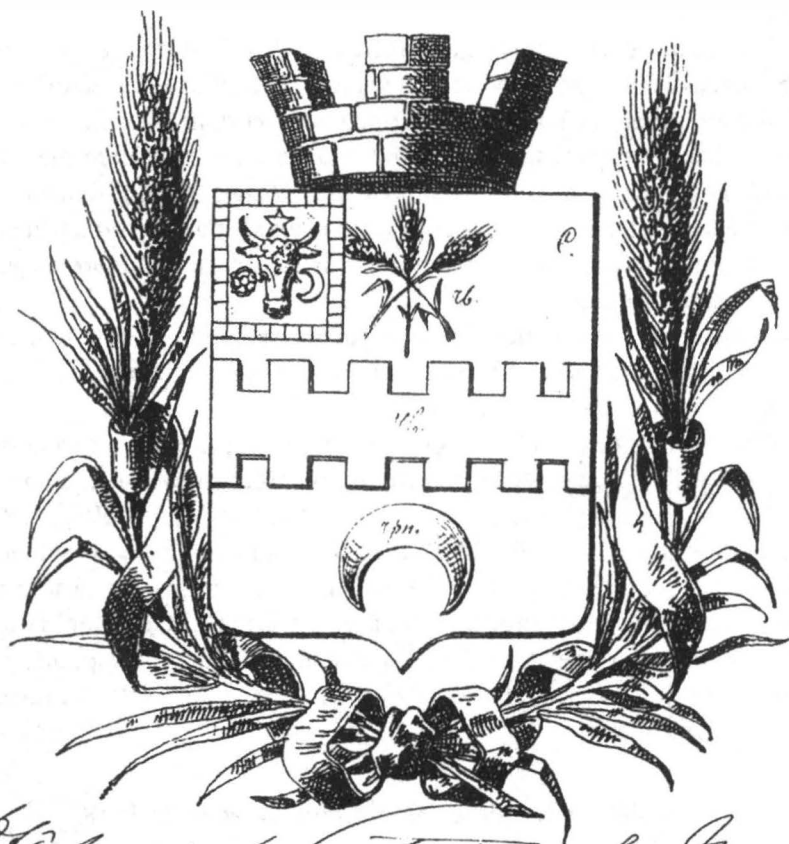
Vița de vie din stema de la 1826 a ținutului Akkerman își are justificare în realitatea economică a epocii în care acest monument heraldic a fost conceput. Cercetările și calculele întreprinse de P. Macarenco²², în baza unor surse și studii din sec. XIX²³, au arătat că malul Nistrului, pe fâșia de la Cetatea Albă la Tighina, era zona viticolă principală a Basarabiei. După retragerea turcilor, către anul 1812, în sudul Basarabiei existau 141 de vii, inclusiv 107 în împrejurimile Cetății Albe. În 1821 în ținutul Akkerman erau deja 804 vii. Districtul Akkerman deținea întâietatea în provincie la gradul de dezvoltare a viticulturii și vinificației, după cum și în industrializarea ramurii și în calitatea vinului obținut. Cele mai dezvoltate din Basarabia erau viile orașului Akkerman și cele alăturate din colonia Șabo. De mare popularitate erau și podgoriile de la Purcari, Răscăieți, Tudora, Olănești și altele din același district. Către sfârșitul sec. XIX, 27,5% din suprafața totală a viilor din Basarabia revenea județului Akkerman.

Stema de la 1826 a fost concepută pentru ținutul Akkermanului, dar după obiceiul heraldic rusesc – obicei diferit de cutuma europeană obișnuită –, ca și în majoritatea cazurilor, aceeași stemă era folosită și de orașul de reședință. Astfel, sub administrația Imperiului rus, orașul Akkerman nu a avut un însemn heraldic municipal propriu.

IV. Proiectul de stemă pentru orașul-reședință de județ Akkerman de la 1872

La 22 august 1858, baronul Bernhard Koehne, Heroldmeister al Imperiului Rus, a dat o dispoziție scrisă să fie revizuite toate stemele guberniale și locale²⁴.

Губернатору Аккермана
 17 Авг. 1872
 проект герба Аккермана. - 16

Вашему вниманию
 Дир. Г. П. А. Аккермана

Fig. 5. Proiectul de stemă pentru orașul reședință de județ Akkerman de la 1872.

Pe parcursul executării acestei dispoziții au fost revizuite și stemele basarabene. Până la sfârșitul anului a fost cercetată stema Regiunii Basarabia, iar un nou proiect de stemă a orașul-reședință de județ Akkerman a fost propus spre examinare la 17

august 1872. Acesta reprezenta: *În scut de argint un brâu roșu, crenelat de ambele părți, însoțit sus de trei spice roșii încrucișate, iar jos de o semilună neagră răsturnată, în cartierul liber stema Basarabiei*²⁵; *scutul este timbrat de o coroană murală de argint cu trei turnuri și înconjurat de două spice de aur legate cu lanta Ordinului Alexandru Nevski (roșie de moar)*²⁶ (fig. 5). După concepția autorilor, elementele plasate în scut trebuiau să arate că fosta cetate turcească a fost cucerită de trei ori de ruși (în 1770, 1789 și 1806) și că în sec. XIX aici era foarte dezvoltat negoțul cu grâne²⁷.

Proiectul poartă amprenta concepției noi lansate de B. Koehne, unificatoare față de blazoanele locale, având drept scop indicarea în stemă a datelor privind situația economică, militară etc., locul și importanța orașelor în sistemul ierarhiei diviziunii administrativ-teritoriale. Decorurile exterioare ale scutului corespundeau întocmai regulilor elaborate de Koehne pentru stemele orașelor-reședință de județ din zonele agricole. Ca și în alte cazuri, importanța localității se vedea din punctul de vedere al istoriei Rusiei și victoriile militare ale armatei imperiale aveau prioritate.

Acest proiect, ca și altele elaborate în aceeași perioadă, n-a fost aprobat atunci, nici folosit după aceea. Pe parcursul întregii epoci moderne, Akkermanul a continuat să utilizeze stema județeană de la 1826.

Documentele de arhivă au păstrat o mărturie despre încercarea autorităților urbane de la 1891 de a crea o stemă proprie, încercare care nu a avut însă un rezultat pozitiv. La 4 și 6 martie 1891, prin relațiile nr. 1514 respectiv 1598, Cărmuirea Guberniei Basarabia a expediat în adresa Departamentului de heraldică de la Sankt-Petersburg cererea orașului Akkerman de a i se acorda o stemă și un drapel propriu. Primarul orașului, informat prin adresa Cărmuirii Guberniei Basarabia nr. 7628 din 16 septembrie 1893 că nu s-a primit nici o știre din capitală, solicita Heroldmeisterului la 20 septembrie 1893, prin adresa cu nr. 705, un răspuns la rugămintea orașenilor.²⁸

V. Proiectele heraldice ale lui Paul Gore de la 1918

După Marea Unire, orașul a abandonat numele turcesc și și-a recăpătat numele de Cetatea Albă. Basarabia își refăcea chipul românesc. În acest context al schimbării, cunoscutul heraldist basarabean Paul Gore (1875-1927) regândeа concepția heraldicii teritoriale din provincia natală²⁹. În fondul personal „Paul Gore” de la Arhivele Naționale din București s-au păstrat două pagini de schițe cu proiecte de steme pentru județele basarabene³⁰, iar la Arhivele Naționale din Iași – o fotografie alb-negru de pe o stampă colorată, azi necunoscută, datată 1918, care reprezintă versiunile definitive ale acestor proiecte³¹. Este probabil că, la această fază, Paul Gore considera că proiectele elaborate vor servi în funcție dublă, ca și sub ruși, de steme județene și de steme ale orașelor reședință de județ.

Fig. 6. Proiect de stemă (a)
pentru Cetatea Albă, elaborat de
Paul Gore, 1918.

Fig. 7. Proiect de stemă (b)
pentru Cetatea Albă, elaborat de
Paul Gore, 1918.

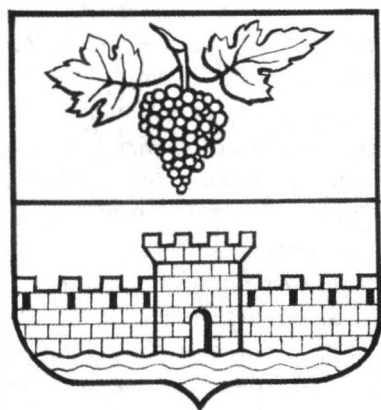

Fig. 8. Proiect de stemă (c)
pentru Cetatea Albă, elaborat de
Paul Gore, 1918.

Fig. 9. Proiectul final de stemă
pentru Cetatea Albă, elaborat de
Paul Gore, 1918.

Pentru Cetatea Albă s-au păstrat trei schițe pregătitoare:

a) *Scut francez; în câmp de argint, dintr-o terasă heraldică ușor ondulată, verde, crește o tufă de viță de vie, cu doi ciorchini de struguri, prinsă pe un arac* (fig. 6). Proiect anulat.

b) *Scut francez; despicat; în prima partițiune, în câmp de azur, un zid crenelat de cetate, cu turn la mijloc, (de argint ?), așezat pe o apă de argint; în partițiunea a doua, un ciorchine de strugure* (fig. 7).

c) *Scut francez; tăiat; în prima partițiune, pe argint, un ciorchine de strugure cu două frunze; în partițiunea a doua, pe azur, un zid crenelat de cetate, cu un turn la mijloc, (de argint), așezat pe o apă* (fig. 8). Proiect anulat.

Proiectul final este mai aproape de varianta **b** și reprezintă: *scut francez; despicaț; în prima partițiune, în câmp de azur (?), un zid crenelat de cetate, cu un turn înalt la mijloc, de argint (sau de aur), pe o apă, probabil de argint; în partițiunea a doua, probabil de aur (sau de argint) un ciorchine de strugure cu două frunze, probabil, verzi* (fig. 9).

Dacă primul proiect reia concepția stemei județene de la 1826, celelalte trei încearcă să combine vița de vie din stema județeană cu o cetate în calitate de arme grăitoare. Se pare că acest proiect a fost cunoscut Comisiei Consultative Heraldice, când s-a fixat stema județeană de la 1928.

VI. Stema orașului Cetatea Albă de la 1919

După 1918, când s-a pus problema schimbării sigiliilor rusești, autoritățile orașului au făcut două sigilii noi: unul cu stema Regatului României și altul cu stema orașului adaptată noilor condiții istorice. Elaborarea proiectului noii steme a revenit profesorului Paul I. Nicorescu (1890-1946), vicepreședintele Comisiei interimare a orașului, cunoscut istoric, arheolog și numismat, care era și membru al Comisiei Monumentelor Istorice. Iată cum relatează evenimentul Paul Nicorescu într-o adresă către Primăria orașului Cetatea Albă din 5 mai 1922:

„În anul 1919, urmând să se românizeze cancelaria Primăriei, trebuiau confecționate și ștampile noi. Orașul avea trei tipuri de ștampile: 1) cu stema Rusiei; 2) cu stema gubernială (cap de bou) și 3) cu stema proprie (un scut împărțit în două: în partea de sus având vulturul cu două capete, iar în partea de jos o ramură de viță cu un ciorchine de strugure; deasupra scutului o coroană).

Făcându-se ștampile noi românești s-a făcut una generală, cu stema României, și alta proprie a orașului, cu stema adaptată noii situațiuni. Cu elaborarea proiectului Comisia interimară a orașului m-a însărcinat pe mine, care eram și membru al Comisiei Monumentelor Istorice. Am elaborat următorul proiect de stemă, potrivit trecutului istoric al acestui oraș: pe un scut poartă cetatea lui Ștefan cel Mare de aci, având în față apa (limanul Nistrului), stilizată după cum se obișnuiește în heraldică; deasupra scutului coroana țării, iar de jur-împrejur o coroană de foi de viță de vie și ciorchini de struguri, simbolizând principala bogăție a orașului.

*În Basarabia orașele se conduc după legile și regulamentele existente, așa că, românizându-se ștampilele rusești, cele trei tipuri găsite au fost reduse la două, conform noii situațiuni. De altfel, toate orașele au două tipuri de ștampile: una generală cu stema țării și alta cu stema proprie a orașului.”*³²

Arhiva Comisiei Consultative Heraldice păstrează impresiunile ambelor sigilii urbane la care se referea Paul Nicorescu. Pentru prima oară în literatura heraldică acestea au fost semnalate de Maria Dogaru³³.

Fig. 10. Sigiliul Upravei orașului Akkerman de până la 1917.

Fig. 11. Sigiliul Primăriei orașului Cetatea Albă din 1919.

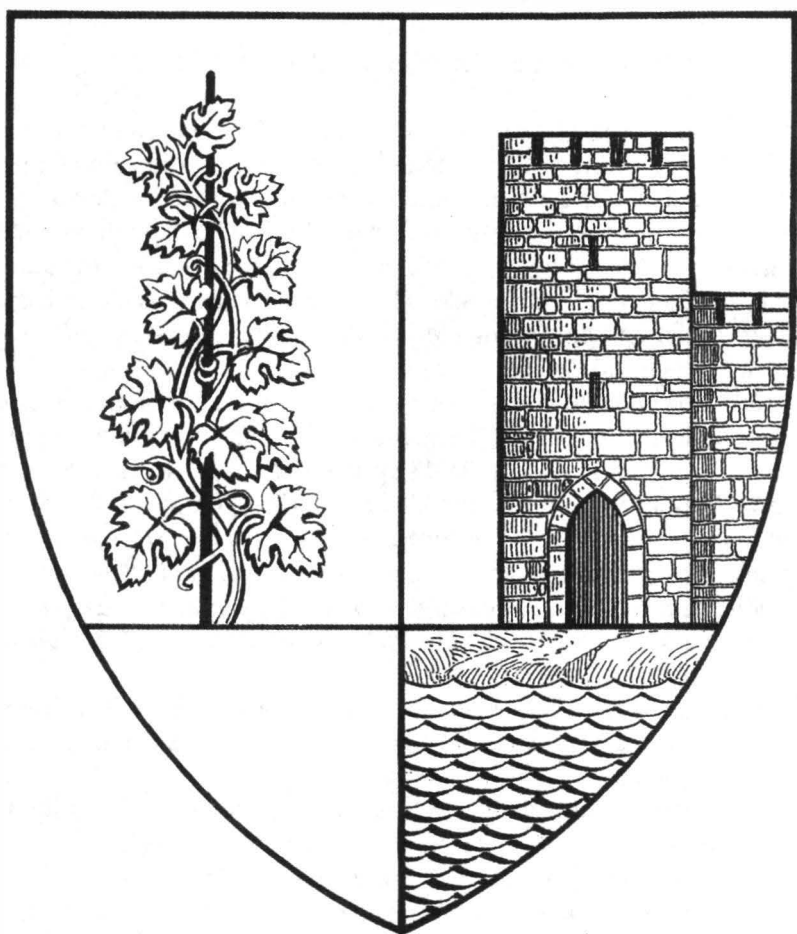

Fig. 12. Stema județului Cetatea Albă, 1 august 1928.

Sigiliul Upravei orașului Akkerman de până la 1917 (fig. 10) prezintă o stemă concepută după modelul Regiunii Basarabia de la 1826, dar neomologată, cuprinzând *un scut de tip francez, tăiat, având sus acvila Imperiului rus, ieșind din linia de divizare, iar jos o ramură de viță de vie așezată în bară*³⁴.

Sigiliul Primăriei orașului Cetatea Albă din 1919 (fig. 11) cuprinde următoarea compoziție heraldică: *un scut cu vârful rotunjit și scobit în cap de ambele părți, purtând în câmp o cetate așezată pe malul unei ape; scutul este timbrat de o coroană murală cu șapte turnuri și flancat de două vrejuri parcă imitând lambrechinii; totul înconjurat de o cunună închisă de ramuri cu frunze de viță de vie și ciorchini de struguri*³⁵.

Paul Nicorescu a fost primul care a creat o stemă urbană proprie, distinctă de stema districtuală, păstrând însă și emblematica vechii steme județene, la fel ca și Paul Gore în proiectele sale, emblematică de care populația locală se atașase pe parcursul unui secol.

VII. Stema județului Cetatea Albă de la 1928

După cum am văzut mai sus, imediat după unire, autoritățile județene și locale foloseau fie sigiliile vechi cu stemele rusești, fie sigiliile confecționate în perioada independenței, fie sigilii noi, cu steme noi, confecționate ad-hoc, sau reluate. Întocmirea de către Comisia Consultativă Heraldică a stemelor județelor din provinciile unite și ale orașelor a început din noiembrie 1924.³⁶ În 1928, când s-au încheiat lucrările de revizuire a celor 71 de steme județene, s-a întocmit decretul regal³⁷, care a fost aprobat în numele lui Mihai I la 1 august și publicat la 6 octombrie în „Monitorul Oficial“.

Pentru Basarabia s-au luat ca bază stemele ținuturilor din timpul stăpânirii rusești, adaptându-le însă exigențelor naționale.³⁸ Astfel, noua stemă a județului Cetatea Albă, aprobată în comisie la 28 aprilie 1927³⁹, conserva și ea în prima partițiune vechiul însemn al ținutului Akkerman, fiind completată în partițiunea a doua cu arme grăitoare: „*Scut despicat. În primul cartier, roșu, o viță de vie, de aur, prinsă pe arac negru și ieșind dintr-o terasă verde. În al doilea, tot roșu, un turn de cetate, de argint, așezat pe malul unei ape de argint. Reprezintă bogăția viticolă a județului și istorica Cetate Albă. Este vechea stemă completată*”⁴⁰ (fig. 12).

Compoziția acestui blazon amintește atât de proiectele lui Paul Gore, ceea ce ar putea fi o dovadă a participării heraldistului la lucrările Comisiei, cât și de stema concepută de Paul Nicorescu.

Din punct de vedere tehnic, se observă mai multe defecte. În primul rând, stema cuprinde două câmpuri alăturate de aceeași culoare, roșie, ceea ce era o încălcare voită și comună pentru mai multe steme moldovenești concepute în această epocă istorică. În al doilea rând, talpa-terasă verde din prima partițiune intră prea tare în contradicție coloristică cu roșul restului câmpului, dar și cu terasa rămasă de argint din cea de-a doua partițiune. În al treilea rând, reprezentarea viței

de vie fără struguri nu este tradițională pentru această stemă. În sfârșit, fragmentul de cetate ieșind din flancul senestru al scutului, nu este prea fericit și ocupă prea puțin câmp în comparație cu imensitatea aparentă a malului și apei.

În concluzie, se poate spune că această stemă nu a rezolvat problema unirii simbolului viței de vie cu simbolul cetății. Nereușita concepției nu a putut fi salvată nici de talentul artistic al pictorului Dionisie Pecurariu. Așa cum s-a procedat în cazul altor steme județene, era mai bine să se păstreze stema ținută de la 1826 care n-avea cum să afecteze spiritul național.

VIII. Stema municipiului Cetatea Albă de la 1930

Odată încheiată opera de fixare a stemelor județene, Comisia Consultativă Heraldică a continuat să se ocupe mai îndeaproape de stemele orașelor, care s-au discutat începând cu anul 1929. Pentru orașele basarabene, care nu avuseseră blazoane diferite de cele județene, s-a procedat la elaborarea lor, așa cum prevăd canoanele heraldicii europene.

În „Monitorul Oficial” din 2 august 1930 s-au publicat stemele celor 19 municipii ale țării, aprobate prin decretul regal din 31 iulie 1930. Trei dintre orașele basarabene aveau calitatea de municipiu: Chișinău, Cetatea Albă și Bălți.

Pentru municipiul Cetatea Albă, Comisia Consultativă Heraldică a fixat următorul blazon: *„Pe scut roșu o cetate medievală, de argint, cu trei turnuri rotunde și cu acoperișurile ascuțite, turnul de mijloc mai înalt și crenelat, cu poarta și ferestrele închise, așezată pe o terasă neagră, ieșind dintr-o mare de argint. Peste tot stema Moldovei. Scutul timbrat de o coroană murală cu șapte turnuri. Reprezintă vechea cetate moldovenească de graniță de pe limanul Nistrului”*⁴¹ (fig. 13).

Concepția acestei steme a fost una reușită. La bază a stat procedeul armelor grăitoare, iar scutul peste tot cu stema Moldovei exprima, ca și în cazul altor steme concepute pentru teritoriile înstrăinate până la 1918, bucuria revenirii stăpânirii naționale asupra urbei pierdute încă la 1484. Din punct de vedere tehnic, în ecusonul cu stema Moldovei sunt de remarcat anumite greșeli: în loc de capul de bour apare un cap de zimbru, care în același timp este și colorat netradițional, negru în loc de aur, iar roza și semiluna însoțitoare apar de aur în loc de argint. Această tratare nefirească a stemei istorice a Țării Moldovei este proprie și altor steme din epocă.

IX. Stema orașului Bielgorod-Dnestrovski de la 1980

După instaurarea ocupației sovietice în 1940 și 1944, orașul Cetatea Albă a început să fie denumit Akkerman și a revenit Republicii Sovietice Socialiste Ucrainene. La 9 august 1945, prin Decretul Prezidiului Sovietului Suprem al U.R.S.S., denumirea orașului este rusificată în Bielgorod („Orașul Alb”), adăugându-i-se determinativul geografic Dnestrovski („de pe Nistru”), pentru a nu fi confundată cu denumirea vechiului oraș rusesc omonim, centru regional⁴².

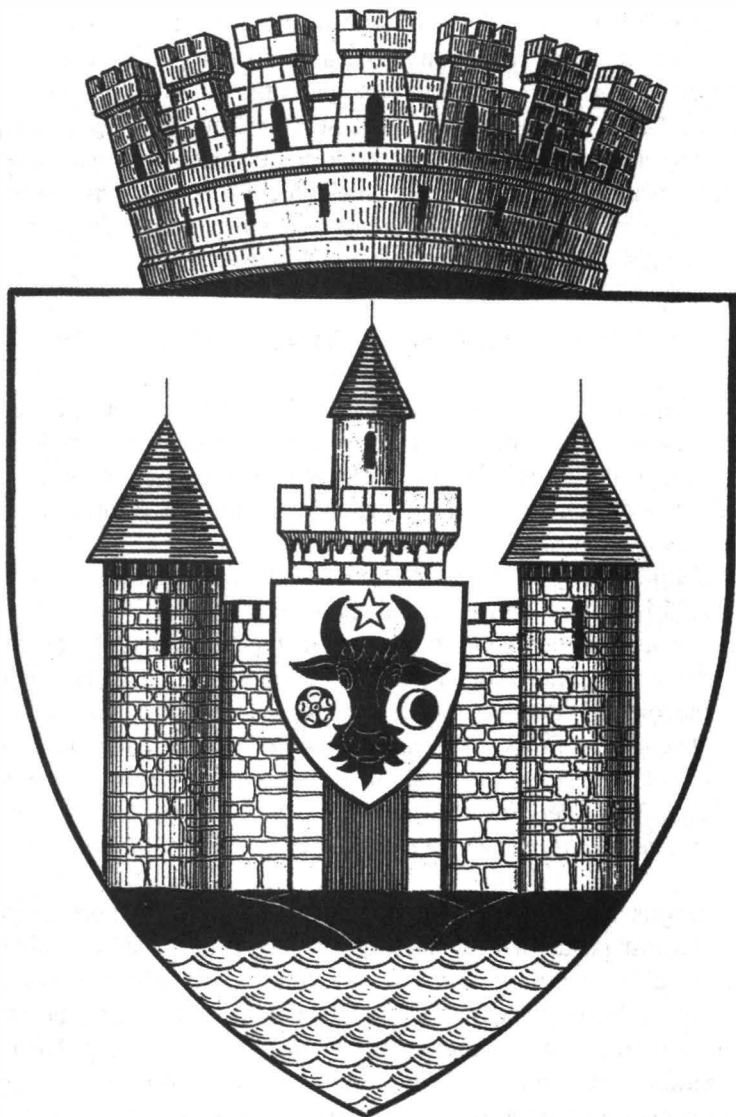

Fig. 13. Stema municipiului Cetatea Albă, 31 iulie 1930.

Până în anul 1980 orașul nu a folosit nici o stemă. În ședința din 18 ianuarie 1980, prin hotărârea nr. 51, Comitetul executiv al Sovietului orășenesc Bielgorod-Dnestrovski al regiunii Odesa a adoptat o nouă stemă, concepută de pictorul V.V. Denisov. Stema reprezenta: *Scut francez; în câmp roșu, o cetate de argint; în talpa albastră o ancoră de aur în pal* (fig. 14)⁴³. Simboliza Cetatea Albă și portul de aici, la limanul Nistrului.

X. Stema și drapelul orașului Bilgorod-Dnistrovs'ki de la 1996

După destrămarea U.R.S.S. și obținerea independenței de stat de către Ucraina, denumirea orașului s-a folosit numai în versiunea lui ucraineană: Bilgorod-Dnistrovs'ki.

Consiliul orășenesc, prin decizia nr. 27 din 3 octombrie 1996, a aprobat o nouă stemă. Proiectul, elaborat de Iurii Savciuk și G. Melnik, nu reprezenta altceva decât reluarea în uz pentru oraș a stemei ținutului Akkerman de la 1826, în formula specifică heraldicii ucrainene contemporane: *Scut cu vârful rotunjit; în câmp roșu, crescând dintr-o talpă-terasă verde, o viță de vie cu trei ciorchini de struguri, de aur, prinsă de un arac de același metal; scutul cuprins într-un cartuş de aur și timbrat de o coroană murală cu trei turnuri de argint* (fig. 15). Simbolica stemei a rămas cea dintotdeauna: dezvoltarea viticulturii.⁴⁴

În aceeași sesiune a consiliului orășenesc s-a aprobat și primul drapel al orașului, elaborat de aceiași autori: *o pânză pătrată roșie, cu un brâu galben încărcat cu trei ciorchini de struguri, în fascie, albaștri, cu câte două frunze verzi fiecare* (fig. 16).⁴⁵

Soluția vexilologică propusă este nefericită. Drapelul nu are o legătură vizibilă cu stema, așa cum se procedează de regulă la elaborarea drapelelor noi, atât în Ucraina, cât și în alte țări post-sovietice. Înlocuirea tufei de viță de vie de aur prin trei ciorchini de struguri colorați naturalist poate fi citită ca o degradare dublă a emblemei principale: de la arbore la fruct, apoi prin multiplicarea fructului. În același timp, apariția culorii albastre este cu totul nejustificată și dă strugurilor un aspect naiv, propriu artei decorative și impropriu artei heraldice. Un oraș de origine antică ar fi meritat un drapel în stil pronunțat clasic.

În 1998 autoritățile municipale au sărbătorit 2500 de ani ai Cetății Albe. Cu această ocazie, stema orașului a apărut pe timbre, insigne, stegulețe și alte suvenire.

XI. Concluzii

1. Cea mai veche emblemă proprie a unei localități de pe teritoriul Cetății Albe este parasemonul coloniei Tyras, reprezentând imaginea unui taur împungând cu coarnele, și este cunoscut din surse numismatice datate cel mai devreme în anii 350-340 a. Chr.

2. De la sfârșitul sec. XIII, Cetatea Albă-Asprokastron folosește ca stemă proprie crucea bizantină cantonată de patru bezanți, simbol de origine imperială ce reprezintă emblema orașului în contramărcile aplicate pe moneda străină. Crucea grocească fără bezanți (uneori labată sau ancorată) este o varietate ulterioară a armelor primitive adoptate de Asprokastron. Aceeași influență o are blazonul de pe reversul monedelor moldovenești de tip Petru Aron, care are crucea ancorată inclusă într-un scut antic, timbrat de o coroană deschisă cu trei fleuroane. Această stemă a fost uitată

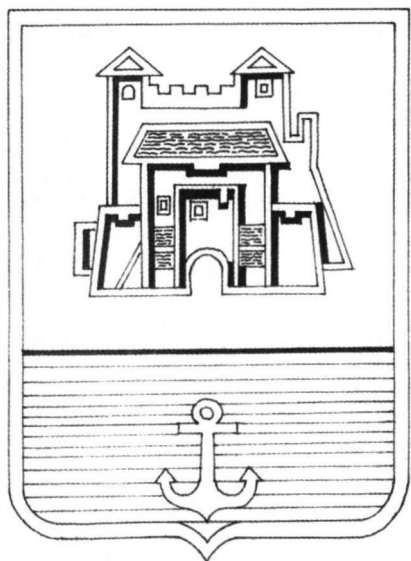

Fig. 14. Stema orașului
Bielgorod-Dnestrovski, 18 ianuarie 1980.

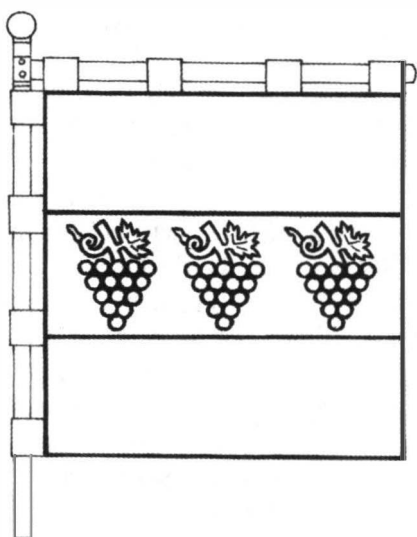

Fig. 16. Drapelul orașului
Bilgorod-Dnistrov's'ki de la 1996.

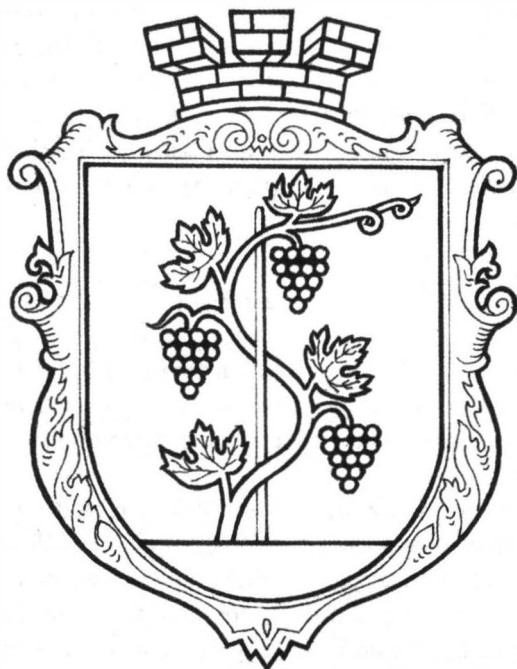

Fig. 15. Stema orașului Bilgorod-Dnistrov's'ki de la 1996.

după cucerirea otomană din 1484, dar este cea mai veche și cea mai heraldică emblemă urbană.

3. Stema ținutului Akkerman de la 1826, reprezentând în câmp roșu, pe o terasă, o viță de vie prinsă de un arac, este cea mai veche stemă cunoscută a unui district având ca reședință orașul Cetatea Albă. Ea face parte din patrimoniul heraldic districtual și trebuie protejată ca atare. Conform acestui principiu, vița de vie a fost preluată în stema raionului Ștefan-Vodă, ale cărui pământuri au făcut parte până în 1944 din județul Cetatea Albă (fig. 17). Orașul nu poate prelua tale quale această marcă, așa cum s-a procedat în 1996.

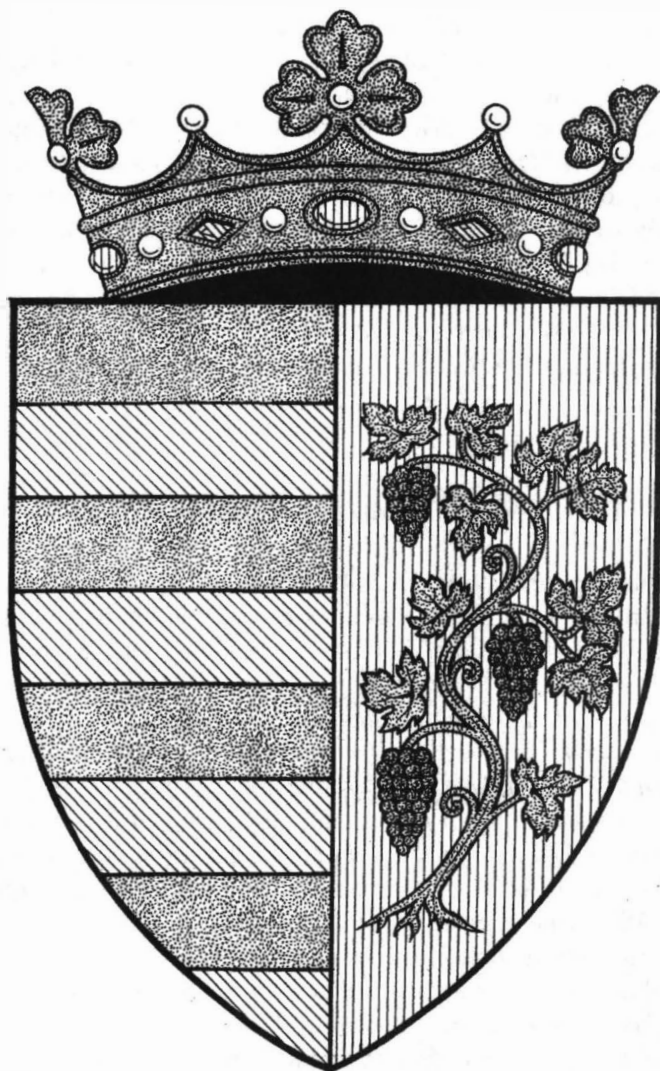

Fig. 17. Stema raionului Ștefan-Vodă, 2005.

4. În epoca modernă orașul nu a avut stemă proprie, ci, după obiceiul rusesc, a folosit stema ținutului, a cărui reședință era. Această stare este necanonică și echivalează cu uzurparea unui însemn străin. Conform dreptului heraldic european, doi posesori diferiți nu pot purta același blazon. Or, administrația urbană în epocile modernă și contemporană a fost separată de cea districtuală.

5. Stemele orășenești din epoca contemporană (din 1919, 1930 și 1980), exceptând-o pe cea din 1996, au fost create în baza procedurii armelor grăitoare, prin reprezentarea în calitate de mobilă principală a unei cetăți albe. În toate cele trei cazuri, cel de-al doilea element de simbolizare a fost referirea la faptul că orașul este port pe limanul Nistrului, fie că această idee era imaginată printr-o talpă ondulată de argint, ca la 1919 și 1930, fie prin ancora de aur în talpa albastră a scutului, ca în 1980, deși acest albastru trebuie citit, ca în majoritatea stemelor din epoca sovietică, drept culoare a apei.

6. În sec. XX, se remarcă tendința heraldiștilor (Paul Gore, Paul Nicorescu, Comisia Consultativă Heraldică) de combinare, în proiectele lor heraldice pentru Cetatea Albă (proiecte municipale, districtuale sau comune), a cetății în calitate de mobilă grăitoare cu vița de vie districtuală, îndrăgită între timp de orășeni. În acest context ar fi de remarcat că lucrările istorice în limba rusă, apărute în perioada postbelică, unde este reprodusă stema ținutală de la 1826, o prezintă impropriu ca stemă a orașului, fapt care a provocat și adâncit confuzia ce persistă și azi. Este regretabil faptul că și unii heraldiști notorii ucraineni, buni cunoscători și adepți convinși ai sistemului heraldic european clasic, au căzut pradă acestei confuzii.

XII. Un proiect de viitor

Bilanțul cercetării istoricului emblematicii oficiale a orașului Cetatea Albă este unul negativ. În acest context, timp de un deceniu am încercat să rezolvăm noi înșine acest rebus heraldic. Soluția cea mai potrivită azi ni se pare a fi următoarea:

*În câmp albastru, pe malul unei mări negre, cu valuri de argint, o cetate albă; peste tot, în câmp roșu, o cruce grecească de aur, cantonată de patru bezanți de același metal; scutul timbrat de o coroană navală de aur cu velele albe, așezat pe un soclu ornamental din vrejuri de viță de fîe cu frunze și fructe, de aur, și susținut de două coloane ale ordinului doric, albe, surmontate de câte un taur împungând, adosați, de argint. Deviza, pe o eșarfă albă, cu litere capitale negre: **KTHMA EIS AIEI** („Bun pentru veșnicie”) (fig. 18).*

Explicația acestei compoziții este următoarea.

Scutul de tip antic marchează faptul că Cetatea Albă posedă un blazon din perioada heraldicii timpurii.

Culoarea albastră a câmpului de bază aici este în primul rând culoarea cerului și a fost utilizată pentru a simboliza cadrul natural pașnic. În același timp, albastrul este culoarea civilizației europene⁴⁶, orașul având dintotdeauna o vocație

europăeană. Din punct de vedere politic, culoarea albastră, în diferite nuanțe, este cea care se regăsește în drapelele naționale actuale ale Ucrainei și Moldovei, dar și în cele ale României și Greciei, și este astfel o culoare ce ne unește.

Cetatea albă apare în calitate de mobilă grăitoare și nu va fi colorată în argint.

Marea neagră apare, de asemenea, în calitate de mobilă grăitoare, referindu-se la Marea Neagră.

Scutul peste tot, plasat în locul cel mai onorabil al scutului mare, cuprinde stema medievală a Cetății Albe, în versiunea ei primară, cu smalturile semnificând două culori asociate tradițional cu Bizanțul: roșu și aur.

Coroana navală se referă la faptul că orașul a fost conceput, de la apariția sa, și rămâne până în prezent ca un port important al Mării Negre, pe limanul Nistrului.

Fig. 18. Proiectul autorului de stemă a Cetății Albe, 2005.
Desen de Mariana Șlapac.

Susținătorii – cele două coloane ale ordinului doric, albe, amintesc de epoca antică, de originile antice ale coloniei Tyras. Este de remarcat faptul că același procedeu este cunoscut heraldicii ucrainene. Două coloane ale ordinului ionic, cu referire la istoria antică, au fost deja utilizate în stema Republicii Crimeea, blazon aprobat în 1992⁴⁷. În cazul Cetății Albe lucrurile sunt mai precise: coloanele de ordin doric corespund epocii întemeierii Tyrasului și sunt surmontate de câte un taur împungând, adosați, cu trimitere la parasemonul coloniei.

Socul ornamental din vrejuri de viță de vie cu frunze și fructe este menit să păstreze referirea la vița de vie ca simbol al districtelor administrate de la Cetatea Albă. În contextul nostru, vița de vie face corp comun cu complexul de sprijinitori ai scutului și se înscrie în stratul de emblematică antică.

Deviza KTHMA EIZ AIEI („Bun pentru veșnicie“) este preluată din „Istoria războiului peloponeziac“ (I, 22) de Tucidide (460-396 a.Chr.). Istoricul grec își

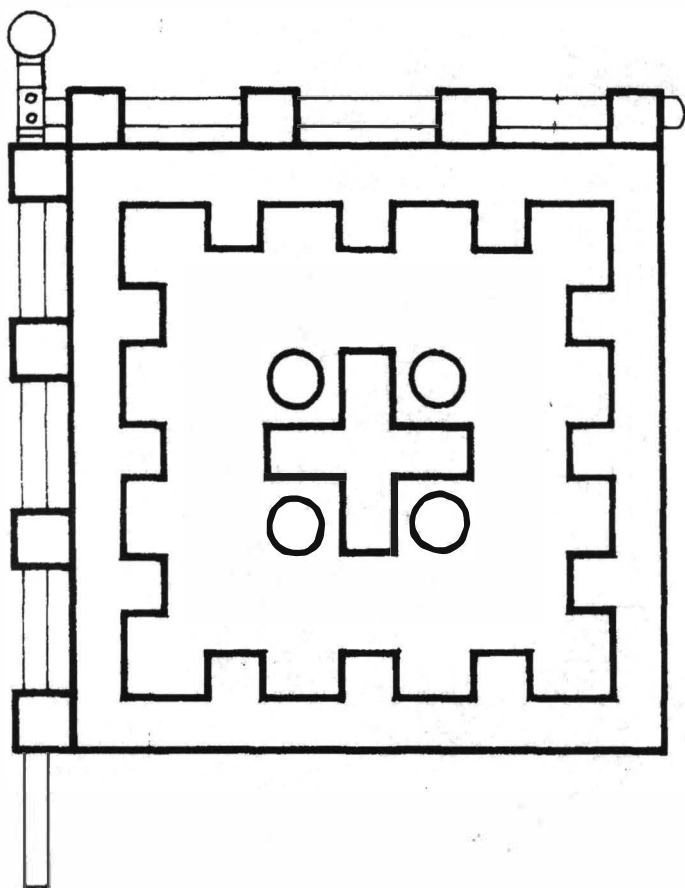

Fig. 19. Proiectul autorului de drapel al Cetății Albe, 2005.
Desen de Mariana Șlapac.

caracterizează opera ca fiind concepută pe baze strict documentare, spre a servi posterității drept sursă de informație. În stema Cetății Albe această deviză exprimă credința în faptul că orașul cu un trecut falnic este demn de un viitor pe măsură.

În baza acestei steme, se poate propune și un drapel orășenesc, care să preia numai simbolica mai veche și esențială și să se înscrie în tradiția drapelurilor Ucrainei de azi: *o pânză pătrată roșie, cu bordură crenelată albă, purtând în mijloc o cruce grecească galbenă, cantonată de patru bezanți de aceeași culoare* (fig. 19).

NOTE

¹ Imaginea din fig. 1 este preluată din SNG, IX, *The British Museum*, 1: *The Black Sea*, Londra, 1993, n° 334, emisiune de argint din a doua jumătate a sec. IV a.Chr.

² А.Н. Зограф. *Монеты Тирь*, Moscova, 1957, p. 48-49.

³ В.П. Алексеев. *О семантике реверсных изображений на монетах Тирь IV дл. н. э.*, în *Нумизматические исследования по истории Юго-Восточной Европы*, Chișinău, 1990, p. 67.

⁴ А.Н. Зограф, *op.cit.*, p. 49.

⁵ В.А. Анохин. *Монетное дело Херсонеса (IV в. до н. э. – XII в. н. э.)*, Kiev, 1977, p. 19-20.

⁶ C.C. Giurescu, *Târguri sau orașe și cetăți moldovene din secolul al X-lea până la mijlocul secolului al XVI-lea*, București, 1967, p. 200; vezi și M. Cazacu, *À propos de l'expansion polono-lituanienne au nord de la Mer Noire aux XIVe-XVe siècles. Czarnigrad, la „Cité Noire“ de l'embouchure de Dniestr, în Passé turco-tatar. Présent soviétique: Études offertes à Alexandre Bennigsen*, Paris, 1986, p. 99-122.

⁷ Л.Л. Полевой. *Редкая серия молдавских городских монет Белгорода на Днестре и некоторые вопросы его истории XV в.*, în *Нумизматические исследования по истории Юго-Восточной Европы*, Chișinău, 1990, p. 174-175.

⁸ E. Oberländer-Târnoveanu, I. Oberländer-Târnoveanu, *Contribuții la studiul emisiunilor monetare și al formațiunilor politice din zona gurilor Dunării în sec. XIII-XIV*, SCIVA, 32, 1981, 1, p. 89-110; *idem*, *Noi descoperiri de monede emise în zona gurilor Dunării în secolele XIII-XIV*, SCN, 9, 1989, p. 121-129.

⁹ V. Șah-Nazarov, *O monedă necunoscută a orașului Cetatea Albă cu stema Moldovei*, Cetatea Albă, 4, 1937, 6, p. 9-10.

¹⁰ P. Nicorescu, *Monede moldovenești bătute la Cetatea Albă*, Cercetări Istorice, 17, 1943, p. 75-88.

¹¹ Л.Л. Полевой, *op.cit.*, p. 173.

¹² O. Ilescu, *Les armoiries de la ville d'Asprokastron et leur origine byzantine*, ÉBPB, 2, 1991, p. 155-159.

¹³ *Ibidem*, p. 159-161.

¹⁴ Șt. Andreescu, *Din istoria Mării Negre (Genovezi, români și tătari în spațiul pontic în secolele XIV-XVIII)*, București, 2001, p. 31. Situația pare a fi totuși mai complicată, deoarece au fost semnalate recent monede tătărești și otomane de cupru, descoperite în Rep. Moldova, purtând alte tipuri de contramărci, aplicate cel mai probabil la sfârșitul sec. XIV și începutul sec. XV la Cetatea Albă: E. Nicolae, *Le monnayage en Bessarabie dans la deuxième moitié du XIVe siècle*, în *XIII Congreso Internacional de Numismática, Madrid 2003, Actas*, Madrid, 2005, p. 1367-1373; *idem*, *Monede contramărcate din sec. XIV-XV descoperite în Republica Moldova*, comunicare la Al IV-lea Simpozion de Heraldică, Chișinău, 30 mai-2 iunie 2006; *idem*, *Une curiosité numismatique*:

des émissions en cuivre de Bayezid Ier avec contremarques, comunicare la Third International Congress on Islamic Civilisation in the Balkans, Bucharest, 1-5 november 2006 (vezi Abstracts, Istanbul, 2006, p. 71).

¹⁵ Полное собрание законов Российской Империи. собрание 2, том 1, nr. 232.

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ А.Н. Сперансов, *Земельные гербы России XVII-XIX вв.*, Moscova, 1974, p. 28.

¹⁸ П.Н. Унгурян, *Основы виноделия Молдавии*, în *Труды Молдавского научно-исследовательского института садоводства, виноградарства и виноделия*, Chişinău, 1960, p. 5; А. Авербух, Г. Криволан, *По историческим местам Белогород-Днестровского*, Odesa, 1963, p. 10-11; М. Пелях, *Рассказы о винограде*, Chişinău, 1974, p. 123; П.П. Макаренко, *Очерки истории виноградарства Бесарабии и левобережного Приднестовья*, Chişinău, 1988, p. 57.

¹⁹ А.П. Зограф, *op.cit.*, p. 45-46.

²⁰ *Enciclopedia Sovietică Moldovenească*, II, Chişinău, 1971, p. 60.

²¹ *Мифы народов мира. Энциклопедия*, I, Moscova, 1991, p. 380.

²² П.П. Макаренко, *op.cit.*, p. 55 şi următoarele.

²³ М. Баумас, *Виноделие в России*, V, Sankt-Petersbug, 1899; şi altele.

²⁴ Arhiva Istorică de Stat a Rusiei, F. 1343, inv. 15, d. 134.

²⁵ Proiectul care va intra în vigoare la 1878.

²⁶ Arhiva Istorică de Stat a Rusiei, F. 1343, inv. 15, d. 134, f. 15-16.

²⁷ Ibidem, f. 14.

²⁸ Ibidem, f. 2a.

²⁹ S. Andrieş-Tabac, *Heraldica teritorială a Basarabiei şi Transnistriei*, Chişinău, 1998, p. 100-104.

³⁰ Arhivele Naţionale din Bucureşti, *Paul Gore*, d. 25, p. 4, 5.

³¹ Arhivele Naţionale din Iaşi, *Stampe şi fotografii*, inv. 793, nr. III.

³² Arhivele Naţionale din Bucureşti, *Comisia Consultativă Heraldică*, d. 21, p. 22.

³³ Maria Dogaru, *Contribuţii la cunoaşterea heraldicii basarabene*, în „*Cugeţul*”, Chişinău, 1991, nr. 5-6, p. 20-34, fig. 5 şi 24.

³⁴ Arhivele Naţionale din Bucureşti, *Comisia Consultativă Heraldică*, d. 21, p. 6, 17; ø 30 mm.

³⁵ Ibidem, p. 5, 18, 29; ø 46 mm.

³⁶ Biblioteca Academiei Române, A-2026, p. 3.

³⁷ Ibidem, p. 5-6.

³⁸ Monitorul Oficial, 1928, nr. 222, 6 octombrie.

³⁹ Arhivele Naţionale din Bucureşti, *Comisia Consultativă Heraldică*, d. 21, pl. color „Cetatea Albă”, verso.

⁴⁰ Monitorul Oficial, 1928, nr. 222, 6 octombrie.

⁴¹ Monitorul Oficial, 1930, nr. 171, 2 august.

⁴² *Історія міст і сіл Української РСР. Одеська область*, Kiev, 1969, p. 294. După alte date, schimbarea denumirii s-ar fi produs până la ocuparea urbei de armata sovietică la 9 august 1944; *ibidem*, p. 283; Е.М. Поспелов, *Имена городов: вчера и сегодня (1917-1992). Топонимический словарь*, Moscova, 1993, p. 34.

⁴³ В.И. Меликаев, В.В. Сержан, *Каталог современных гербов городов, поселков и сел СССР, IV. Гербы городов и поселков Украины и Белоруссии: на правах рукописи*, Minsk, 1989.

⁴⁴ А. Гречилю, *Герби та прапори міст і сіл України*, I, Lvov, 2004, p. 32 şi fig. 29.

⁴⁵ Ibidem.

⁴⁶ М. Pastureau, *Bleu. Histoire d'une couleur*, Paris, 2002.

⁴⁷ Г. Ефетов, *Герб и флаг Республики*. Гербовед, 1992, nr. 2, p. 82-88, pl. color [III].

RÉSUMÉ

La plus ancienne ville de la Bessarabie fut fondée par les colons grecs de Milet pendant la seconde moitié du VIIe siècle av. J.-C. sous le nom de Tyras. La ville médiévale et moderne a connu plusieurs noms signifiant d'habitude « la Cité Blanche » en différentes langues (Asprokastron en grec, Akkerman en arabe et turc, Bielgorod en slave et Cetatea Albă en roumain) et plusieurs emblèmes au caractère héraldique.

Le plus ancien emblème c'est le « parasémon » de la colonie Tyras. Il est connu des monnaies remontant au IVe siècle av. J.-C., et représente un taureau, le plus souvent cornant.

Les premières vraies armoiries de la ville sont connues aussi par les sources monétaires. Depuis la fin du XIIIe siècle, Asprokastron utilise comme armes héraldiques une croix grecque simple ou cantonnée de quatre besants. Il semble s'agir du symbole impérial byzantin contremarqué sur la monnaie étrangère. La croix grecque sans les besants (parfois légèrement pattée ou ancrée) représente une variante ultérieure des armes primitives de la ville d'Asprokastron. Les mêmes influences ont connu les armes de revers des monnaies moldaves de Petru Aron: écu ancien, timbré d'une couronne ouverte à trois fleurons et chargée d'une croix ancrée. Ces armoiries urbaines – les plus anciennes et les plus héraldiques – ont été oubliées après la prise ottomane de 1484.

Aux temps nouveaux (1812-1918), la ville d'Akkerman n'a pas reçu d'armoiries de la part de l'empereur russe. Suivant la coutume héraldique russe, beaucoup de villes utilisaient les armes des districts dont elles étaient la résidence. Les armes du district (roum. *ținut*) Akkerman de 1826 – de gueules, à un pampre de vigne verte, terrassé et tuteuré d'argent – sont les premières armes connues pour un district dont la résidence était la ville de Cetatea Albă. Du point de vue canonique, la ville d'Akkerman a usurpé les armes du district, d'autant plus que l'administration n'a jamais été commune.

Les armoiries municipales du XXe siècle (1919, 1930 et 1980), exceptant celle de 1996, ont été conçues comme des armes parlantes. Leur meuble principal était une forteresse d'argent (= une cité blanche). La référence au fait que la ville est un port de la Mer Noire sur le bord du liman de Dniestr a constitué la deuxième idée utilisée pour l'identification héraldique municipale. Au XXe siècle, on remarque la tendance des héraldistes roumains Paul Gore (1918, projet commun pour la ville et le district), Paul Nicorescu (1919, armes municipales) et ceux de la Commission Consultative Héraldique (1928, armes du district, et 1930, armes municipales) de combiner dans les nouvelles armoiries de Cetatea Albă la forteresse d'argent avec le pampre de vigne, un emblème devenu familier aux habitants de la ville.

En 1996, les autorités ukrainiennes de la ville ont repris l'emploi des armoiries du district d'Akkerman de 1826 et ont créé le premier drapeau municipal.

L'auteur propose une nouvelle vision sur les armoiries et le drapeau de la ville de Cetatea Albă, en respectant les armes historiques et les canons héraldiques européens.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Taureau sur le revers d'une monnaie autonome en argent de Tyras.

Fig. 2. Taureau cornant – reconstitution du «parasémon» de Tyras. Dessin de Mariana

Șlapac.

Fig. 3. Monnaies d'Asprokastron à la croix grecque. Dessins d'après L.L. Polevoi.

Fig. 4. Les armoiries du district (*jinur*) d'Akkerman, 2 avril 1826.

Fig. 5. Projet des armoiries de la ville d'Akkerman, 1872.

Fig. 6-9. Projets des armoiries pour Cetatea Albă, conçus par Paul Gore, 1918.

Fig. 10. Sceau de l'Administration de la ville d'Akkerman avant 1917.

Fig. 11. Sceau de la Mairie de la ville de Cetatea Albă, 1919.

Fig. 12. Armoiries du district de Cetatea Albă, 1 août 1928.

Fig. 13. Armoiries de la municipalité de Cetatea Albă, 31 juillet 1930.

Fig. 14. Armoiries de la ville de Bielgorod-Dnestrovski, 18 janvier 1980.

Fig. 15. Armoiries de la ville de Bilgorod-Dnistrovs'ki, 1996.

Fig. 16. Drapeau de la ville de Bilgorod-Dnistrovs'ki, 1996.

Fig. 17. Armoiries du district (*raion*) de Ștefan-Vodă, 2005.

Fig. 18. Projet de l'auteur des armoiries de la ville de Cetatea Albă, 2005. Dessin de Mariana

Șlapac.

Fig. 19. Projet de l'auteur du drapeau de la ville de Cetatea Albă, 2005. Dessin de Mariana

Șlapac.

LISTA ABREVIERILOR

AARMSI	Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Istorice, București
ActaMN	Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca
AnnÉp	L' Année Épigraphique, Paris
ANRM	Arhiva Națională a Republicii Moldova
ANRW	<i>Aufstieg und Niedergang der Römische Welt</i> , Oxford, 1956
ANSMN	American Numismatic Society, Museum Notes, New York
ArchWarszawa	Archeologia, Rocznik Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Varșovia
ArhMold	Arheologia Moldovei, Iași
BAR, I.S.	<i>British Archaeological Reports</i> , International Series, Oxford
BMC	<i>Coins of the Roman Empire in the British Museum</i> , Londra
BMC-Greek, Macedonia	R.S. Poole, <i>A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum. Macedonia, etc.</i> , Londra, 1879
BMC-Greek, Thrace	<i>A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum</i> , Londra; B.V. Head, P. Gardner, <i>The Tauric Chersonese, Sarmatia, Dacia, Moesia, Thrace & C.</i> , 1877
BNR	Banca Națională a României
BSNR	Buletinul Societății Numismatice Române, București
Bucovală	M. Bucovală, <i>Necropole elenistice de la Tomis</i> , Constanța, 1967
CAB	Cercetări Arheologice în București, București
CIL	<i>Corpus Inscriptionum Latinarum</i> , Berlin, 1863 sqq.
CNA	Cronica Numismatică și Arheologică, București
CN	Cercetări Numismatice, București
CreștCol	Creșterea Colecțiilor, Biblioteca Academiei Române, București
Dacia	Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie, București, I-XII (1924-1947)
Dacia, N.S.	Dacia, Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne, Nouvelle Série, București, 1957-
DID, I	D.M. Pippidi, D. Berciu, <i>Din istoria Dobrogei, I. Geți și greci la Dunărea de Jos</i> , București, 1965
ÉBPB	Études Byzantines et Post-Byzantines, Bucarest
EAIVR	<i>Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României</i> , coord. C. Preda, București: I, 1994; II, 1996; III, 2000

ED	Ephemeris Dacoromana. Annuario delle Scola Romana di Roma, București-Roma
EpigrStud	Epigraphische Studien, herausgegeben von Rheinischen Landesmuseums Bonn im Landschaftsverband Rheinland, 1967-
Ferenc	M. Ferenc, <i>Kolonial Prägungen aus Moesia Superior und Dacia</i> , Budapesta-Bonn, 1992
Gaebler	H. Gaebler, <i>Die Antiken Münzen Nord Griechenlands, III. Die Antiken Münzen von Makedonia und Paionia</i> , 2, Berlin, 1935
Gumowski	M. Gumowski, <i>Handbuch der polnischen Numismatik</i> , Graz, 1960
Hill, Septimius Severus	Ph. V. Hill, <i>The Coinage of Septimius Severus and his Family of the Mint of Rome A.D. 193-217</i> , Londra, 1964
Histria III	C. Preda, H. Nubar, <i>Histria, III, Descoperirile monetare 1914-1970</i> , București, 1973
HistNum	B.V. Head, <i>Historia Numorum</i> ² , Oxford, 1911
Huszár	L. Huszár, <i>Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute</i> , Budapesta, 1979
IDRE	C.C. Petolescu, <i>Inscriptions de la Dacie romaine, Inscription externes concernant l'histoire de la Dacie (Ier-IIIe siècles)</i> , București 1996-2000
IGCH	<i>An Inventory of Greek Coins Hoards</i> , New York, 1973
IGR	R. Cagnat, J. Toutain, G. Lafaye, <i>Inscriptiones Graecae ed res Romanas pertinentes</i> , I-IV, Paris, 1906-1927
ILS	<i>Inscriptiones Latinae Selectae</i> , ed. H. Dessau, Berlin, 1892
IPD ⁴	A. Dobó, <i>Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes</i> ⁴ , Budapesta-Amsterdam, 1975
IRRCHBulg	E. Paunov, I.S. Prokopov, <i>An Inventory of Roman Republican Coin Hoards and Coins from Bulgaria</i> , Milano, 2002
Izvestija Institut	Izvestija na Arheologičeski Institut, Institut
JNG	Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte, München
JRA	Journal of Roman Archaeology, Michigan
JRS	Journal of Roman Studies, Londra
Lachman	S. Lachman, <i>The initial letters on Ottoman coins of the eighteenth century</i> , ANSMN, 19, 1974, p. 199-224
MBR	G. Buzdugan, O. Luchian, C.C. Opreșcu, <i>Monede și bancnote românești</i> , București, 1977
MIA	Materialy i Issledovaniya po Arheologii SSSR, Moscova-Leningrad (Sankt-Petersburg)
MemAntiq	Memoria Antiquitatis, Piatra Neamț
MNIR	Muzeul Național de Istorie a României
Mušmov	N.A. Mušmov, <i>Antičnite moneti na Balkanskija poluoostrov</i> , Sofia, 1912
NAC	Numismatica et Antichità Classiche. Quaderni Ticinesi, Lugano
NE	Numizmatika i Epigrafika, Moscova
NNM	Numismatic Notes and Monographs, New York
NZ	Numismatische Zeitschrift, Viena
Pere	N. Pere, <i>Osmanlılarda madeni paralar</i> , Istanbul, 1968
Pick	B. Pick, <i>Din antiken Münzen von Dacien und Moesien</i> , I, 1, Berlin, 1898
Pick-Regling	B. Pick, K. Regling, <i>Din antiken Münzen von Dacien und Moesien</i> , I, 2, Berlin, 1910

PIR ²	<i>Prosopographia Imperii Romani saec. I.II.III</i> , editio altera, I-VII/1, Berlin, 1933-1999
PME	H. Devijver, <i>Prosopographia militiarum equestrum quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum</i> , I-V, Leuven, 1976-1993
Pohl	A. Pohl, <i>Münzzeichen und Meisterzeichen auf ungarischen Münzen des Mittelalters, 1300-1540</i> , Graz-Budapesta, 1982
RE	<i>Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft</i> , red. A. Pauly, G. Wissowa, W. Kroll, K. Ziegler, Stuttgart
Regling	K. Regling, <i>Tomis</i> , în B. Pick, K. Regling, <i>Din antiken Münzen von Dacien und Moesien</i> , I, 2, Berlin, 1910, p. 585-917
RGZM	B. Pferdehirt, <i>Römische Militärdiplome und Entlassungsurkunden in der Sammlung des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Kataloge Vor- und Frühgeschichtlicher Altertümer</i> , Band 37, 1-2, Mainz, 2004
RIC	<i>The Roman Imperial Coinage</i> , Londra
RMD	<i>Roman Military Diplomas</i> , Londra: I, 1978 (M.M. Roxan); II, 1985 (M.M. Roxan); III, 1994 (M.M. Roxan); IV, 2003 (M.M. Roxan, P. Holder); V, 2006 (P. Holder)
RPC, II	A. Burnett, M. Amandry, I. Carradice, <i>Roman Provincial Coinage, II, From Vespasian to Domitian (AD 69-96)</i> , Londra-Paris, 1999
RRCD	M. Chițescu, <i>Some aspects of the History of the Dacian State. The Roman Republican Coinage in Dacia and Geto-Dacian Coins of Roman Type</i> , Oxford, 1981
SCIV(A)	Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie), București
SCN	Studii și Cercetări de Numismatică, București
SCȘCluj	Studii și Cercetări Științifice, Cluj
Simpozion Chișinău 2000	<i>Simpozion de Numismatică dedicat împlinirii a patru secole de la prima Unire a românilor sub Mihai Voievod Viteazul, Chișinău, 28-30 mai 2000, Comunicări, studii și note</i> , București, 2001
Simpozion Chișinău 2001	<i>Simpozion de Numismatică organizat în memoria martirilor căzuți la Valea Albă, la împlinirea a 525 de ani (1476-2001), Chișinău, 13-15 mai 2001, Comunicări, studii și note</i> , București, 2002
Simpozion Chișinău 2002	<i>Simpozion de Numismatică dedicat împlinirii a 125 de ani de la Proclamarea Independenței României, Chișinău, 24-26 septembrie 2002, Comunicări, studii și note</i> , București, 2003
Simpozion Chișinău 2003	<i>Simpozion de Numismatică dedicat Centenarului Societății Numismatice Române (1902-2003), Chișinău, 26-28 noiembrie 2003, Comunicări, studii și note</i> , București, 2005
SMIM	Studii și Materiale de Istorie Medie, București
SMMIM	Studii și Materiale de Muzeografie și Istorie Militară, București
SNG	<i>Sylloge Nummorum Graecorum</i>
StComSatuMare	Studii și Comunicări, Satu Mare
TIR	<i>Tabula Imperii Romani</i>
Varbanov	I. Varbanov, <i>Grecki imperatorski moneti</i> , III, Burgas, 2002
ZfN	<i>Zeitschrift für Numismatik</i> , Berlin
ZPE	<i>Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik</i> , Bonn

